

АРХЕОЛОГИЯ

год. LVII

2016

кн. 1-2

Списание то публикува статии за археологически паметници от разкопки в България, както и проблемни статии в областта на праисторията, античната и средновековната археология, нумизматика, сфрагистика, рецензии за археологически изложби, музейни експозиции, новоизлезли книги, а също информация за научни срещи. Материалите се публикуват на български език с резюме на английски.

Указания към авторите

Ръкописите не бива да надвишават 45 000 знака, вкл. интервалите, като в този обем се включва и научният апарат. Научният апарат се представя по т. нар. харвардска система: в кръгли скоби в текста се изписва фамилното име на автора, без запетая следва годината на публикуване, а след запетаята - страницата (страниците) или илюстрацията (илюстрациите), напр. (Бонев 1998, 74; Ivanova 1997, 5-7; Игнатов 2000, обр. 4; Hiller 1993, Abb. 8-10). След текста на статията се прилага списък на цитираната литература, в която първо се представят заглавията на кирилица, след това на латиница и накрая - с друга азбука (напр. гръцка). Допуска се транслитерация на латиница на заглавията с редки азбуки. Публикациите във всяка група се подреждат по азбучния ред на фамилните имена. Ако цитираните публикации на един автор носят различни години на издаване, те се подреждат по възходяща градация - от най-ранната към най-късната. Когато един автор е представен в определен шрифт с повече от една публикация за определена година, към годината на издаване без интервал се прибавят малки кирилски или съответно латински букви - а, б, в и т. н. или а, б, с и т. н. Наименованията на периодичните издания не се съкращават. Ако монографията е публикувана в поредица, след заглавието в скоби се изписват наименованието на поредицата и съответният том. Ако се цитира статия в тематичен сборник или в том от определена поредица, преди заглавието му се поставя: „- В:“ или съответно „- In:“, а издателят се изписва преди заглавието на сборника.

Примери:

Бонев 1988: А. Бонев. Тракия и Егейският свят през втората половина на II хилядолетие пр. н. е. (Разкопки и проучвания, 20). София, 1988.

Велков 1956а: В. Велков. По някои проблеми на късноантичното село в Тракия. - Исторически преглед, 1956, 5, 93-110.

Велков 1956б: В. Велков. Градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV-VI в.). Проучвания и материали. София, 1956.

Велков 1958: В. Велков. Към въпроса за езика и бита на траките през IV в. от н. е. - В: Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. София, 1958, 731-741.

Георгиев, Ангелов 1952: Г. И. Георгиев, Н. Ангелов. Разкопки на селищната могила до Русе през 1948-1949 г. - Известия на Археологическия институт, 18, 1952, 119-194.

Ръкописите се изпращат на главния редактор по електронна поща. Текстовете се формират в MS Word с шрифт Times New Roman, Regular, 12 pt. Обяснителни бележки се обозначават с индекс в текста и се изписват под линия в курсив, 10 pt. Изисква се една разпечатка на текста и копия на илюстративния материал. Специалните знаци да бъдат нанесени върху разпечатката и маркирани в цвят. На разпечатката да бъдат указани местата на илюстрациите, ако авторът има специални изисквания за тяхното разположение.

Илюстрациите да бъдат в разумно количество - качествени графични изображения или черно-бели снимки, номерирани на гърба с арабски цифри. Текстовете към илюстрациите да бъдат максимално ясни и информативни; текстът започва с местонамирането на илюстрирания/те предмет/и. Илюстрациите се обозначават като обр. (включително при позоваване в текста); стрелка на гърба сочи горната страна на изображението. Ако илюстрацията е съставна, отделните изображения в нея се обозначават с цифри. Образ от самата статия се посочва в кръгли скоби, а съставните изображения на образа, ако има такива, се поставят в курсив, напр. (обр. 6 1, 3, 6-9). Графичните илюстрации трябва да имат линеен мащаб, да не бъдат по-големи от формат A4 и да издържат намаление, а снимките - не по-големи от 13 x 18 см. Илюстрациите да бъдат съобразени с наборното поле на страницата или с ширината на една наборна колона. Изображенията от растерен тип да бъдат във формат JPEG, JPG, TIFF или TIF с резолюция не по-ниска от 300 dpi за снимки и 600 dpi за схеми и изображения от векторен тип.

Резюмето на статиите да бъде максимално информативно, без цитирана литература, но с посочване на съответните илюстрации, да включва заглавието на статията и името на автора и да представлява около 1/6 от текста.

Приемат се само напълно комплектувани ръкописи.

Българска академия на науките
Национален археологически институт и музей

АРХЕОЛОГИЯ

год. LVII

2016

кн. 1-2

Главен редактор: Васил Николов (*праистория*)**Редакционна колегия:** Евгения Генчева - зам. главен редактор (*Античност*)
Крум Бъчваров - секретар (*праистория*), Жан-Пол Демул (*праистория*),
Славиша Периф (*праистория*), Стефан Александров (*протоистория*),
Христо Попов (*протоистория*), Костадин Рабаджиев (*Античност*),
Анелия Божкова (*Античност*), Павлина Владкова (*Античност*),
Влад Зира (*Средновековие*), Методи Даскалов (*Средновековие*),
Валери Григоров (*Средновековие*), Константин Дочев (*нумизматика*),
Мирена Славова (*епиграфика*)Представените за публикуване ръкописи се оценяват
от външни рецензенти (external peer review).Литературен редактор: Албена Накева, albena_nakeva@abv.bg

Превод на английски език: Маргарит Дамянов

Arheologia (Sofia)

Journal of the National Institute of Archaeology and Museum - BAS

This Journal has been published since 1959. It goes out twice a year.**Editor-in-Chief:** Vassil Nikolov (*Prehistory*)**Editorial Board:** Editorial Board: Evgenia Gencheva, Vice-Editor-in-Chief (*Antiquity*)
Krum Bacvarov, Secretary (*Prehistory*), Jean-Paul Demoule (*Prehistory*)
Slaviša Perić (*Prehistory*), Stefan Alexandrov (*Protohistory*),
Hristo Popov (*Protohistory*), Kostadin Rabadziev (*Antiquity*),
Anelia Bozkova (*Antiquity*), Pavlina Vladkova (*Antiquity*),
Vlad Zirra (*Middle Ages*), Metodi Daskalov (*Middle Ages*),
Valeri Grigorov (*Middle Ages*), Konstantin Dochev (*Numismatics*),
Mirena Slavova (*Epigraphy*)

Submitted papers go through an external peer-review process.

Typeset Editor: Albena Nakeva, albena_nakeva@abv.bg

English translation: Margarit Damyanov

Адрес на редакцията: Национален археологически институт и музей
Съборна 2, София 1000
Главен редактор: vassil.nikolov@abv.bgContact/Address: National Institute of Archaeology and Museum
2 Saborna St., BG-1000 Sofia
Editor-in-Chief: vassil.nikolov@abv.bgНа корицата: „Амулет“ с форма на свастика, изработен от зеленикав камък (серпентин).
Раннонеолитно селище Слатина-София. Начало на VI хилядолетие пр. Хр.
Снимка: Красимир ГеоргиевOn the front cover: Swastika-shaped 'amulet' made of greenish serpentine rock.
Early Neolithic settlement site of Slatina-Sofia. Early 6th millennium cal BC.
Photo: Krasimir Georgiev

© Национален археологически институт и музей, 2016

СЪДЪРЖАНИЕ

СТАТИИ

<i>Васил Николов.</i> Укрепените селища в поречието на Провадийска река, Голяма и Луда Камчия в контекста на халколитната икономика	7
<i>Анелия Божкова.</i> Банкетният сервиз на древните траки по данни от керамичните находки	19
<i>Любен Лецаков.</i> Бронзов връх за стрела от Скобелево, Сливенско	32
<i>Яна Мутафчиева.</i> Бронзови хидрии и огледала с изображения на сирени от Тракия	39
<i>Владимир Овчаров, Георги Дзанев.</i> Археометрично изследване на римското сребърно монетосечене по материали от български музеи	58
<i>Марио Иванов.</i> Херма с надписи от Сердика	67
<i>Васил Тенекеджиев.</i> Една забравена раннохристиянска църква край Варна (из архива на Карел Шкорпил във Варненския археологически музей)	73
<i>Люба Трайкова.</i> Ажурни апликации към колани с токи тип Сучидава	83
<i>Валери Григоров.</i> Костена апликация с изображение на птица от Плиска	91
<i>Константин Дочев.</i> Нови данни за използването на сребърни слитъци пари в българската държава през XIII - XIV век	99

РЕЦЕНЗИИ

<i>Васил Николов.</i> S. Peric, D. Nikolic. Lepenski Vir. Stratigraphy, chronology and periodization. Excavations 1966. Institute of archaeology, Cahiers des Portes de fer, Monographies 6. Belgrade, 2016, 146 p., 224 fig.	114
<i>Иван Маразов.</i> Encyclopedia Amazonica. Adrienne Mayor. The Amazons. Lives and Legends of Warrior Women across the Ancient World. Princeton University Press, 2014, 519 p.	116

Иван Маразов. Ритоните през древността. Niccolò Manassero. Rhyta e corni potori dall'Età del Ferro all'epoca sasanide. Libagioni e misticismo tra la Grecia e il mondo iranico (BAR International Series, 1750). Oxford, 2008 120

Константин Тотев. Деян Рабовянов. Археологически проучвания в Южния сектор на Трапезица, 1. Средновековният град. Велико Търново, Фабер, 2015, 734 с. 123

ПРЕГЛЕД

Живко Аладжов. Академик Васил Гюзелев на 80 години..... 128

Крум Бъчваров. Главният редактор на сп. „Археология“
чл.-кор. проф. Васил Николов на 65 години 130

Крум Бъчваров. Списък на научните публикации
на чл.-кор. проф. д.и.н. Васил Николов 132

Кръстю Чукалев. Научни публикации на специалистите от Националния
археологически институт и музей на БАН през 2015 г. 143

CONTENTS

ARTICLES

<i>Vassil Nikolov</i> . Fortified settlements in the valleys of Provadiyska, Golyama Kamchiya, and Luda Kamchiya Rivers in the context of Chalcolithic economy	7
<i>Anelia Bozkova</i> . The banquet set of the ancient Thracians as revealed by ceramic finds	19
<i>Lyuben Leshtakov</i> . Bronze arrowhead from Skobeleva near Sliven	32
<i>Yana Mutafchieva</i> . Bronze hydriae and mirrors with depictions of Sirens in Thrace	39
<i>Vladimir Ovcharov, Georgi Dzanev</i> . Archaeometrical investigations of Roman silver coinage based on materials from Bulgarian museums	58
<i>Mario Ivanov</i> . Herm with inscriptions from Serdica	67
<i>Vassil Tenekedjiev</i> . A rediscovered Christian church near Varna (from the archive of Karel Škorpil in the Varna Museum of Archaeology)	73
<i>Lyuba Traykova</i> . Open-work fittings for belts with Sucidava type buckles	83
<i>Valeri Grigorov</i> . Bone plaque with depiction of bird from Pliska	91
<i>Konstantin Dochev</i> . New evidence for the use of silver ingots-money in the Bulgarian Kingdom in the 13th-14th c.	99

REVIEWS

<i>Vassil Nikolov</i> . S. Peric, D. Nikolic. Lepenski Vir. Stratigraphy, chronology and periodization. Excavations 1966. Institute of archaeology, Cahiers des Portes de fer, Monographies 6. Belgrade, 2016, 146 p., 224 fig.	114
<i>Ivan Marazov</i> . Encyclopedia Amazonica. Adrienne Mayor. The Amazons. Lives and Legends of Warrior Women across the Ancient World. Princeton University Press, 2014, 519 p.	116

<i>Ivan Marazov</i> . Rhyta in Antiquity. Niccolò Manassero. Rhyta e corni potori dall'Età del Ferro all'epoca sasanide. Libagioni e misticismo tra la Grecia e il mondo iranico (BAR International Series, 1750). Oxford, 2008	120
---	-----

<i>Konstantin Totev</i> . Деян Рабовянов. Археологически проучвания в Южния сектор на Трапезица, 1. Средновековният град. Велико Търново, Фабер, 2015, 734 с.	123
--	-----

NEWS

<i>Zhivko Aladzhev</i> . Acad. Vasil Gyuzelev at 80	128
---	-----

<i>Krum Bachvarov</i> . The Editor-in-Chief of Archeologia Professor Vassil Nikolov, PhD, DSc, Corresponding Member of BAS, at 65	130
---	-----

<i>Krum Bachvarov</i> . List of the publications of Corr. Member BAS Prof. Vassil Nikolov, DSc	132
--	-----

<i>Krastyu Chukalev</i> . Bibliography of the members of the National Institute of Archaeology and Museum - BAS, for 2015	143
---	-----

Укрепените селища в поречията на Провадийска река, Голяма и Луда Камчия в контекста на халколитната икономика

Васил Николов

Посвещавам на 80-годишнината на проф. Людмил Гетов.

Фортификационната система е задължителен елемент в пейзажа на халколитното селище на Източните и Централните Балкани, включително в днешна Североизточна България. Защитата на селищата става особено необходима през средния и късния халколит: от една страна, през този период нараства многообразието на материалната култура в региона, но от друга, появяват се видими различия в качеството на локалното й възпроизводство и съответно в качеството на живота на хората в отделните селища. И докато засега няма сериозни основания да се съмняваме, че всяко селище само за себе си е обитавано от икономически егалитарна общност, носеща белезите на комплексното общество, то има сериозни причини да предполагаме, че заради различия в икономическите възможности на тези сами за себе си егалитарни селищни общности в рамките на по-малък или по-голям регион те представляват съставни елементи на повече или по-малко многопластова, но нецентрализирана обществена система, която бих нарекъл териториално-разпръсната. Това ще рече, че глобално погледнато, в рамките на една териториално-разпръсната система обществото като цяло може да бъде дефинирано като йерархично, но не заради икономически различия между отделните семейства, родове или по-големи общностни групи в самите селища, а заради икономически различия между отделните селища в териториалната система, т.е. средно- и къснохалколитното общество е съставено от егалитарни общности, чиито селища структурират елитарна (йерархизирана)

на) система. Разпръснатият тип на системата предполага ограничен брой селища с по-голям икономически капацитет, които играят ролята на естествени локални центрове. Най-вероятно отношенията между тях и гравитиращите около тях по-малък или по-голям брой селища понякога са били сложни. В известен смисъл същото може да се предположи и за отношенията между самите по-малки селища. Без съмнение, икономическите различия, независимо от причините за тях, натрупват вътрешно напрежение в рамките на съответните регионални общности, в които се достига до конфликти, свързани с насилие. Това пък налага изграждане на достатъчно ефективни отбранителни съоръжения около селищата, включително и около малките, въпреки значителния обем на необходимия за строителството им труд.

Икономическото неравенство между селищата в региона на Североизточна България със сигурност има различни предпоставки, свързани с основния поминък на средно- и къснохалколитното население - земеделието и скотовъдството: недостиг на работоспособни хора в някои селища, по-лоши природно-климатични условия в някои райони, локални природни катастрофи и т.н. Едва ли обаче е само това. Би могло да се предполага, че основната причина всъщност е наличието или отсъствието в района на селището на необходими, но по принцип рядко срещани суровини, които да станат база съответно на занаятчийско производство (с локално значение) или на специализирано производство (с надрегионално значение). В Севе-

роизточна България няма оксидни медни руди (т.е. меднорудни жили, които да излизат на повърхността), но в две големи находища непосредствено под земната повърхност са налични други две, уникални за Източните Балкани и изключително ценни за халколитните хора суровини, чиято експлоатация довежда до възникване във всеки от двата района на съответното специализирано производство и до търговия на дълги разстояния с неговите продукти.

Едното специализирано производство в региона се формира на базата на експлоатираното още от ранния неолит обширно находище (с много проявления) на най-качествения кремък на Балканите, а именно лудогорския (Начев 2009, 10-12). Централната му експлоатационна зона се намира в района на Разград. Произведените там през халколита заготовки (ядра) или готови продукти (сечива) са регистрирани в значителен по обхват регион на Източните Балкани - както на север от Дунав, така и на юг от Стара планина до Родопите. Това специализирано производство е слабо изследвано, но без съмнение е водеща предпоставка за формирането на установената в този район от Североизточна България много богата халколитна материална култура.

Другото специализирано производство в региона е свързано с Мировското находище на каменна сол край Провадия и изтичащите от него солени извори. Производството на сол в солодобивния център Провадия-Солницата и търговията с нея на дълги разстояния, включително далеч на юг от Стара планина (и вероятно до Егея), са причина за бърз икономически просперитет на района по долното течение на Провадийска река, включително и около Варненските езера, през дълъг хронологически период от късния неолит до късния халколит (Николов 2014; Nikolov 2016a).

Някои райони на юг от Стара планина обаче - в Сърнена Средна гора (например Айбунар и Хрищени край Стара Загора), в Бакаджиците и особено в североизточните части на Странджа (например Росен, Зидарово и Малко Търново) са богати на оксидни (повърхностни) медни руди, подходящи за добив и производство на така важните през халколита медни сечива и други предмети на престижа (Димитров 2007, 23-24). Тези природни дадености на юг от Стара планина са широка база на третото по вид халколитно специализирано производство на Източните Балкани, а именно добив и начална преработка на медна руда.

Търговията с продуктите на трите специа-

лизирани производства (едно от тях моноцентрично, на север, и две полицентрични, на север и на юг от Стара планина) със сигурност е била много активна и най-вероятно на нея се дължи формирането през късния халколит на обширен регион с много сходна материална култура - т.нар. комплекс Коджадермен-Гумелница-Караново VI, който обхваща значителна част от Източните Балкани (почти от Карпатите на север до Егея на юг). Логично е водеща роля във всички тези многостранни процеси да играе производството (в Провадия-Солницата) на най-необходимия, всъщност на жизненоважния за хората и животните продукт, а именно на солта, търговията с която без съмнение обхваща огромната територия на комплекса (а може би и зони извън него). Явно и заради това най-активният металургичен център по това време възниква край Варненските езера и работи със суровини от Старозагорско и Бургаско (Димитров 2007, 45-58). Следва да се предположи, че трите специализирани производства в източната зона на Източните Балкани постепенно предизвикват осезаемо икономическо неравенство както между селищата в съответните им райони (защото някои от тях са свързани с новото производство, а повечето продължават само възпроизводството на традиционния си поминък), така и изобщо в обширната зона на активни търговски взаимоотношения с „промишлени“ (неселскостопански) продукти. Това закономерно води до неравенство в икономическия капацитет на отделните селищни общности и става база за напрежение и конфликти между тях. Както вече посочих, пряк израз на това е изграждането, по необходимост, на защитни съоръжения около селищата.

През първите десетилетия на активни разкопки в Североизточна България (от 60-те до 80-те години на XX в.) данни за укрепителни системи са събрани от няколко изцяло разкопани халколитни селищни могили - Винаца, Шуменско, Търговище, Поляница и Овчарово, Търговишко, Радинград, Разградско, Голямо Делчево, Варненско, Русе, от частично проучените Хотница, В. Търновско, и Иваново, Шуменско, както и от откритото селище Драганово-Долапулак, Добричко. Всички те са били оградени с цялостно (затворено) укрепление, изградено от различно характеризирани от разкопачите стени от дърво и глина (тип палисада, тип емплектон), а в някои случаи то е било допълнено от ров, вал или ров и вал (за тази и следващата надолу информация за спомена-

тите укрепления вж. Тодорова 1986, 167-175; Todorova 1982, 18-20, Abb. 114-188).

Като пример за масивна укрепителна система често се дава халколитната селищна могила Поляница, Търговишко, с нейните осем строителни хоризонта, т.е. с останките на осем последователно изграждани селища от средата на ранния до началото на късния халколит, всяко от които има ново отбранително ограждение. Най-ранното укрепление има правоъгълна форма с вътрешни размери 36 x 39 м и външни размери 45 x 48 м; второто загражда по-малка площ, а следващите две имат приблизителни външни размери 50 x 50 м. По-късните са несигурно възстановени като единична тънка стена.

Укрепителна система е установена около раннохалколитното селище на тел Голямо Делчево, Варненско; тъй като селищната могила е била разрушена от съседната река, структурата остава неясна, но максималните ѝ външни размери вероятно са достигали 40 x 45 м. Предполага се, че през късния халколит почти всички следващи на това място селища са оградени с дървено-глинена стена, но следите от нея са трудно проследими.

Първото селище в малката селищна могила Овчарово, Търговишко, датиращо от последната фаза на ранния халколит, има почти квадратна форма с размери 21 x 24 м и е оградено с дървено-глинена стена. По всяка вероятност укрепителната система, представена от единична стена (палисада?), обхваща по-голяма площ по времето на следващите две раннохалколитни селища на същото място, но след това вероятно е изоставена - по-късните три среднохалколитни селища са фактически неукрепени. Изгражданите след това четири къснохалколитни селища върху могилата - от седмо до десето, са оградени отново, вероятно с емплектонна стена (т.е. стена от два реда стълбове и трамбована глина между тях), затваряща във всички тези случаи слабо изразен овал. Укрепителната система на последните две селища, изглежда, не е била особено удачно изградена.

Само първото селище (среден халколит) в тел Винаца, Шуменско, дава данни за укрепителна система. С емплектонна стена е защитена уязвимата страна на селището, а другите страни са оградени вероятно само с дървена палисада. Следващите нагоре къснохалколитни селища не са укрепени или поне не са установени следи от укрепителни съоръжения.

Първите три селища (ранен и среден халколит) в малката селищна могила Радинград,

Разградско, са оградени с емплектонна стена, която затваря почти правоъгълно пространство с размери 35 x 40 м. По време на последните две селища (късен халколит) укрепителната система е частично разширена (40 x 45 м), а емплектонната стена става по-масивна. И през двата етапа в средата на всяка страна на укреплението има по един вход. Може би още в началото на живота на това място успоредно на две съседни страни на оградното съоръжение и на 5 - 6 м от тях е изкопан ров, но той явно не е част от укрепителната система, няма директна връзка с нея, а най-вероятно има отводнителни функции - предпазва селището от водата, изтичащата по склона при силни дъждове.

Четири селища (среден и късен халколит) в малката селищна могила Търговище са оградени с нисък вал от глина и чакъл, с един вход. Укреплението има слабо трапецовидна форма и размери 38 x 48 м. Би следвало да се очаква, че върху вала е имало дървена палисада, но данни за такава не са установени.

През последните десетина години в Североизточна България и конкретно в поречието на Провадийска река и Голяма Камчия бяха открити сравнително добре запазени останки от средно- и къснохалколитни **каменни** укрепителни системи. Цялостна каменна крепост обгражда само тел Провадия-Солницата, а височинните селища Сушина, Шуменско, и Аврен, Варненско, са защитени от каменни съоръжения, които преграждат само връзката с околния терен на иначе труднодостъпната от другите страни височина.

Каменна крепост на тел Провадия-Солницата

Праисторическият комплекс Провадия-Солницата се намира близо до съвременния град Провадия в Североизточна България. Представя останките на най-стария солодобивен център в Европа (5500 - 4250 г. пр. Хр.), превърнал се в първия праисторически градски център на нашия континент (4700 - 4250 г. пр. Хр.), който се състои от производствен солодобивен център с обредни ями, неукрепено и последващо укрепено с каменни стени селище (цитадела), ритуално поле (ямно светилище), некрополи и засега неизследван производствен керамичен център (Nikolov 2012; Николов 2014). Заема площ над 200 дка. Възникването и развитието на комплекса е пряко свързано с единственото находище на каменна сол на Източните Балкани, върху което той се намира (известно като Миrowsко солно находище).

Експлоатацията на това благодатно находище с изтичащи от него солени извори започва в началото на късния неолит (около 5500 г. пр. Хр.), вероятно прекъсва за кратко време през ранния халколит и е много интензивна през средния и късния халколит. Останките от живота и дейността на хората на това място през VI и V хил. пр. Хр. се оказаха също благодатни. Дванадесет сезона археологически проучвания на Провадия-Солницата промениха представите за късната праистория на Източните Балкани. Съвсем накратко ще представя тук един от резултатите на специализираното производство на сол и търговията на дълги разстояния с този жизненоважен продукт, а именно натрупването на огромно за времето си богатство, нуждата то да бъде много сигурно охранявано и защитавано и съответно появата на първата каменна крепост на европейския континент.

Селищната могила, обитавана от производителите на солта, сега има културен пласт с дебелина около 9 м и диаметър 105 м. Включва напластявания от късния неолит (около 1 м) и средния и късния халколит (общо 8 м!). През периода на късния елинизъм върху селищната могила е построен „владетелски дом“, ограден

Обр. 1. Провадия-Солницата. Част от каменна крепостна стена 2 в Северозападния сектор. Начало на късен халколит

Fig. 1. Provadia-Solnitsata. Part of stone wall 2 in the Northwest area. Beginning of the Late Chalcolithic

с отбранителна стена от камък и кирпич. Върху неговите останки постепенно е натрупана голяма надгробна могила, с което общата височина на паметника достига 22 м.

Средно- и къснохалколитното селище Провадия-Солницата е изключително добре укрепено. Проучени са останки от три основни последователно съществували халколитни укрепителни системи (4700 - 4250 г. пр. Хр.), изградени от камък (Nikolov 2016b). Опасващите го от всички страни масивни и високи каменни стени са най-добрата защита както за богатството, събирано в резултат на производството и търговията със сол, така и за живота на неговите владетци. Засега няма данни за подобна каменна цитадела през V хил. пр. Хр. в Европа, която освен всичко друго е и невероятно постижение на военната теория и строителното изкуство. Нейното построяване и преизграждането ѝ след няколко последователни силни земетресения (Николов 2012) е изключително трудоемка дейност, за която са необходими усилията на много хора, включително и на високоспециализирани строители, а това е възможно само срещу достатъчно „пари“ (т.е. сол). Крепостта Провадия-Солницата може да бъде издигната, поддържана, преизградена и разширявана само като централно военно място и като символ на мощта на средно- и къснохалколитната общност в ареала на Провадийска река.

Проучената в Югоизточния сектор част от най-ранната отбранителна система (Nikolov 2012) се състои от дълговиден ров и издигаща се на малко разстояние зад него стена с порта. Изградена е в началото на средния халколит. Отбранителната стена се състои от две свързани части, направени в различни техники - дървено-глинена палисада и каменни бастиони от едри камъни, които фланкират югоизточната порта на крепостта. Около 4650 г. пр. Хр. укрепителната система (обозначена като 1a) е силно повредена от земетресение. Непосредствено зад разрушените бастиони са построени два нови, но от по-дребни камъни и с Г-образна форма; височината им е била над 3 м. Те вече са част от крепост по същото трасе, вероятно изцяло изградена от камък (1b); част от нея е регистрирана по източната периферия на селищната могила. Най-вероятно част от тази крепост е и дълговидната каменна основа в Северозападния сектор, регистрирана на дължина около 16 м. Има ширина 2,10 - 2,30 м, градежът ѝ е тип емплектон (по-едри лицеви камъни по двете страни и по-дребни във вътрешността ѝ).

Обр. 2. Провадия-Солницата. Халколитната каменна крепост – поглед отгоре
 Fig. 2. Provadia-Solnitsata. The Chalcolithic stone fort, aerial view

Като свързващо вещество е използвана глина. Запазена е на височина до 50 - 60 см (един или два реда камъни), а вътрешната страна на северния край на разкрития участък достига височина 1,50 м; там се виждат осем хоризонтални реда камъни. Тази крепост също не е имала дълъг период на използване - съборена е при следващо земетресение в края на среднохалколитния период, около 4600 г. пр. Хр.

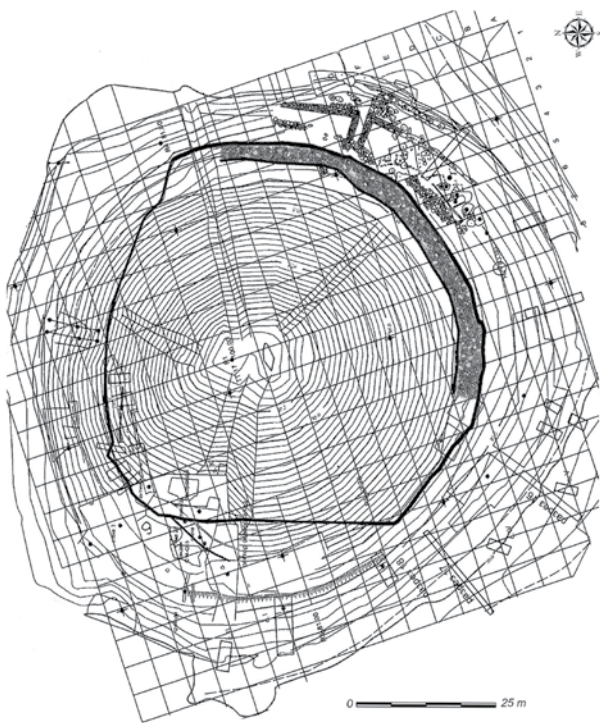
Втората отбранителна крепостна стена, построена веднага след това в началото на късния халколит, също около 4600 г. пр. Хр., е значително по-масивно съоръжение, което пак огражда тогавашното селище, но минава по

трасе, изместено с няколко метра на север. През последните археологически сезони лицевата ѝ страна е проследена почти напълно, с изключение на два сравнително малки неразкопани участъка на запад и североизток, но провизорно очертаното трасе там не подлежи на съмнение. На места лицето на стената е запазено на височина до 2,60 м (обр. 1), а в някои участъци на север - от 3,10 до 3,50 м. Крепостта има неправилна закръглена форма с максимални външни размери 71 м (север - юг) x 75 м (изток - запад) и обхваща площ около 4 дка (обр. 2 и 3). На запад трасето е почти право. На северо-запад, север и североизток стената прави широ-

ка неправилна дъга. Почти правилна дъговидна форма има куртината на изток и югоизток (обр. 4). На юг и югозапад крепостта включва два почти прави участъка. Непременно трябва да бъде отбелязано, че стената е изградена при спазване на един важен принцип на отбранителната тактика – въпреки закръглената като цяло форма на крепостта, отвън тя всъщност е неправилен многоъгълник, тъй като лицевата ѝ страна е очертана от голям брой по-къси или по-дълги прави отсечки. Това е необходимо с оглед по-ефективната ѝ отбрана. Общата дължина на втората каменна отбранителна стена, измерена по външното лице, е около 234 м. На около половината от дължината ѝ е разкрито и вътрешното лице, запазено на височина от 0,80 до 1,50 м (обр. 5), а в един участък - около 1,80 м. Дебелината на основата на крепостната стена варира от 2,40 до 4,30 м, но най-често е между 3 и 3,40 м; това предполага височина на стената между 5 и 6 м. Крепостта е изградена от необработени, предимно варовикови камъни, в техника, която напомня на емплектон; като свързващо вещество е използвана жълта или сиво-кафява глина. Двете страни на стената са вертикални или много слабо наведени навътре. В долната ѝ част, поне на места, стената е изма-

зана с жълта глина. Пред куртината е изграден широк хоризонтален пласт от дребни камъни, който вероятно е служил за укрепване на терена срещу ерозия. Засага не е установена със сигурност портата на крепостта, но има известни основания да се предполага, че е била на североизток, в още не напълно проучения участък - там разстоянието до солодобивния център е минимално и мястото ѝ би било закономерно. Възможно е да е имало и втора порта - на запад, пак в непроучения участък. И тази крепост е била разрушена - при земетресение или военен конфликт, но събитието е било съпроводено със силен пожар. Разрушенията на каменната стена са били в горните ѝ части, явно е била запазена до нивото на унищоженото селище (до тази височина крепостта е била вече пълна с културен пласт). Извършено е подравняване на опожарените останки, като почти навсякъде те покриват и нововъзникналата горна повърхност на крепостната стена. (Запазената след разрушенията височина на стената е от 2,60 до 3,50 м, а вариацията е поради това, че основата ѝ не лежи в обща хоризонтална плоскост.) Катаклизмът е станал през средните фази на късния халколит - на югозапад са констатирани лежащи върху останките от стената подове на новопостроени жилища с материална култура от това време.

Третата, най-външната отбранителна система, регистрирана на северозапад и север, която е изградена след средата на късния халколит (вероятно около 4400 г. пр. Хр.), представлява комплекс от каменни структури. Състои се от каменна облицовка (кожух) на стръмния склон на високата 6 - 7 метра (по това време) селищна могила, радиални стени върху нея и масивна каменна стена, издигаща се по горната периферия на могилата, над кожуха. Облицовката на стръмния склон на могилата е направена от малки и средни по размер ломени камъни. Първата цел на това съоръжение явно е заздравяване на периферната част от пласта на селищната могила и предпазването му от ерозия с оглед осигуряване на здрава основа за издигащата се нагоре тежка каменна стена. Основата на тази трета стена е изградена от много големи камъни, но явно нагоре са използвани и по-дребни; сега всички те са разпилени (може би при земетресение) по най-горната повърхност на праисторическия пласт, което свидетелства за използване на отбранителното съоръжение до края на съществуването на селището. Върху каменния кожух е изградена система от близко разположени радиални стени, които започват

Обр. 3. Провадия-Солницата. План на трасето на каменна стена 2. Начало на късен халколит
Fig. 3. Probadia-Solnitsata. The layout of stone wall 2. Beginning of the Late Chalcolithic

Обр. 4. Провадия-Солницата. Анастилоза на каменна крепостна стена 2 в Югоизточния сектор – поглед отгоре. Начало на късен халколит

Fig. 4. Probadia-Solnitsata. Anastylosis of stone wall 2 in the Southeast area, aerial view. Beginning of the Late Chalcolithic

от подножието на крепостната стена и слизат надолу до долния край на кожуха; височината и ширината на основата им нараства от горе надолу. Радиалните стени, съчетани с наклонения кожух, са нововъведение във военните от-

бранителни съоръжения далеч преди появата им през ранната бронзова епоха в Източното Средиземноморие и са изградени с оглед създаване на сериозни допълнителни затруднения пред евентуалните нападатели на цитаделата.

Обр. 5. Провадия-Солницата. Част от вътрешното лице на каменна крепостна стена 2 в Югоизточния сектор. Начало на късен халколит

Fig. 5. Probadia-Solnitsata. Part of the inner face of stone wall 2 in the Southeast area. Beginning of the Late Chalcolithic

Каменна отбранителна стена на селището Аврен-Бобата

Укрепеното къснохалколитно селище е разположено в южния край на възвишението Бобата; възвишението е част от Авренското плато, което огражда от изток долината на Провадийска река по нейното най-долно течение преди вливането ѝ в Белославското езеро (вж. картата на обр. 6). Селището има стратегическа позиция върху малък скален „език“ с площ около 2,5 дка, който е ограден с високи повече от 20 м отвесни скали и е достъпен само от северната страна, която именно е преградена с отбранителна каменна стена, но без входен отвор. Съоръжението има слабо изпъкнала навън дъговидна форма с дължина около 65 м. Височината му през V хил. пр. Хр. вероятно е била над 3 м, но засега констатираната при теренното проучване запазена височина е до около 1,80 м. Дебелината на стената в основата е около 1,80 - 2 м. Градежът е от средно големи и големи камъни, плътно наредени един до друг, без спойка. Геофизичните и теренните проучвания свидетелстват за постоянно обитаване на мястото през късния халколит, като културният пласт на селището обхваща до три нива от останки на къщи (Лещаков и др. 2015). Разкопките са все още в началото си.

Каменно укрепление на тел Сушина

Малката селищна могила се намира върху сравнително ниско възвишение със стръмни склонове (с изключение на западната страна), близо до тогавашното корито на река Тича (т.е. горното течение на Голяма Камчия) (вж. картата на обр. 6). Животът там започва през средния халколит и продължава през късния, когато леснодостъпният западен склон е преграден с каменна отбранителна стена. Теренните проучвания продължават, а публикуваните данни са ограничени (Чохаджиев 2014; Чохаджиев 2015; Chohadzhiev, Boyanin 2016). Като строителен материал за стената са използвани тънки плочести камъни от близкия район, споявани на места с жълта глина. Съоръжението има дължина над 45 м. През първия етап на строителството стената има трапецовидно напречно сечение с широка до 4,50 м долна основа и около 1,70 м горна основа. Височината ѝ е била над 4 - 5 м. В средната част е оформен вход с ширина 2 - 2,20 м. Вероятно след силно земетресение и заради нарастващия културен пласт на селището каменното укрепление е заздравено и надградено с каменна стена с правоъгълно сечение и ширина от 1,10 - 1,20 м на юг до 1,90 м в средата и около

1,70 м на север. Височината ѝ е била вероятно над 3 м. Входът от първия етап на стената е затворен, а по-късно пред него е построен каменен бастион с полукръгло напречно сечение и диаметър около 3 м, височината му е била над 3,50 м. През този втори етап може би е използван друг вход в южната част на отбранителното съоръжение, който все още не е открит. Освен това преградната стена е била „подпряна“ отвън чрез три последователно изградени силно наклонени насипа, всеки от които е заздравяван с каменен „кожух“. Тази конструкция, заедно с новопостроената стена над нея, напомня на третата отбранителна система на Провадия-Солницата (но без радиалните стени).

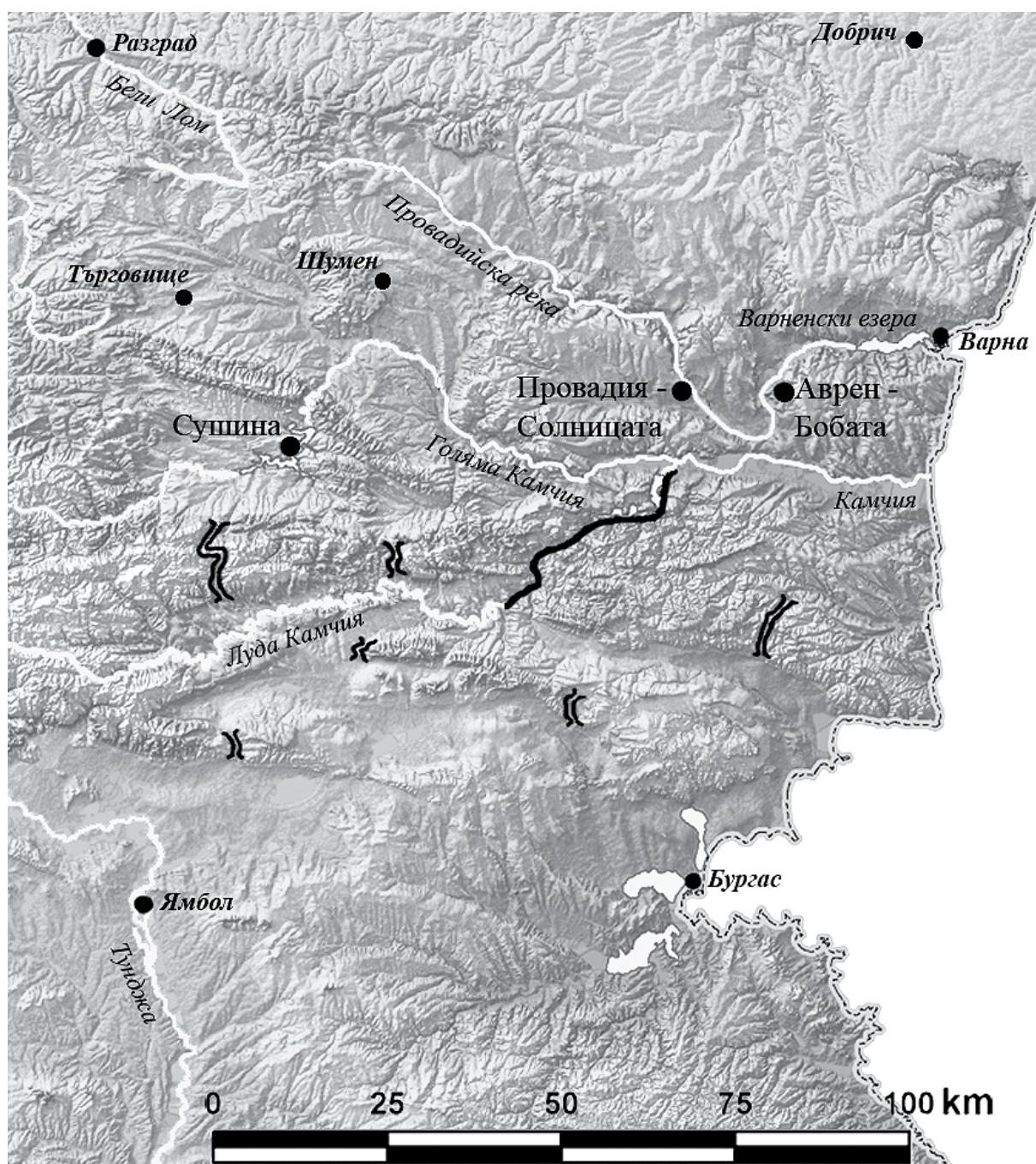
Най-вероятно по-нататъшното теренно проучване ще допълни сегашните представи за отбранителното съоръжение, но е ясно, че обитателите на селището са имали нужда от сериозна възпираща нападателите каменна структура.

Както вече посочих, трите известни досега каменни укрепителни системи в долините на Провадийска река и Голяма Камчия са от два различаващи се вида. Първата (Провадия-Солницата) е от затворен тип, лежи в равнина и може да бъде определена като крепост. Другите две (Аврен и Сушина) представляват преградни съоръжения на по-леснодостъпната страна на отбраняваното пространство, намиращо се върху естествено възвишение, и съответно ограждат около една трета от потенциалната отбранителна линия. Тези укрепени с каменни съоръжения селища едва ли са били единствени през средния и късния халколит в най-южната зона на хълмистата източна част на Дунавската равнина и предбалканските възвишения.

От една страна, укрепените с каменни стени селища се намират в близост до теченията на двете приблизително успоредни големи реки, които протичат северно от Стара планина и се вливат в Черно море, т.е. може да се предположи специалната им роля в използването и контрола на двете речни долини като пътища за двупосочно придвижване на хора и продукти (за търговия) между вътрешността и крайморската зона (вж. картата на обр. 6). И докато засега ролята на долното течение на Провадийска река в транспортирането на сол към Езерата и морето изглежда много логично обоснована (в този аспект укрепеното селище Аврен-Бобата би могло да играе важна охранителна роля), то за Голяма Камчия все още няма конкретни идеи (досега в района реално не са правени сериозни проучвания).

Засега предположението за евентуален път по тясната долина на Луда Камчия, която пресича по диагонал Източна Стара планина и след сливането с Голяма Камчия достига до Черно море, остава отворено. Долината по долното ѝ течение най-вероятно е част от един меридионален път, а по средното ѝ течение се намира почти напълно разрушената халколитна селищна могила Завет, в чийто къснохалколитен пласт са открити и керамични съдове,

характерни за Черноморското крайбрежие по това време (Тодорова 1986, 70). Установената в периферията на могилата околостена каменна стена с дебелина 1,10 - 1,30 м, диаметър 50 - 60 м и запазена височина 1,50 - 1,70 м е изградена от големи камъни (Миков 1961, 269-270). Проучването на това укрепително съоръжение би дало важна информация в разглеждания тук аспект на фортификационното строителство в региона, но данните за него произхождат

Обр. 6. Карта на Източна Стара планина с обозначения на проходите, контролирани от халколитните селища с каменни укрепления
 Fig. 6. Map of the Eastern Balkan Range showing passes controlled by Chalcolithic settlements featuring stone fortifications

всъщност само от наблюденията на профилите, получени при прорязването на селищната могила за трасе на жп линия. Все пак имам основание да смятам, че хипотезата за използването на долината на Луда Камчия през халколита като диагонален път между Тракия и района по долното течение на Провадийска река и Варненските езера намира някои аргументи.

От друга страна обаче, представените по-горе три селища, укрепени с каменни стени, най-вероятно имат съществена роля в контрола върху сухоземните меридионални търговски пътища през Източна Стара планина.

Отдавна са известни добре подплатени хипотези за активни търговски контакти на солдобивния център Провадия-Солницата с региона на юг от Стара планина при използването най-вероятно на път в тясната долина по долното течение на Луда Камчия и през Айтоския проход - за „износ“ на сол и „внос“ на престижни предмети, на медна руда или друг вид медна суровина от района на Странджа, както и за придвижване на групи от хора за евентуалния периодично случващ се „пазар“ на място край цитаделата на Солницата (Nikolov 2012).

Укрепеното селище Аврен-Бобата има стратегическа позиция във възлов район по най-долното течение на Провадийска река, където се разклоняват, съответно събират пътищата от и към Езерата, преминаващи през Айтоския и Дюлинския проход и пресичащи най-долното течение на Камчия (Лонгоза). Тези пътища вероятно са използвани активно както за търговски

операции за „износ“ на сол (на юг), така и за „внос“ на метални суровини към Варненския металургичен център и районите на север от Езерата.

Укрепеното селище Сушина пък се намира на стратегическо място между северния вход/изход на Върбишкия проход на юг и тясната долина на река Тича (т.е. горното течение на Голяма Камчия) на север, с други думи, то може да контролира движението на хора и продукти по един от предполагаемо най-важните презбалкански халколитни пътища, който би могъл да свързва центровете на специализирано производство на най-качествения на Балканите лудогорски кремък на север (в района на Разград) и долината на Тунджа на юг. По него обратно (включително и чрез използването на Мокренския проход) би могло да се придвижват металургична суровина и графит.

Донякъде подобна роля е възможно да е играел и евентуален път през Ришкия проход (и съответния му на юг Карнобатски проход), от което следва, че мога да допусна съществуването на укрепено селище и южно от днешния град Смядово.

Проучването на фортификационните системи на Източните Балкани в средата и втората половина на V хил. пр. Хр., и особено на тези, изградени от камък, е един от най-важните аспекти в изследването на икономиката и организацията на комплексното общество в този регион и съответно трябва да продължи в по-широк контекст.

Цитирана литература:

Димитров 2007: К. Димитров. Медната металургия по западния бряг на Черно море (средата на V - началото на IV хил. пр. Хр.). Автореферат на докторска дисертация. София, 2007.

Лещаков и др. 2015: П. Лещаков, М. Иванова, Г. Самичкова, Й. Илиева. Спасителни археологически разкопки на къснохалколитен обект Аврен-Бобата, община Аврен, област Варна. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 91-94.

Миков 1961: В. Миков. Селищната могила до с. Завет, Бургаско. - Известия на Археологическия институт, 24, 1961, 269-296.

Начев 2009: Ч. Начев. Основните типове флинт в България като суровини за направа на артефакти. - Интердисциплинарни изследвания, 20-21, 2009, 7-21.

Николов 2012: В. Николов. Природни катаклизми през V хил. пр. Хр. и загиване на първата европейска цивилизация. - История, 2012, 4, 346-351.

Николов 2014: В. Николов. Провадия-Солницата: «город» V тыс. до н. э. в Западном Причерноморье. - В: Древние культуры юго-восточной Европы и западной Азии. Сборник к 90-летию со дня рождения и памяти Н. Я. Мерперта. Москва, 267-277.

Тодорова 1986: Х. Тодорова. Каменно-медната епоха в България. София, 1986.

Чохаджиев 2014: С. Чохаджиев. Редовно археологическо проучване на селищната могила Нуриук в м. Чанаджик, с. Сушина, област Шумен. - В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 82-83.

Чохаджиев 2015: С. Чохаджиев. Редовно археологическо проучване на селищната могила Нуриук в

м. Чанаджик, с. Сушина, област Шумен. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 91.

Chohadzhiev, Boyanin 2016: S. Chohadzhiev, Y. Boyanin. Computer-aided reconstruction of the defensive fortification at the Chalcolithic settlement of Su-shina, Northeastern Bulgaria (preliminary report). - In: K. Bacvarov, R. Gleser (eds.). Southeast Europe and Anatolia in prehistory. Essays in honor of Vassil Nikolov on his 65th anniversary (Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, 293). Bonn, 2016, 337-344.

Nikolov 2012: V. Nikolov. Salt, early complex society, urbanization: Provadia-Solnitsata (5500-4200 BC). - In: V. Nikolov, K. Bacvarov (eds.). Salt and Gold: The Role of Salt in Prehistoric Europe. Provadia - Veliko Tarnovo, 2012, 11-65.

Nikolov 2016a: V. Nikolov. A fifth millennium BC town in the context of the Western Black Sea coast: Provadia-Solnitsata. - In: V. Nikolov, W. Schier (Hrsg.). Der Schwarzmeerraum vom Neolithikum bis in die Früheisenzeit (6000 - 600 v. Chr.). Kulturelle Interferenzen in der zirkumpontischen Zone und Kontakte mit ihren Nachbargebieten. Humboldt-Kolleg Varna, Bulgarien, 16-20. Mai 2012 (Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, 30). Rahden/Westf., 2016, 129-140.

Nikolov 2016b: V. Nikolov. The Chalcolithic stone fortress of Provadia-Solnitsata. - In: S. Țerna, B. Govedarica (eds.). Interactions, changes and meanings. Essays in honour of Igor Manzura on the occasion of his 60th birthday. Chișinău, 2016, 169-173.

Todorova 1982: H. Todorova. Kupferzeitliche Siedlungen in Nordostbulgarien (AVA-Materialien, 13). München, 1982.

Fortified settlements in the valleys of Provadiyska, Golyama Kamchiya, and Luda Kamchiya Rivers in the context of Chalcolithic economy (Abstract)

Vassil Nikolov

Fortification was an omnipresent element of Chalcolithic landscapes in the Eastern Balkans. The economic differences between the settlements created tensions, which required the construction of efficient defensive structures.

The economic inequalities between the Chalcolithic settlements in northeast Bulgaria had various origins, which seem to have been related to the presence or absence of important but rare raw materials. No oxide copper was available in the area but there were two large deposits of raw materials which are unique to the Eastern Balkans and exceptionally valuable for the Chalcolithic communities - salt (Provadia-Solnitsata) and high quality flint (Razgrad area) - whose exploitation resulted in the respective specialized production in each of these two areas, and in long-distance trade in their products.

Certain areas south of the Balkan Range were rich in oxide copper ores which created a solid basis for the copper ore extraction and processing as the third type of specialized production in the Eastern Balkans.

The active trade in the products of the three specialized productions was most likely the main reason for the appearance of an extensive Late Chalcolithic complex with similar material culture, Kodzhadermen-Gumelnița-Karanovo VI, which comprised a considerable part of the Eastern Balkans (almost from the Carpathians in the north to the Aegean in the south). The three specialized productions in the eastern part of the Eastern Balkans gradually created considerable economic inequality both between the settlements in their respective areas and generally in the vast area of active trade in 'industrial' (non-agricultural) products. This logically necessitated the construction of defensive fortifications around the settlements.

Several completely excavated Chalcolithic tell sites in northeast Bulgaria have yielded evidence of fortification systems. All of them were enclosed by a fort made of wood and clay.

Comparatively well preserved remains of Middle and Late Chalcolithic stone fortifications have been revealed recently in the valleys of Provadiyska and Golyama Kamchiya Rivers. Tell Provadia-

Solnitsata was enclosed by a complex stone fortification, and the hilltop settlements of Sushina (Shumen District) and Avren (Varna District) were defended by stone walls that protected only the approaches to the sites which were otherwise hardly accessible from the other sides.

On the one hand, these stone-fortified settlements were located near the two big rivers which run north of the Balkan Range and flow into the Black Sea, i.e., it is safe to assume that they played a special role in the use and control of the two river valleys as two-way arteries for the movement of both people and products. Thus far there is no evidence for the existence of a possible road along the narrow valley of the Luda Kamchiya which cuts across the Eastern Balkan Range diagonally and flows into the Golyama Kamchiya River.

On the other hand, the three stone-fortified settlements obviously played an essential role in the control over the *meridional* trade roads through the Eastern Balkan Range.

Active trade contacts - 'export' of salt and 'import' of prestigious items, copper ore or other types of copper raw materials from the Strandzha Mountains - assumedly existed between the salt production center of Provadia-Solnitsata and the region south of the Balkan Range along the narrow

lower valley of the Luda Kamchiya and through the Aytos Pass.

The fortified settlement of Avren-Bobata had a strategic position in a key area along the lowest Provadiyska River valley where the roads from and to the Lakes diverge and converge, respectively, running through the Aytos and Dyulino Passes and crossing the lowest Kamchiya River valley (Longoza). These roads seem to have been actively used both for the 'export' of salt (to the south) and 'import' of metal raw materials to the Varna metallurgical center and north of the Lakes.

The fortified settlement of Sushina was located in a strategic position between the northern entrance/exit of the Varbitsa Pass in the south and the narrow Ticha River valley (i.e., the upper Golyama Kamchiya River) in the north thus making it possible to control the movement of people and goods on one of the presumably most important Chalcolithic Trans-Balkan roads which could have connected the centers of specialized production of the highest quality (Ludogorie) flint in the Balkans in the north (in the area of Razgrad) and the Tundzha River valley in the south. On that road, in the opposite direction, metal raw materials and graphite could have been transported, probably through the Mokren Pass as well.

чл.-кор. проф. Васил Николов
Национален археологически институт и музей - БАН
BG-1000 София, Съборна 2
vassil.nikolov@abv.bg

Prof. Vassil Nikolov, Ph.D., Sc.D.
Corresponding Member of the
Bulgarian Academy of Sciences
National Institute of Archaeology and Museum
Bulgarian Academy of Sciences
2 Saborna St. BG-1000 Sofia
vassil.nikolov@abv.bg

Банкетният сервиз на древните траки по данни от керамичните находки

Анелия Божкова

Банкетът или угощението (симпозиум) заема важно място в социалното поведение на древните общества. Той е практикуван като форма на колективно общуване както в културното пространство на Древна Гърция, така и от представителите на варварските (негръцки) общности в Средиземноморската зона (вж. напр. Lissarrague 1987; Murray 1990; Orfanos, Carrière 2003; Lynch 2014). За банкета на древните траки се знае от писмените извори (Hdt. 4.95; Xen. Anab. 7.3.15-33; Plat. De leg. 637; Diod. 21.12; Tac. Ann. 2.65; Athen. 4.131a; 12.531e-532a) и от археологическите свидетелства. Съществена роля за провеждането му играе банкетният сервиз, който е ползван за сервиране и консумация от участниците в него. Поради своята материалност и съхраненост сервизът е бил предмет на множество съвременни научни изследвания, някои от които търсят в достигналите до нас свидетелства - и особено в импортните вази - белег за културни въздействия. В тракийската етнокултурна зона съществуват редица материални източници (находки от селищни обекти и некрополи), които позволяват да се изследват елементите на банкетния сервиз в сферата на керамичните изделия.

Цялостният облик на сервиза, използван от тракийската аристокрация в пиршествата, е трудно да бъде възстановен, доколкото обектите, които могат да се свържат с места за угощения (царски градове, резиденции, имения) не са проучвани мащабно (с изключение на Севтополис), а и резултатите са обнародвани изключително пестеливо. Отсъствието на подробни публикации на керамичните комплекси от обектите край Васил Левски в Карловско, край Кръстевич, Хисарско, в Асара край Си-

меоновград, край Княжево в Тополовградско и др. създава редица ограничения в опита за реконструкция на банкетния сервиз¹ и за извършване на статистически наблюдения върху характера на употребяваните съдове, така както това е направено например за сервизите от Атина (Lynch 2014).

Първите по-сигурни материални свидетелства за керамичните форми, употребявани в банкета на тракийското общество, се съдържат в комплексите от VII - VI в. пр. Хр., доколкото появата на репертоар, изработван на грънчарско колело, дава възможности за разпознаване на функцията и употребата на различните морфологични единици. От архаичната епоха датират и по-компактни импортни групи, които може да се тълкуват като съдове, предназначени за угощения и пиршества. Значителна част от този ранен внос се представя с чаши за пиене, например чашите с птици (*bird bowls*) или с розети (*rosette bowls*), както и т. нар. йонийски чаши (*Ionian bowls*) от VII и VI в. пр. Хр., известни както от близки до Черноморското крайбрежие обекти (за Дебелт, Бургаско, срв. Балабанов 2010, таб. 1/5 и Караджинов 2012, обр. 2), така и от някои райони във вътрешността на тракийските земи. Такива са фрагментите от чаши от Карнобатско (Ников 2009, 118-120; Georgieva 2009, 253-254, fig. 3-4; Георгиева, Ников 2010, 142-149), Драма и Завой, Ямболско (Караджинов 2012, обр. 1; Бакърджиев 2010, фиг. 3.1 и 3.2), от Овчарци, Радневно

¹ Изключение от тази закономерност на българската археология правят находките от Кози грамади и от Ветрен, Пазарджишко. Последните са публикувани в няколко последователни издания, но противоречивите хипотези за функционалната идентификация на обекта (Archibald et al. 2015; Archibald 2016, 46-59; различно у Demetriadou 2010) предпоставят несигурност в основанията те да се използват за анализ на банкетния сервиз у траките.

Обр. 1. Монохромна сива керамика от V в. пр. Хр. Малко Тръново, Чирпанско: 1 - 2 - амфори, 3 - лекане; Симеоновград: 4 - купа, 5 - кана с висока дръжка, 6 - имитация на хиоски каликс, 7 - лекане

Fig. 1. Monochrome gray pottery from the 5th c. BC. Malko Tranovo, Chirpan region: 1-2 - amphorae, 3 - lekane; Simeonovgrad: 4 - bowl, 5 - jug with high handle, 6 - imitation of Chian kalyx, 7 - lekane

(Тонкова и др. 2017, 146, обр. 3/1) и от Копривлен, Гоцеделчевско (Божкова 2002, фиг. 47/1). Тези ранни и вероятно високо ценени импорти са били използвани от избрани представители на тракийското общество като екзотични предмети, отличаващи се съществено от традиционните все още за траките моделирани на ръка съдове. От късната архаична епоха имаме и пример на банкетен сервиз, използван като „погребален“ (гроб № 6 от Гяурската могила при Карнобат), в който присъства импортна трапезна амфора, произведена в Милет в края на VII или в началото на VI в. пр. Хр., заедно

със сиви кана и лекане, изработени на грънчарско колело (Георгиева, Ников 2010, 149, обр. 2, 4, 9). Този комплект е сред най-ранните и се явява предвестник на един модел, който добива почти задължителен характер през ранната класическа епоха.

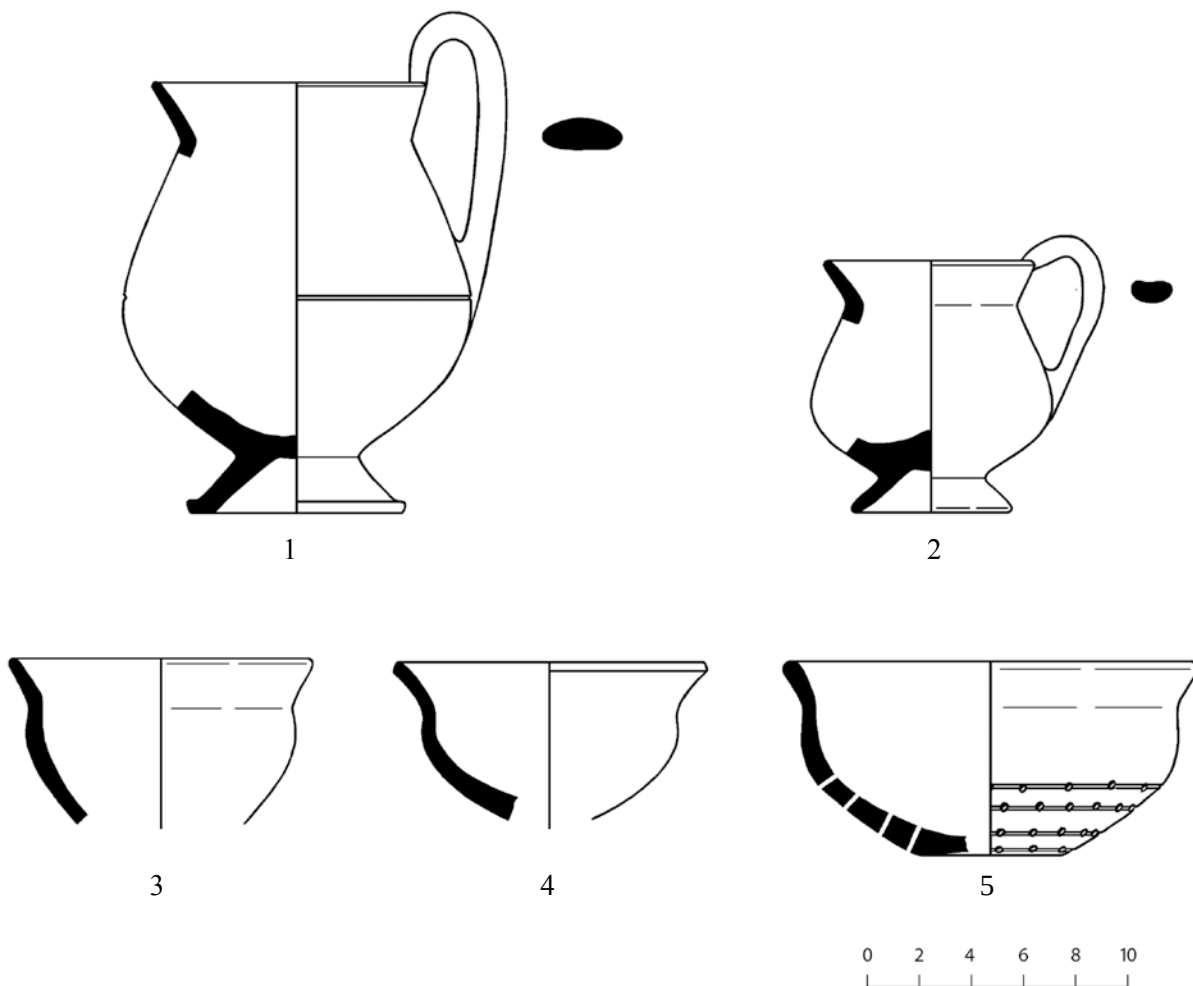
Ако съдим по малкото публикувани данни, можем да предположим, че през ранната класическа епоха в пиршеството са били употребявани вносни рисувани кратери за поднасяне на вино - Кози грамади, Хисарско (Ханджийска-Янкулова 2012, 109-110, обр. 8/54), Копривлен, Гоцеделчевско (Божкова 2002,

фиг. 47/3); чернофигурни скифоидни чаши с нисък крак - Васил Левски, Карловско (Кисъов 2004, табло LX/3); чернофирнисови чаши с нисък и висок крак (*stemless* и *stemmed*) - Кози грамади (Христов 2014, 93) и Васил Левски (Кисъов 2004, табло LXI/1; Кисъов 2007, 140, обр. 2), както и чернофирнисови скифоси (Христов 2014, фиг. 3-7, № 34, 36). Сервизът е включвал още съдове от монохромния клас (обр. 1, 2) като кратери, чаши с S-овиден профил, кани с висока дръжка - Васил Левски (Кисъов 2004, табло LVIII), а вероятно и трапезни амфори и леканета (срв. материалите от Кози грамади, откривани в едни и същи контексти с чернофирнисов *stemless* от V в. пр. Хр. и с кантароси от IV в. пр. Хр. у Христов 2014, 93, фиг. 3-7). Тази традиция се запазва и през късната класическа епоха, когато в употреба се налагат червенофигурните камбановидни кратери - Симеоновград, непуб-

ликувани фрагменти (обр. 3)², Кози грамади (Цочев 2011, 153, обр. 6); рисуваните скифоси - Кабиле (Домарадски 1991, обр. 26/4), Симеоновград, непубликувани фрагменти (обр. 3); чернофирнисовите чаши (обр. 4-5) от типовете *kantharoi*, *cup-kantharoi*, *cup-skyphoi*, *Pheidias shape cups*, *bolsals* - Кози грамади (Цочев 2011, 152-153, 157, обр. 2-6; Христов 2014, 98, № 54-56) и Симеоновград (Божкова 2010, обр. 6/1-2), като репертоарът на формите от монохромната керамика най-често остава в познатия морфологичен кръг - амфори, кратери, чаши, кани, например тези от Симеоновград (Bozkova, Vasileva 2009) и Кози грамади (Цочев 2011, 153-156, обр. 7-29; Ханджийска-Янкулова 2012, обр. 2-3).

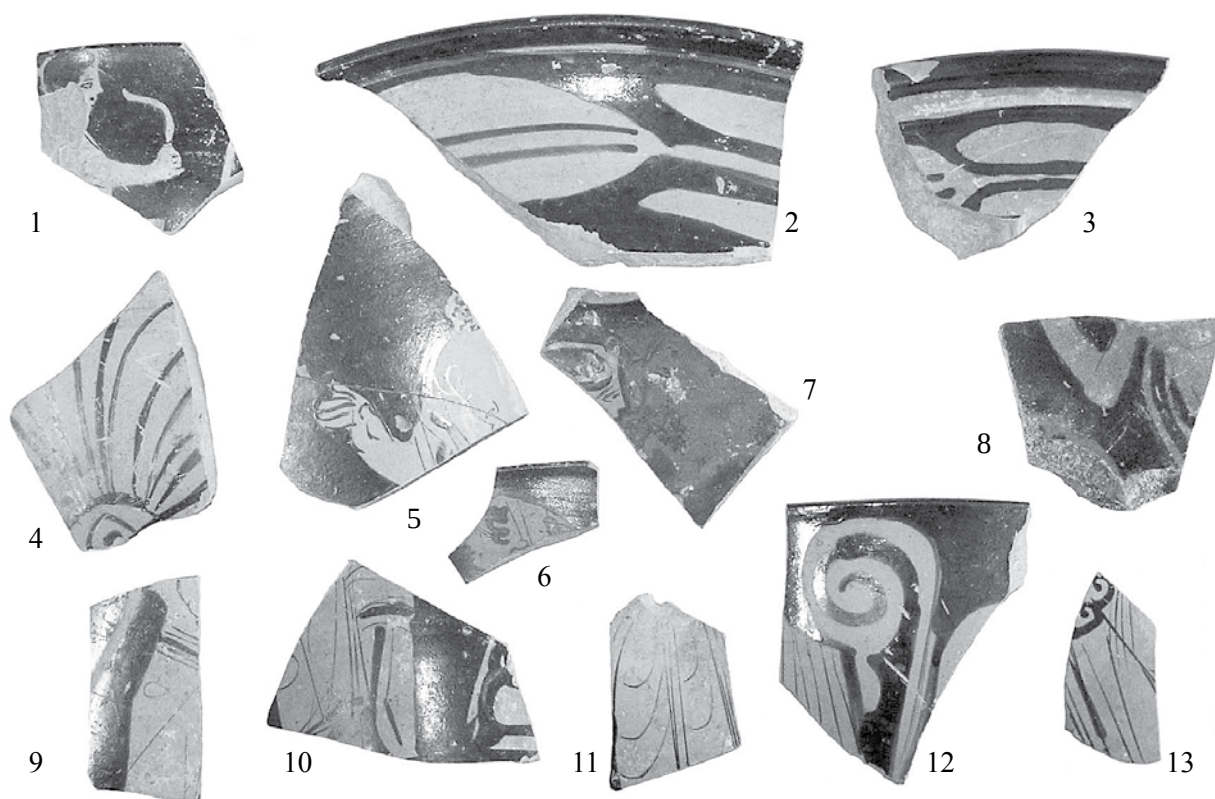
Тези непълни данни може да бъдат обогат-

² Голяма част от материалите от селището в Асара край Симеоновград не са публикувани. Благодарна съм на колегата И. Петров за възможността да ги използвам в настоящата статия.

Обр. 2. Симеоновград. Монохромна керамика от V в. пр. Хр.: 1 - 2 - кани с висока дръжка, 3 - 5 - S-овидни чаши с висока дръжка

Fig. 2. Simeonovgrad. Monochrome pottery from the 5th c. BC: 1-2 - jugs with high handle; 3-5 - S-shaped cups with high handle

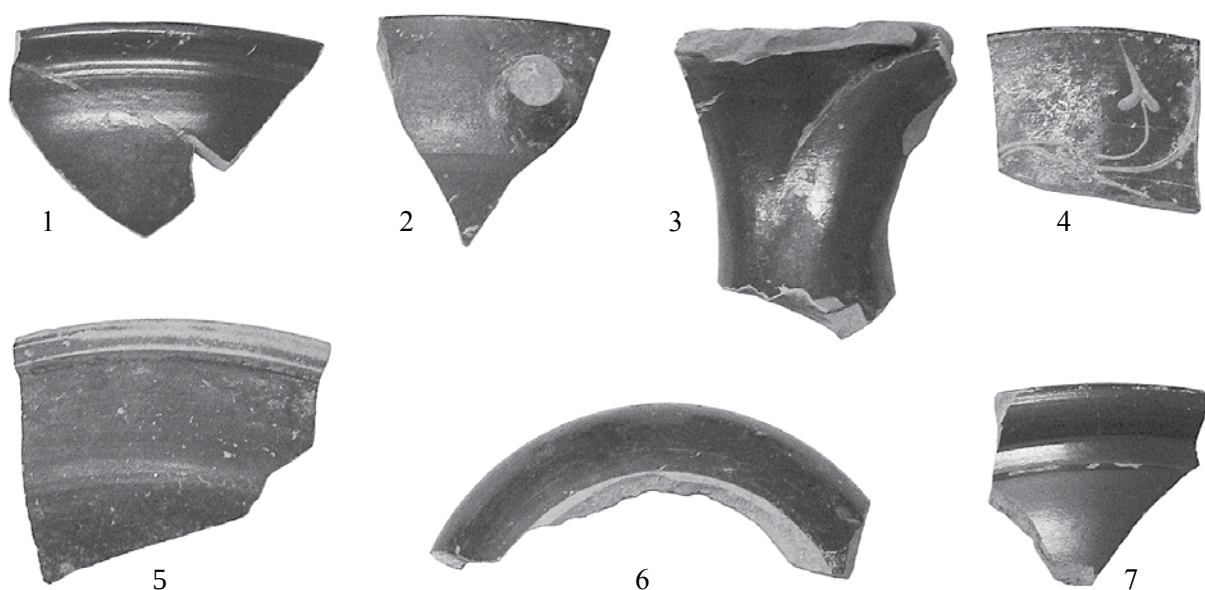

Обр. 3. Симеоновград, Асара. Червенофигурна керамика, края на V - IV в. пр. Хр.
Fig. 3. Simeonovgrad, Asara. Red-figure pottery, late 5th - 4th c. BC

тени от наблюденията върху сервиза по данни от некрополите. Гробните комплекси имат по-информативен характер и ни показват по-голямо разнообразие на вази, предпочетени за участие в „погребалния“ сервиз. В своята цялост погребалният сервиз на древните траки е богат и многообразен (вж. напр. Baralis 2015). В него са представени както бронзови (порядко от благородни метали), така и керамични съдове. Анализът на този сервиз може да бъде извършен основно по археологически данни, тъй като писмените извори са крайно пестеливи относно неговата характеристиката, а косвените паралели, откривани в изображения на пиршества, предлагат ограничени възможности за коментар. Фигуралната украса върху каничката от Боровското съкровище например ни представя употребата на метални ритони и фиали, известни като аристократически инсигнии в тракийското общество (Маразов 1986; Stoyanov 2015, 215, cat. 181) и документиран с примери в погребални контексти. Метални (сребърни?) съдове са изобразени и в централната живописна сцена на Казанлъшката гробница: пируващият аристократ (владетел?) държи в ръка дълбока фиала, а втората права фигура, пристъпваща отляво към него (вино-

черпец?) носи в ръцете си друга фиала и кана (Миков 1954, 11, табл. X/1-2, XIII/1, XIV/1-2, XXIX, XXX). Подобна приоритетна роля за металните съдове в банкетата се наблюдава и в лошо запазените останки от стенописите в долния фриз на гробницата край Александрово. Ако се съди по описанието, предложено от Георги Китов, в инвентара на банкетния сервиз, представен в живописната композиция, присъстват основно метални изделия като ритони, ситули и кани (Китов 2004, 42-45). Археологическите находки обаче категорично заявяват участието и на керамични съдове в погребалния сервиз. Всъщност в определени случаи има дублиране на една и съща репертоарна единица в керамичен и метален вариант, например бронзовата и двете керамични хидрии, както и керамичната и сребърната чаша тип *Pheidias shape* в Башова могила при Дуванли, Пловдивско (Филов 1934, 67-79), но като цяло се наблюдава стремеж към създаване на цялостен сервиз, включващ всички (или поне задоволителна част) от задължителните за пиршеството елементи.

Най-значими като свидетелства за вкуса и предпочитанията на траките в банкетния сервиз са данните за гръцките съдове от некрополите на висшето съсловие. Един преглед на на-

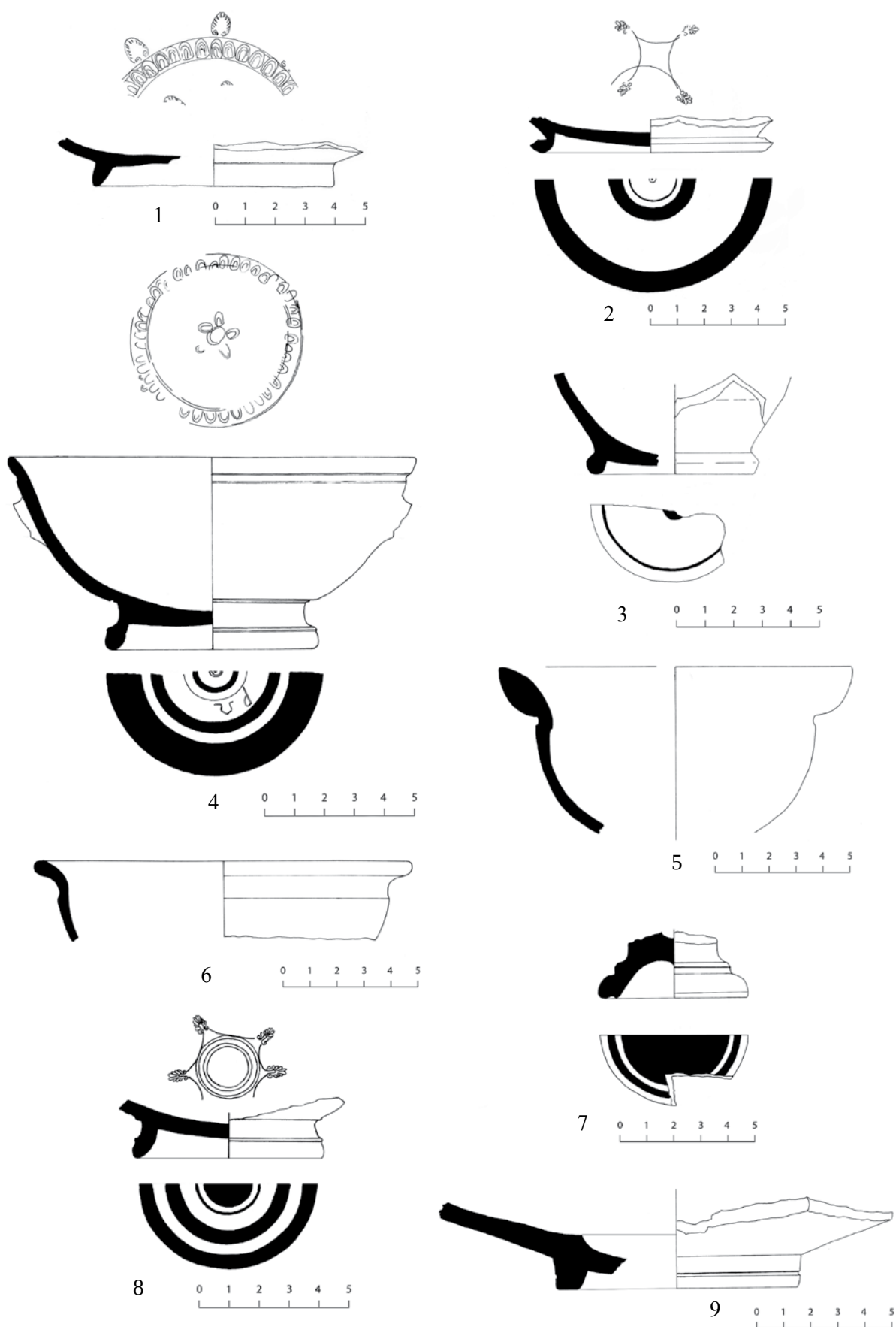

Обр. 4. Симеоновград, Асара. Чернофирнисова керамика, края на V - III в. пр. Хр.
Fig. 4. Simeonovgrad, Asara. Black-glazed pottery, late 5th - 3rd c. BC

личните свидетелства показва, че в началото на V в. пр. Хр. се налага трайна тенденция в гробните комплекси да се поставят по един (рядко два и повече) рисувани съда за съхраняване и поднасяне на вино/вода (обр. 6) и по една (рядко две и повече) чернофирнисови чаши за пиене (обр. 7 1-3). Тази устойчива двойка от голям керамичен съд и чаша за пиене (обр. 7 1, 2) е само част от големия банкетен сервиз, който обикновено е включвал и бронзови и/или сребърни съдове като хидрии, ситубли, кани, фиали, ритони и др. Големите рисувани съдове в гробовете са най-често амфори, хидрии, пеликета и кратери (последните две форми - по-рядки в V в. и по-многобройни в IV в. пр. Хр.). Всички те изпълняват сходни функции на трапезата - за съхраняване, поднасяне или смесване на течности, и тяхното място в погребалния сервиз изглежда почти регламентирано, както и това на чернофирнисовите чаши с нисък крак (*stemless*). Примерите за съвместно присъствие на подобна двойка от гръцки вази не са малко: срещаме ги в Дуванлийския некропол в гробовете в Башова могила (Филов 1934, 59-79, обр. 76, 95-100), в Мушовица (Филов 1934, 82-97, обр. 114-115) и в Арабаджийската могила (Филов 1934, 127-142, обр. 160-161), в една от могилиите до Брезово, Пловдивско (Tsontchev 1951, 39-40, fig. 13-14), в могила до Твърдица, Сливенско (Маразов 2000), в гроба от Големаните, Великотърновско (Църов 2008, 65-79), сред гробните дарове в Маломирово-Златиница, Елховско (Агре 2011, 173-182, обр. VI-1

- VI-11). Налице е ритуална схема, която очевидно е устойчива, особено през V в. пр. Хр., макар че съществуват както отклонения от нея, така и други по тип сервизни набори. В гробния комплекс до Дълбоки, Старозагорско, например големият рисуван съд е заменен от един уникат за Тракия - трапезна чернофирнисова амфора (Димитров 1950, 216, обр. 11); в Кукова могила край Дуванли - от сребърната амфора-ритон (Филов 1934, 46-51, обр. 56-59). И обратно - в Червенкови могили край Брезово, Пловдивско, и в могилата край Калояново от Дуванлийския некропол не керамична чернофирнисова, а сребърна чаша придружава рисувания съд (Велков 1938, 5, № 3, обр. 4/2; Кисьов 2005, 45-48, обр. 28).

За разлика от реалното угощение, което се явява форма на колективно социално общение, погребалният сервиз е строго индивидуален и е логично да съдържа една-единствена керамична чаша за пиене. В ранната класическа епоха тя е по-често чернофирнисова, отколкото рисувана - Башова могила, Мушовица и Арабаджийската могила край Дуванли (Филов 1934, 79, 93, 137, обр. 100, 115, 161); Песнопой, Пловдивско (Ботушарова 1954, 270, обр. 14); Младово, Новозагорско (Бацова, Кънчев 1974, 55, обр. 7/a). Съществуват обаче и редица изключения, като тези при гробните находки от Старо село, Сливенско (Венедиков 1964, 81-85, обр. 18-19), Кукова могила край Дуванли (Филов 1934, 58, обр. 72-73), Сърнавец, Чирпанско (Цончев 1940-1942, 65, обр. 133), Големаните,

Обр. 5. Симеоновград, Асара. Чернофирнисова керамика - края на V - началото на IV в. пр. Хр.
 Fig. 5. Simeonovgrad, Asara. Black-glazed pottery, late 5th - early 4th c. BC

Великотърновско (Църов 2008, 77-79), Гяурската могила, Карнобатско (Георгиева 2011, 99-100, обр. 1-2), при които е документирано присъствието на две или повече чаши, най-често от един и същи тип. Символиката на чернофирнизовите чаши в тези случаи предполага или заявка за споделен, вероятно в откъдното, банкет, или е свързана с обичая за ритуалното натрошаване на чашите и необходимостта от тяхната замяна с нови, здрави екземпляри (вж. Lynch 2014, 231). Така може да се обясни и практиката да се депонират идентични или сходни по тип чаши в един гробен контекст (обр. 7 3), засвидетелствана в инвентара от Гяурската могила край Карнобат (Георгиева 2011, 99-100, обр. 1-2) и от тази до Големаните, Великотърновско (Църов 2008, 65-79) с примери на чернофирнизови чаши от типа *stemless* (варианти *inset lip*, *large plain rim* и *delicate class*) с много сходна визия.

В първата половина на IV в. пр. Хр. предпочитанията към чернофирнизовите чаши от тип *stemless* като част от погребалния сервиз замират, макар примерът от Маломирово-Златиница с най-късния представител на тази група от Тракия, комбиниран с червенофигурно пелике, да ни демонстрира силата на традицията за повече от един век (Агре 2011, 178-182, обр. VI-1, VI-6 - VI-11). В Маломирово-Златиница обаче виждаме присъствието и на две рисуванни чаши за пиене - скифоси с два персонажа (Агре 2011, 173-178, обр. VI-1 - VI-3), които се явяват наследник на чернофирнизовите киликси, а не на ранните рисуванни скифоси от V в. пр. Хр., познати като импорти от ямни комплекси (Василева 2008а), но незасвидетелствани в погребален контекст. Късните рисуванни скифоси се срещат като компонент от сервиза, отново в двойка с рисуван съд за поднасяне на вино, също и в гробовете край Калояново, Сливенско - заедно с червенофигурно пелике (Чичикова 1969, 81-88, обр. 34-42), и в Пейчова могила край Старосел, Хисарско, също с пелике (Китов 2003, 34-35, обр. 41-42). От своя страна комплексът в Пейчова могила ни предлага и една нова керамична форма за пиене - тази на чернофирнизовия кантаросовиден киликс (*cup-kantharos*), в случая от около средата на IV в. пр. Хр., която обогатява типологическото разнообразие на използваните в сервиза чаши (Китов 2008, 163, обр. 241). Извън очертаната схема остават други комплекси от V в. пр. Хр., като този от Старо село, Сливенско, за който липсват сигурни данни за пълния списък на гробния инвентар (Венедиков 1964), или

гроба от могилата Светицата до Шипка, Казанлъшко, който демонстрира по-различен, даже необичаен модел в подбора на погребалните дарове (Китов 2005). Съществуват редица гробни комплекси, предимно от IV в. пр. Хр., които може да бъдат определени като „богати“, но не съдържат вносни керамични съдове - например могилата Червената пръст край Мезек (Велков 1937, 133-137). Прави впечатление, че в избора на вносни вази в тракийските богати гробове е пренебрегната изцяло една много важна за античния сервиз форма с функции за разливане на виното, а именно каната или ойнохоето. И ако в сервизите от IV в. пр. Хр. тази роля е поета от така популярните сребърни и бронзови екземпляри, както и от местни керамични версии, то през V в. пр. Хр. сервизът изобщо е лишен от нейното присъствие. Единични примери на кани от тракийски могилен контекст (като двете кани от Пет могили, Новоагорско, обр. 6 5)³ представляват изключение от правилото. Монохромни сиви кани са открити в някои гробни комплекси, като Башова могила край Дуванли (Филев 1934, 60, обр. 77) и Червенкова могила край Брезово (Велков 1934, 7, обр. 4), но те най-често са били поставяни извън гробното съоръжение, както е документирано за две кани (обр. 2 1-2) в могила от V в. пр. Хр. край Симеоновград (Божкова 2004, 140, обр. 10). И в трите цитирани случая ролята на каните е била свързана с възлияния и други ритуални действия, а не с комплекта на банкетния (погребалния) сервиз.

По принцип монохромните съдове със сив цвят се откриват по-често в комплекси, лишени от блясъка на вносните рисуванни вази и очевидно ги заместват - Долно Сахране, Казанлъшко (Гетов 1965, 205-207, обр. 3, 5/а-б); могили 16 и 17 от Дуванли (Филев 1934, 150-152, обр. 174-176); Горски извор, Хасковско (Петров 1993, 17-19, фиг. 14-15, 18); Езерово, Първомайско (Филев 1913, 211, обр. 122). По всичко изглежда, че репертоарът на отделните керамични категории през късната класическа епоха (IV в. пр. Хр.) не следва стриктно утвърдения модел и от това време имаме примери на едновременно присъствие на рисуван/рисуванни и монохромни съдове в един и същ погребален контекст - Калояново, Сливенско (Чичикова 1969, 79-88, обр. 27-42); Пейчова могила край Старосел, Хисарско (Китов 2003, 34-35, обр. 41-43); Маломирово-Златиница, Елховско

³ Две непубликувани кани произлизат от разкопки на надгробна могила на В. Игнатов, на която благодаря за предоставената информация и за възможността да ги използвам тук.

(Агре 2011, 173-195, обр. VI-1 - VI-27) и дори на съжителство на рисуван и сив кратер - Мезек (Велков 1937, 137-142, обр. 131-134).

През елинистическата епоха керамичният репертоар се опростява, а оттам обеднява и представителният характер на керамичните съдове в сервиза. Изчезват големите рисувани вази и новите категории в доминиращия вече чернофирнисов керамичен клас не предлагат достойни заместници. В употреба остават само чернофирнисовите чаши - *kantharoi* и *cup kantharoi* (Стефанова-Георгиева, Димитрова 2009, 112-113), които участват в сервизния на-

бор заедно с метални съдове или с местни керамични изделия в сив или червен цвят. В богатия сервиз са предпочитани съдове от метал (Димитрова 2015), а ординерните некрополи, дори на градското съсловие, съдържат богат набор от разнообразни керамични форми без явни принципи на типологическа организация (Жуглев 1952; Гетов 1991).

Разгледаните примери ясно подсказват, че погребалните сервизи в Тракия съдържат основно керамични съдове, предназначени за пиене, и много по-рядко такива, свързани с храната. Само някои от находките, като мо-

Обр. 6. Червенофигурна керамика от вътрешността на Тракия. Симеоновград: 1 - камбановиден кратер, втора четвърт/средата на V в. пр. Хр.; Брезово, Пловдивско: 2 - пелике, ок. средата на V в. пр. Хр.; Калояново, Пловдивско: 3 - хидрия, ок. 430 г. пр. Хр.; Карнобат: 4 - каничка с тракийски воители, края на трета четвърт на V в. пр. Хр.; Пет могили, Новоагорско: 5 - олпе, трета четвърт на V в. пр. Хр.; Симеоновград: 6 - скифос, средата на IV в. пр. Хр.

Fig. 6. Red-figure pottery from the Thracian interior: Simeonovgrad: 1 - bell-krater, second quarter - middle of the 5th c. BC; Brezovo, Plovdiv region: 2 - pelike, c. the middle of the 5th c. BC; Kaloyanovo, Plovdiv region: 3 - hydria, c. 430 BC; Karnobat: 4 - small jug with Thracian warriors, late third quarter of the 5th c. BC; Pet Mogili, Nova Zagora region: 5 - olpe, third quarter of the 5th c. BC; Simenovgrad: 6 - skyphos, mid-4th c. BC

Обр. 7. Керамика от погребални контексти в Тракия. Дуванли, Башова могила: 1 - червенофигурна хидрия и чернофирнисова чаша *тип Pheidias shape*, трета/последна четвърт на V в. пр. Хр.; Твърдица, Сливенско: 2 - червенофигурен камбановиден кратер и чернофирнисова чаша *тип stemless*, края на трета четвърт на V в. пр. Хр.; Дуванли, Кукова могила и Арабаджийската могила: 3 - чернофирнисови чаши *тип stemless*, втора/трета четвърт на V в. пр. Хр.

Fig. 7. Pottery from burials in Thrace. Duvanli, Bashova Tumulus: 1 - red-figure hydria and black-glazed Pheidias shape mug, third/fourth quarter of the 5th c. BC; Tvarditsa, Sliven region: 2 - red-figure bell-krater and black-glazed stemless cup, late third quarter of the 5th c. BC; Duvanli, Kukova Tumulus and Arabadzhijaska Tumulus: 3 - black-glazed stemless cups, second/third quarter of the 5th c. BC

нохромните леканета и дълбоките купи, биха могли да се свържат с комплект за хранителна консумация, като те се срещат по-често в късната класическа и през елинистическата епоха. В подкрепа на казаното се явяват две монохромни леканета, открити в насипите на две могили от V и IV в. пр. Хр. край Симеоновград (Василева 2008б), чието присъствие следва да се обясни с ритуали, съпътстващи извършването на погребението. Големият комплект от монохромни съдове от гроба край Маломирово-Златиница пък включва само два съда (купи), които имат връзка с храненето, и значително повече попадащи в репертоара на угощението с вино (Агре 2011, 188-195, обр. VI-18 - VI-27).

В научната литература многократно е разискван въпросът доколко употребата на гръцки вази във „варварските“ общества е свидетелство за възприемане на чужди обредни практики, като симпозиума „по гръцки образец“ (Rouillard, Verbanck-Piéard 2003, 19) или дори на гръцката хранителна диета. Наличните за Тракия свидетелства не ни дават категорични основания да предположим практикуването

на симпозиум „по гръцки образец“ независимо от импортния произход на много от керамичните и металните вази в погребалния сервиз. Ако съдим по сведението на Ксенофонт (Хен. Анаб. 7.3.21-22) и изображенията в Казанлъшката гробница, трябва да предположим, че в типичното за траките угощение участниците седят на масивни столове или столчета⁴ (за разлика от гръцкото *κλίνη*) пред сервираната на малки масички храна, а виното се разлива от виночерпци. Различен, изглежда, е и начинът на употреба на виното. Репертоарът на гръцките съдове, открити в тракийски контекст, в който кратерът заема достойно място, не документира непременно гръцкия обред на разреждане на виното с вода (Baralis, Riapov 2015, 145), както свидетелства и сведението на Платон за това, че траките пиели виното неразредено (Plato Leg. 637e; Кацаров 1913, 25). За употребата на кратери при угощенията споменава също Атеней, описвайки (по Анаксандрид) сватбата на

⁴ Според К. Рабаджиев мъжът в централната сцена на Казанлъшката гробница седи на скъсено клине, а не на столче, но все пак „по тракийски обичай“ (вж. Рабаджиев 2002, 65-66).

Ификрат с дъщерята на Котис (Athen. 4.131a = Anaxandrid. fr. 41; вж. и Попов 1989, 159), но използването на гръцкия съд може да има и други функции, свързани с акта на поднасяне на виното. За това, че присъствието (или отсъствието) на дадена репертоарна единица в банкетния депозит не трябва да се смята за сигурно указание относно ритуала, говори още фактът, че в атическите комплекси хидриите - съдове, предназначени основно за вода, с която се разрежда виното, не намират очаквания прием (Lynch 2014, 232) за разлика от проявената от тракийските консуматори адаптивност към керамичните и металните версии на съдове от този тип (Hermay 2010, 481). Още по-малко са основанията да търсим евентуално възприемане на гръцка хранителна диета, доколкото гръцка кухненска керамика се открива в изключително ограничени количества в тракийските контексти - примерите от Кабиле (Ханджийска 2011, 45) и Халка бунар, Чирпанско (Тонкова 2002, 153, фиг. 34). В потвърждение на казаното се явява и характеристиката на керамичните комплекси от обекта край Ветрен

(идентифициран от някои автори като гръцки емпорион), в които гръцката кухненска керамика също остава почти непозната за сметка на местната керамика на ръка, използвана традиционно в Тракия за приготвяне на ястията (Archibald 2013, 147). Това наблюдение има своята логика, но не допуска да се използва като водещ белег за етническата характеристика на населението, доколкото подобна картина е документирана и в други, преимуществено гръцки контексти. В керамичните депозити на Масалия (Марсилия) например е установено присъствието на вносни гръцки кухненски съдове, употребявани паралелно с правените на ръка съдове, традиционни за местното население от хинтерланда (Bats 2010, 10).

Във всички свои разновидности сервизът от керамични вази има запазено място в бита, религията и погребалните вярвания на тракийското население и неговият състав ни убеждава в наличието на известен традиционен модел в избора на конкретни керамични форми, по-стриктно следван през ранната класическа епоха и по-демократичен от IV в. пр. Хр. насетне.

Цитирана литература:

Агре 2011: Д. Агре. Голямата могила край Маломирово и Златиница. София, Авалон, 2011.

Бакърджиев 2010: С. Бакърджиев. Спасителни археологически проучвания на обект № 12 (селище от ранножелязната епоха), лот 4, км 286+110 – 286+260 по трасето на АМ „Тракия“, землище на село Завой, община Тунджа, област Ямбол. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 149-152.

Балабанов 2010: П. Балабанов. За стоковото производство на керамични съдове в древна Тракия. - В: Югоизточна България през II - I хилядолетие пр. Хр. Варна, Зограф, 2010, 134-140.

Бацова, Кънчев 1974: Е. Бацова, М. Кънчев. Новооткрити тракийски погребения в Новозагорско. - Археология, 1974, 1, 50-57.

Божкова 2002: А. Божкова. Стратиграфски наблюдения върху пластове на селището от I хил. пр. Хр. - В: А. Божкова, П. Делев (ред.). Копривлен, 1. София, 2002, 83-90.

Божкова 2004: А. Божкова. Находка на гръцка керамика от класическата епоха в Пловдивско. - Археология, 2004, 3-4, 52-60.

Божкова 2010: А. Божкова. Чернофирнисова керамика от класическата епоха в България - актуален прочит на проблема. - Археология 2010, 1-2, 18-28.

Ботушарова 1954: Л. Ботушарова. Погребение с глинени саркофаг при с. Песнопой. - Годишник на музеите в Пловдивски окръг, 1, 1954, 265-272.

Василева 2008а: С. Василева. Една творба от кръга на Полигнот? Опит за стилово определяне и датироване на фрагмент от червенофигурен съд от Чирпанско. - В: М. Митева и др. (съст.). Изкуство и контекст. Текстовете от Четвъртата младежка научна конференция. София, БАН - Институт по изкуствознание, 2008, 216-220.

Василева 2008б: Д. Василева. Два монохромни съда от могили при Симеоновград. - В: Спасителни археологически разкопки по трасето на железопътната линия Пловдив-Свиленград през 2005 г. Велико Търново, 2008, 191-196.

Велков 1934: И. Велков. Могилни гробни находки от Брезово. - Известия на Българския археологически институт, 8, 1934, 1-17.

Велков 1937: И. Велков. Разкопките около Мезек и гара Свиленград през 1932 - 1933 год. - Известия на Българския археологически институт, 11, 1937, 117-170.

Велков 1938: И. Велков. Могилни гробни находки от Брезово. - Известия на Българския археологически институт, 12, 1938, 259-280.

Венедиков 1964: И. Венедиков. Находката от Ста-

ро село, Сливенско. - Известия на Археологическия институт, 27, 1964, 77-109.

Георгиева 2011: Р. Георгиева. Атическа чернофирнисова керамика от „Гяурската могила“ край Карнобат. - В: *Varia Thracica. Studia in honorem Mariae Čičíkova*. София, АИ „Проф. Марин Дринов“, 2011, 99-108.

Георгиева, Ников 2010: Р. Георгиева, К. Ников. Ранни трако-елински контакти (по археологически данни от Карнобатско). - В: Югоизточна България през II - I хилядолетие пр. Хр. Варна, Зограф, 2010, 142-157.

Гетов 1965: Л. Гетов. Могилни погребения при с. Долно Сахране. - Известия на Археологическия институт, 28, 1965, 203-229.

Гетов 1991: Л. Гетов. Могилен некропол от елинистическата епоха при Кабиле. - В: Кабиле, 2. София, 1991, 168-197.

Димитров 1950: Д. П. Димитров. Тракийската гробна находка от с. Дълбоки, Старозагорско. - Разкопки и проучвания, 4, 1950, 207-241.

Димитрова 2015: Д. Димитрова. Гробницата на цар Севт III в могила Голяма Косматка. София, 2015.

Домарадски 1991: М. Домарадски. Западна крепостна стена на град Кабиле. - Кабиле, 2. София, 1991, 54-82.

Жуглев 1952: К. Жуглев. Разкопки и проучвания на могила № 1 - Копринка. Част I. - Годишник на Софийския университет, Философско-исторически факултет, 47, 1952, 2, 217-289.

Караджинов 2012: И. Караджинов. Фрагмент от „чаша с птици“ от Драма-Кайряка. - *Bulgarian e-Journal of Archaeology*, 2, 2012, 35-37.

Кацаров 1913: Г. Кацаров. Битът на старите траки според класическите писатели (СПБАН, кл. ист.-фил. I, кн. I). София, 1913.

Кисъв 2004: К. Кисъв. Тракийската култура в региона на Пловдив и течението на р. Стряма през втората половина на I хил. пр. Хр. София, 2004.

Кисъв 2005: К. Кисъв. Тракия и Гърция в древността. Могилни гробници от класическата епоха в община Калояново. Пловдив, 2005.

Китов 2003: Г. Китов. Тракийски култов център Старосел. Варна, Славена, 2003.

Китов 2004: Г. Китов. Нови наблюдения в Александровската гробница. - Археология, 2004, 1-2, 42-51.

Китов 2005: Г. Китов. Проучвания на надгробната могила Светица край Шипка. - Археология, 2005, 1-4, 137-146.

Китов 2008: Г. Китов. Могили, храмове, гробници. Записки на един могиляр. София, 2008.

Маразов 1986: И. Маразов. Каниката-ритон от Борово и култът към Кабирите. - Изкуство, 1986, 5, 46-53.

Маразов 2000: И. Маразов. Нов червенофигурен кратер от „Майстора на Клеофон“. - Проблеми на изкуството, 2000, 2, 11-18.

Миков 1954: В. Миков. Античната гробница при Казанлък. София, 1954.

Ников 2009: К. Ников. Трапезна керамика, работена на колело. - В: Спасителни археологически проучвания по трасето на АМ „Тракия“, лот 5, обходен път на град Карнобат, км 6+400 - 6+800. Варна, Зограф, 2009, 108-123.

Петров 1993: И. Петров. Тракийски могилен некропол край с. Горски извор, Хасковско. - Известия на музеите от Югоизточна България, 16, 1993, 7-36.

Попов 1989: Д. Попов. Залмоксис. Религия и общество на траките. София, УИ „Климент Охридски“, 1989.

Рабаджиев 2002: К. Рабаджиев. Елински мистерии в Тракия (опит за археологически прочит). София, УИ „Св. Климент Охридски“, 2002.

Стефанова-Георгиева, Димитрова 2009: К. Стефанова-Георгиева, Е. Димитрова. Гръцка керамика от проучените могили в Долината на тракийските царе от фонд „Античност“ на ИМ „Искра“ (1997 - 2005). - В: Проблеми и изследвания на тракийската култура, 4. Казанлък, 2009, 111-122.

Тонкова 2002: М. Тонкова. Новооткрит тракийски център от ранноелинистическата епоха при извора Халка Бунар в землището на с. Горно Белево (проучвания през 2001 и 2002 г.). - Годишник на Археологическия институт и музей, 2, 2002, 148-196.

Тонкова и др. 2017: М. Тонкова, Д. Любенова, Н. Тонков, Х. Василева. Ямен комплекс от края на VII - началото на III в. пр. Хр. и структури от бронзовата епоха край с. Овчарци, община Раднево. - В: Археологически открития и разкопки през 2016 г. София, 2017, 145-148.

Филов 1913: Б. Филов. Златен пръстен с тракийски надпис. - Известия на Българското археологическо дружество, 3/2, 1913, 202-223.

Филов 1934: Б. Филов. Надгробните могили при Дуванли в Пловдивско. София, 1934.

Ханджийска 2011: В. Ханджийска. Керамични форми от Кабиле - определител за обработка на масовия керамичен материал от елинистическата епоха. - В: *Collegium Historicum*, 1. София, 2011, 37-47.

Ханджийска-Янкулова 2012: В. Ханджийска-Янкулова. Битова керамика от укрепената резиденция в подножието на връх Кози грамади (материали от проучванията през 2011 г.). - В: И. Христов (ред.). Кози грамади. Проучване на одриска владетелска резиденция и светилища в Средна гора, VII - I в. пр. Хр., 2. Б. м., Национален исторически музей / Unicart, 2012, 103-130.

Христов 2014: И. Христов. Светилище на Зевс и Хера на връх Кози Грамади в Средна гора. София, Национален исторически музей, 2014.

Цончев 1940-1942: Д. Цончев. Антична могилна гробница при Сърневец. - Известия на Българския археологически институт, 14, 1940-1942, 60-68.

Цочев 2011: Ч. Цочев. Керамика, работена на коле-

ло. - В: Кози грамади. Проучване на одриска владетелска резиденция и светилища в Средна гора VIII - I в. пр. Хр., 1, 151-162.

Църов 2008: И. Църов. Траките край Атрюс. Тракийско погребение от с. Големаните, Великотърновско. София, 2008.

Чичикова 1969: М. Чичикова. Тракийска могилна гробница от с. Калояново, Сливенски окръг (IV в. пр. н. е.). - Известия на Археологическия институт, 31, 1969, 45-89.

Archibald 2013: Z. Archibald. Joining up the dots: making economic sense of pottery in the Aegean and beyond. - In: A. Tsingarida, D. Viviers (eds.). Pottery Markets in the Ancient Greek World (8th - 1st centuries B.C.) (Études d'archéologie, 5). Bruxelles, 2013, 133-158.

Archibald 2016: Z. Archibald. Moving Upcountry: Ancient Travel from Coastal Ports to Inland Harbours. - In: K. Höghammar, B. Alroth, A. Lindhagen. Ancient Ports. The Geography of Connections (Acta Universitatis Upsaliensis. BOREAS. Uppsala Studies in Ancient Mediterranean and Near Eastern Civilizations, 34). Uppsala Universitet, 2016, 37-64.

Archibald et al. 2015: Z. Archibald, J. Bouzek, A. Gotsev. Pistiros, un emporium en Plaine supérieure de Thrace. - In: J.-L. Martinez et al. (eds.). L'Épopée des rois thraces des guerres médiques aux invasions celtes, 479-278 av. J.-C. Découvertes archéologiques en Bulgarie. Paris, Louvre / Somogy éditions d'art, 2015, 188-189.

Baralis 2015: A. Baralis. Le banquet en Thrace. - In: A. Esposito (ed.). Autour du «banquet». Modèles de consommation et usages sociaux. Dijon, Éditions Universitaires de Dijon, 2015, 253-273.

Baralis, Riapov 2015: A. Baralis, A. Riapov. Les contextes funéraires odryses, miroir d'une pompe aristocratique. - In: J.-L. Martinez et al. (eds.). L'Épopée des rois thraces des guerres médiques aux invasions celtes, 479-278 av. J.-C. Découvertes archéologiques en Bulgarie. Paris, Louvre / Somogy éditions d'art, 2015, 144-146.

Bats 2010: M. Bats. Introduction: Les objets archéologiques peuvent-ils véhiculer une identité ethnique? - In: H. Tréziny (ed.). Grecs et indigènes de la Catalogne à la mer Noire. Actes des rencontres du programme européen Ramses² (2006-2008) (Bibliothèque d'archéologie méditerranéenne et africaine, 3). Paris, 2010, 9-12.

Bozkova, Vasileva 2009: A. Bozkova, D. Vasileva. Un complexe de céramique monochrome des environs de Simeonovgrad dans la vallée du Hebros. - In: Pontic Grey Wares (Pontica, 42, Suppl. 1). Constanța, Muzeul de istorie națională și arheologie, 2009, 223-244.

Demetriou 2010: D. Demetriou. Pistiros and a North Aegean trade network. - L'Antiquité Classique, 79, 2010, 77-93.

Georgieva 2009: R. Georgieva. Céramique grecque dans des tombes thraces du VIe - Ve s. av. J.-C. de la région de Karnobat (Bulgarie du Sud-Est). - In: Greeks and Thracians. Acts of the International Symposium „Greeks and Thracians along the Coast and in the Hinterland of Thrace during the Years before and after the Great Colonization“. Thasos, 2009, 253-262.

Hermay 2010: A. Hermay. Les vases et leur décor à l'époque classique: transfert de formes et d'images entre Grecs et Thraces (Ve s. av. J.-C. - In: H. Tréziny (ed.). Grecs et indigènes de la Catalogne à la mer Noire. Actes des rencontres du programme européen Ramses² (2006 - 2008) (Bibliothèque d'archéologie méditerranéenne et africaine, 3). Paris, Édition Errance, 481-486.

Lissarrague 1987: F. Lissarrague. Un flot d'images. Une esthétique du banquet grec. Paris, A. Biro, 1987.

Lynch 2014: K. M. Lynch. Drinking cups and the symposium at Athens in the Archaic and Classical Periods. - In: K. F. Daly, L. A. Riccardi (eds.). Cities Called Athens. Studies Honoring John McK. Camp II. Lewisburg, Bucknell University Press, 2014, 231-271.

Murray 1990: O. Murray (ed.). Symptotica: A Symposium on the Symposium. Oxford, Clarendon Press, 1990.

Orfanos, Carrière 2003: C. Orfanos, J.-C. Carrière. Symposium, banquet et représentations en Grèce et à Rome. Colloque international Université de Toulouse-Mirail, 7-9 mars 2002. Toulouse, Presses universitaires du Mirail, 2003.

Rouillard, Verbanck-Piérard 2003: P. Rouillard, A. Verbanck-Piérard (eds.). Le vase grec et ses destins. München, Biering & Brinkmann, 2003.

Stoyanov 2015: T. Stoyanov. Borovo: un cadeau royal. - In: J.-L. Martinez et al. (eds.). L'Épopée des rois thraces des guerres médiques aux invasions celtes, 479-278 av. J.-C. Découvertes archéologiques en Bulgarie. Paris, Louvre / Somogy éditions d'art, 2015, 212-219.

Tsontchev 1951: D. Tsontchev. Tombeau tumulaire thrace près de Brezovo. - Revue archéologique, 38, 1951, 24-43.

The banquet set of the ancient Thracians as revealed by ceramic finds (Abstract)

Anelia Bozkova

The article aims to present the ceramic sets that were used for the Thracian banquet at the height of the Thracian culture that was contemporary with the Classical and Early Hellenistic periods in the Mediterranean. Earlier imported Archaic cups are also discussed, as they were probably used during feasts, as well as the earliest examples of sets of imported and local wheel-made vases, also from the Archaic Period. The article presents pottery assemblages from settlements that could be associated with places for organizing banquets (*symposia*), and certain regularities in the composition of the ceramic set are emphasized. It could be established that for the banquets in the Early Classical Period, imported painted kraters were used for serving wine, as well as black-figure stemless *cup-skyphoi*, black glazed stemmed and stemless cups, and black glazed *skyphoi*. The set comprised also monochrome vases such as kraters, cups with S-shaped profile, jugs with high handles, and most probably table amphorae and *lekanai*. This tradition continued in the Late Classical Period, when red-figure bell-kraters were introduced, along with

painted *skyphoi* and various black-glazed drinking vessels: *kantharoi*, *cup-kantharoi*, *cup-skyphoi*, *Pheidias shape mugs*, *bolsals*. The monochrome repertoire preserves the shapes known from the previous period: amphorae, kraters, cups, and jugs. Interesting observations could be offered about the composition of the “funerary” sets from the necropoleis. In the Early Classical Period, a lasting tradition emerged to include in the set, along various metal vases, also pairs of imported ceramic vases: a large painted vase for keeping and serving wine and a black-glazed cup, usually stemless, which in the Late Classical Period was replaced by a black-glazed *kantharos* or a painted *skyphos*. Curiously, the Thracian set from the Early Classical Period did not include shapes for pouring wine, such as *oenochoi* and *olpai*, and local ceramic jugs and metal vases served this function in the Late Classical and Early Hellenistic times. The analysis leads to the conclusion that imported vessels were used for consumption of wine, while food was served mainly in local grayware monochrome vases.

доц. д-р Анелия Божкова
Национален археологически институт и музей - БАН
BG-1000 София, Съборна 2
aneliabozkova@yahoo.com

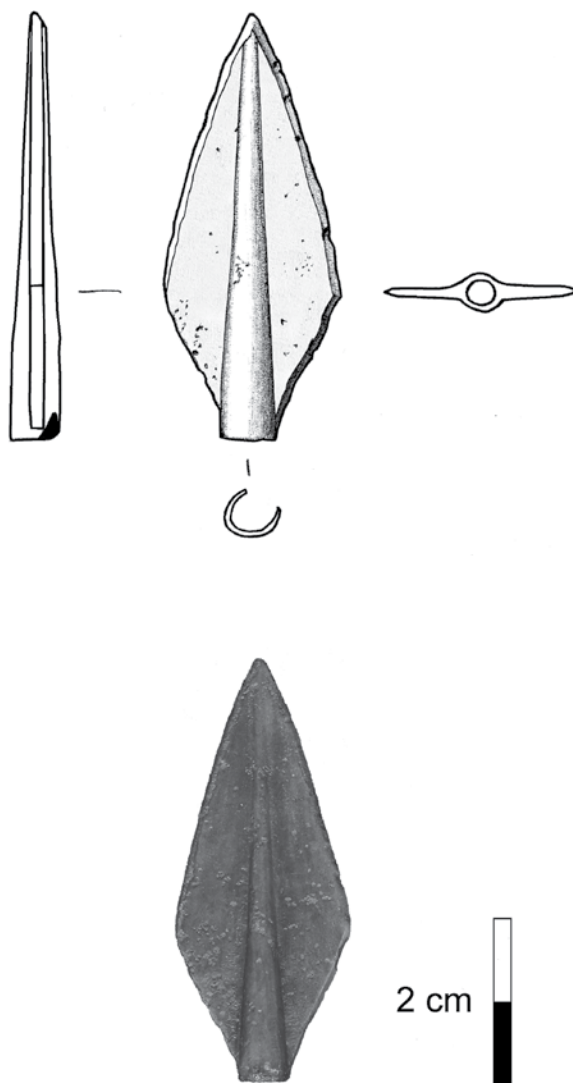
Assoc. Prof. Anelia Bozkova, PhD
National Institute of Archaeology and Museum
Bulgarian Academy of Sciences
2 Saborna St. BG-1000 Sofia
aneliabozkova@yahoo.com

Бронзов връх за стрела от Скобелево, Сливенско

Любен Лещаков

Предмет на настоящото съобщение е един бронзов връх на стрела, намерен по време на спасителните археологически проучвания на обект № 15, ЛОТ 3, по трасето на АМ „Тракия“ в землището на Скобелево, Сливенско¹. Обектът представлява антично селище от типа коме/викус и свързан с него некропол. Селището е разположено на голяма площ и се състои от отделни стопанства, отдалечени на 80 - 150 м едно от друго. Те са съществували по различно време между I и средата на IV в. сл. Хр. Върхът за стрела е намерен преотложен в кв. С 10, в пласт от римската епоха. В него заедно с материали от периода II - средата на III в. сл. Хр. са открити без контекст и единични керамични находки, датиращи от по-ранни периоди - късна бронзова епоха (КБЕ) и късна желязна епоха (КЖЕ). Квадрат С 10 попада в дворното пространство на едно от проучените стопанства от римската епоха (Попов, Георгиев 2010, 410-411; Попов, Георгиев 2011, 367). Най-вероятно структурите, свързани с по-ранните периоди на обекта (късна желязна епоха), регистрирани на базата на подемен материал, не попадат в сервитута на трасето на магистралата. В този контекст може да бъде отбелязано, че и по време на спасителната кампания през предходната 2009 година в други сектори на обекта са откривани материали, датиращи от късната желязна епоха. Тогава са открити и монети на владетелите Керсеблепт (358 - 341 г. пр. Хр.) и Филип II (359 - 336 г. пр. Хр.), както и малко количество силно фрагментирана монохромна керамика на колело, преотложена в някои от

пластовете, свързвани с най-ранните етапи от обитаването на античното селище.

¹ Тук е мястото да изкажа голямата си благодарност на Христо Попов, проучвател на обекта, който ми предостави тази находка за публикуване, а също и за допълнителната информация за обекта, и направените корекции.

Обр. 1. Скобелево, Сливенско. Обект № 15, ЛОТ 3, АМ „Тракия“. Бронзов връх за стрела
Fig. 1. Skobelevo, Sliven region. Site 15, LOT 3, Trakia Highway. Bronze arrowhead

Бронзовите върхове за стрели от тракийската епоха в България отдавна не са били обект на изследване. Това отчасти се дължи на малкия им брой, а от друга страна, може да се предположи, че те не бъдат толкова голям интерес за разлика от други артефакти, като мечове, шлемове, наколенници и т.н., част от които участват и в парадното въоръжение на древните войни. В монографията си от края на 70-те години на XX в. Е. Н. Черних не отделя особено внимание на този вид артефакти. На базата на материала, от който са изработени, руският изследовател датира в бронзовата епоха всички върхове за стрели, които е успял да документира, като в тази група попадат и някои домонетни форми (Черных 1978, 233, табл. 62, 11-14). Изследването на Х. Буюклиев, посветено на бронзовите върхове за стрели от ранната желязна епоха (РЖЕ), е значително по-детайлно. В него авторът извежда три основни типа с общо шестнадесет варианта (Буюклиев 1991, 9 и сл.). По-късно тази работа е доразвита от Г. Атанасов и С. Атанасов, които използват и допълват вече изградената типология, и за находки от късната желязна епоха (Атанасов, Атанасов 2003, 17).

Върхът за стрела от Скобелево е отлят от бронз, има ромбовидно по форма острие с две пера и много къса втулка (обр. 1). Дължината му възлиза на 5,1 см, ширината на острието - на 2,1 см, а диаметърът на втулката - на 0,5 см. Покрит е с гладка, тъмнозелена патина. На места по острието се забелязват малки дефекти - резултат от задържане на газове в калъпа по време на отливането. Режещите ръбове са заточени. От стената на втулката липсва малък фрагмент. Средното ребро има овално, кухо напречно сечение.

В лабораторията на НАИМ д-р Петя Пенкова извърши предварителен анализ на сплавта, от която е изработен върхът за стрела². Използваният метод е рентгено-флуоресцентен анализ; апарат Shimadzu EDX-720; условия на извършване на анализа - не е използван ваку-

ум; колиматир при изследване на повърхността - 10 mm; на сплавта (при отстранен слой от корозионни продукти) - 1 mm. Резултатите от анализа са представени в таблица 1.

Правят впечатление високите проценти на калай, олово и антимон. Предвид ниските температури на топене на тези три метала може да се предположи, че те са добавени умишлено с цел да се понижи температурата на топене на сплавта. Това е необходимо поради факта, че триперите върхове за стрели са отливани в бронзови калъпи. Такива у нас се съхраняват в РИМ - Шумен³ и РИМ - Варна. Те са предназначени за отливането на други типове върхове за стрели, различни от разглежданите тук. В случая е важно да се отбележи, че вероятно използваната технология е идентична.

Върхът за стрела от Скобелево е доста близък по форма до една находка от Нанево, Добричко (обр. 3 2). Основната разлика между тях е конструкцията на острието - с две пера, лежащи в една равнина, или три, разположени под тъп ъгъл едно спрямо друго. За съжаление, само тези две находки не позволяват да се проследи произходът и да се уточни периодът на употреба на този вид върхове за стрели у нас. Както и самият Х. Буюклиев отбелязва, паметникът от Нанево не е датиран със сигурност и условно е отнесен към края на РЖЕ (Буюклиев 1991, 15). За изясняването на тези два въпроса е необходимо привличането на още находки от съседни държави. След справка с натрупаната до момента археологическа литература се установи, че идентични върхове за стрели се срещат често в съвременна Гърция, Турция и Иран. Според морфологическите им характеристики могат да се обособят два типа.

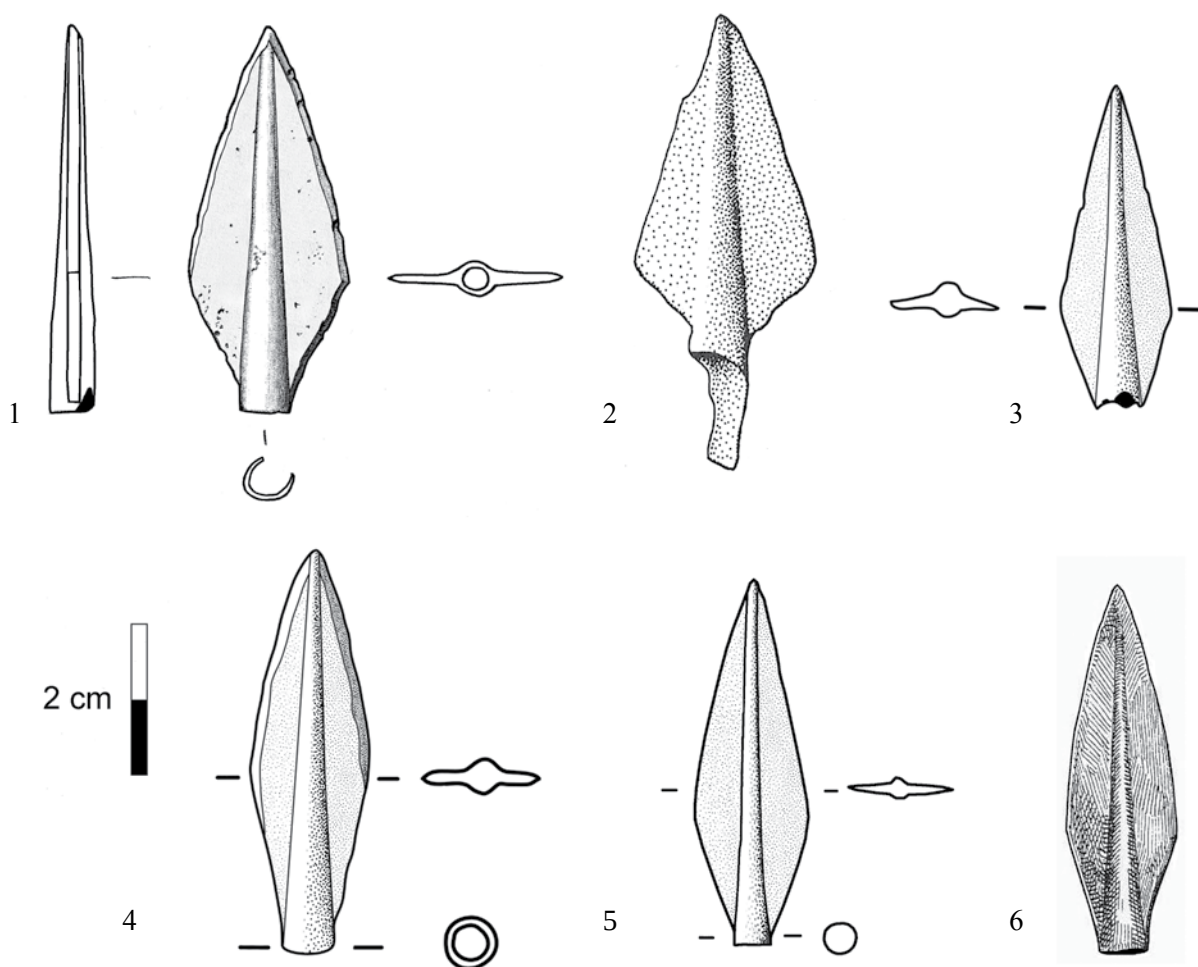
Тип I. Двупери върхове за стрели с ромбовидна форма на тялото. Както вече беше отбелязано, при този тип острието има две пера, разположени в една равнина. Тук попада вече описаната по-горе стрела от землището на Скобелево, Сливенско (обр. 2 1). Може да се

² Изказвам ѝ своята благодарност за извършените анализи, за предоставените резултати и информация.

³ Благодаря на С. Стойчев от РИМ - Шумен, който ми показва тези материали.

Проба	Cu	Sn	Pb	As	Sb	Ni	Co	Ag	Fe
Повърхност 1	26,72	41,22	9,91	0,38	20,71	0,20	-	0,12	0,72
Повърхност 2	25,12	41,98	9,63	0,35	22,57	0,18	-	-	-
Повърхност 3	27,31	39,54	9,63	0,38	22,78	0,21	-	0,16	-
Сплав 1	71,65	11,34	6,75	0,29	9,77	0,13	0,06	-	-
Сплав 2	70,60	11,58	7,36	0,28	9,98	0,20	-	-	-

Таблица 1. Химичен състав на върха за стрела от Скобелево, Сливенско (%)

Обр. 2. Бронзови върхове за стрели тип I: 1 - Скобелево (рис. авторът); 2 - Ялисос (по Avila 1983); 3-4 - Пафос, без мащаб (по Maier, Karageorghis 1984); 5 - Камирос (по Baitinger 2011); 6 - Линдос (по Baitinger 2011)

Fig. 2. Bronze arrowheads of Type I: 1 - Skobeleva (drawing by the author); 2 - Ialissos (after Avila 1983); 3-4 - Paphos, without scale (after Maier, Karageorghis 1984); 5 - Kameiros (after Baitinger 2011); 6 - Lindos (after Baitinger 2011)

каже, че конструкцията на острието се явява продължение на традициите на производство на бронзови върхове за стрели от КБЕ. Като цяло този тип върхове за стрели е доста по-рядко срещан в сравнение със следващия тип II. До момента са известни едва няколко негови представителя: връх за стрела от Ялисос (обр. 2 2) и още два от проучванията на античния град Пафос (Paleo Pafos) в близост до съвременното селище Кукля на о. Кипър (обр. 2 3-4), както и по един екземпляр от светилищата на Линдос и Камирос (обр. 2 5-6).

Тип II. Трипери върхове за стрели с ромбовидна форма на тялото. За пръв път на този тип стрели на Балканите се спира А. Снодграс, който определя представителите му като „трипери стрели с вътрешна втулка“ (Snodgrass 1964, 152, fig. 10, 3B3). По-късно на тях се спира Х. Байтингер, който ги разглежда в неговия „тип II В.4. Трикрили стрели с втулка“ (Baitinger

2001, 22-23). Г. Атанасов и С. Атанасов също използват конструктивните особености на върховете за стрели за дефиниране на техните типове и подтипове. В предложената от тях класификация тези паметници попадат в тип II, подтип Б (Атанасов, Атанасов 2003, 25, 27).

Типът се характеризира с трипери острие с ромбовидна форма, като най-широката му част е разположена в средата на дължината му. Втулката и средното ребро са обединени и попадат изцяло в рамките на острието. Трите „крила“, или „пера“, са разположени под тъп ъгъл едно спрямо друго, който варира в рамките на 120 - 130 градуса. Тази конструкция може да се определи като нововъведение в развитието на върховете за стрели, което се появява през РЖЕ.

Според А. Снодграс типът произлиза от обособените от него типове 3B1 и 3B2 (характерни за района на Близкия изток от VII в. пр. Хр. нататък), като развитието му е

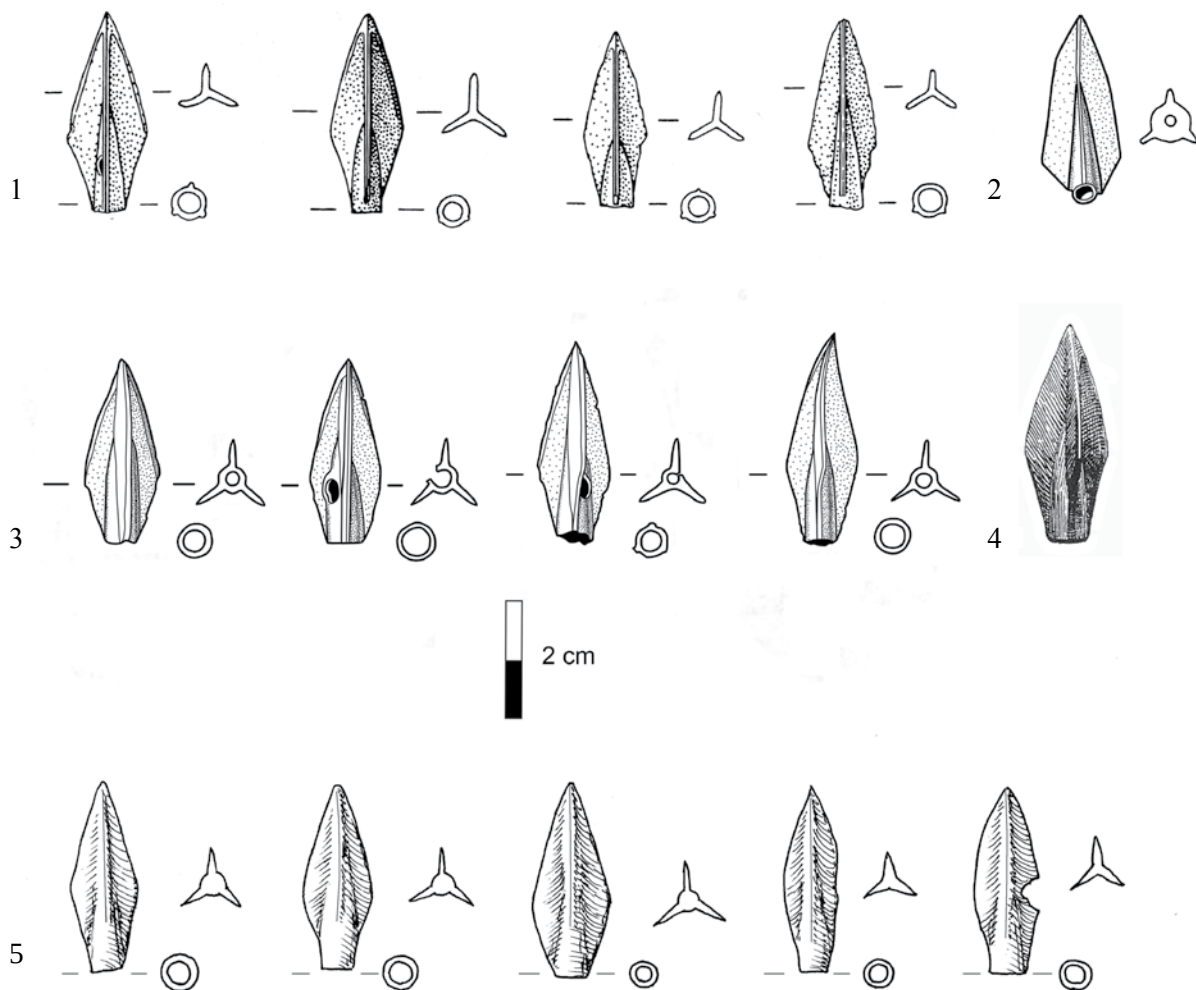
завършило през V в. пр. Хр. (Snodgrass 1964, 151-153). Стрелите от нашия тип II са намерени в голямо количество на Термопилите, на северния склон на Акропола в Атина и в Олимп (Snodgrass 1964, 153). Идентични върхове за стрели са намерени и по време на проучванията на светилището в Олимпия (обр. 3 1), както и в пласта, свързан с обсадата на Пафос на о. Кипър (обр. 3 3). Още един екземпляр е известен от светилището на Линдос (обр. 3 4). Като цяло типът има много широко географско разпространение. На североизток и изток тези върхове за стрели се срещат в района на Северното Черноморие, Долното Поволжие и Южното Приуралие (Атанасов, Атанасов 2003, 27).

Според Х. Буюклиев върхът за стрела от Нанево е уникален за нашата страна (Буюклиев

1991, 13). От началото на 90-те години на XX в. досега са регистрирани още няколко представителя на типа, които обаче не са публикувани, и намирането им е резултат на иманярска дейност (обр. 3 5). Засега най-много находки са публикувани от Шуменския край - общо 143. От тях 69 влизат в състава на колективна находка от Драгоево. Останалите са изброени без изображение и данни за контекста им освен селата, в чиито землища са намерени: Жълд, Долище, Черенча, Генерал Кантарджиево, Могила, Градище, Рогачево, Рояк, Боян, и гр. Смядово. Освен тях от Шуменска област са известни още 35 случайни находки (Атанасов, Атанасов 2003, 29-30).

Хронология и културна принадлежност

Въпреки че през втората половина на миналия век количеството на бронзовите

Обр. 3. Трипери бронзови върхове за стрели тип II: 1 - Олимпия (по Baitinger 2001); 2 - Нанево (по Буюклиев 1991); 3 - Пафос, без мащаб (по Maier, Karageorghis 1984); 4 - Линдос (по Baitinger 2011); 5 - Хасковско (рис. Атанас Зоев)
Fig. 3. Trilobate bronze arrowheads of Type II: 1 - Olympia (after Baitinger 2001); 2 - Nanevo (after Буюклиев 1991); 3 - Paphos, without scale (after Maier, Karageorghis 1984); 4 - Lindos (after Baitinger 2011); 5 - Haskovo region (drawing by Atanas Zoev)

стрели е било малко, може да се каже, че тези два типа не са характерни за въоръжението от КБЕ на Балканите. Те не се срещат в типологията на Х. Бухолц (Buchholz 1962, 1 и сл.) или в корпуса на колективните находки от метални предмети на П. Дъмбовица (Petrescu-Dîmbovița 1977). Р. Авила публикува само един връх за стрела от о. Родос, намерен в гроб, който обаче не е датиран (Avila 1983, 110-111), и може да се допусне, че е попаднал сред разглежданите от изследователя върхове за стрели по грешка. Основавайки се на типологическата близост между неговите варианти В и Г, Х. Буюклиев предполага, че стрелата от Нанево (тип II) може се датира във втората половина на РЖЕ или VII - VI в. пр. Хр. (Буюклиев 1991, 13). Изследователите Г. Атанасов и С. Атанасов датират същия тип стрели в периода V - III в. пр. Хр., но без да посочат аргументи или находки, произлизащи от сигурно датирани комплекси (Атанасов, Атанасов 2003, 27).

На базата на публикуваните до момента находки извън пределите на страната, повечето от които попадат в тип II, може да се изкаже хипотезата, че типове I и II са характерни за въоръжението на Ахеменидската империя. По време на проучванията на Персеполис са намерени множество такива върхове, особено в съкровищницата на града (Khorasani 2006, 308, 744). Тези типове върхове за стрели директно се свързват с опожаряването на Пафос от персите през 498 г. пр. Хр. В пласта, свързан с обсадата и последвалите разрушения, е намерено голямо количество оръжие, както и артефакти, идентични с тези от Скобелево и Нанево (Maier, Karageorghis 1984, 203). А. Снодграс смята, че макар в Мала Азия нашият тип II да е известен от VII в. пр. Хр., то в Егея той се появява през V в. пр. Хр. (Snodgrass 1964, 153). Х. Байтингер подкрепя това мнение и допълва, че в Гърция представителите му се появяват навсякъде, където са преминали персийските войски в началото на V в. пр. Хр. В Олимпия те вероятно са донесени като дар на боговете подобно на други образци оръжие, някои от които с посветителни надписи, след решителната победа на елините в битката при Маратон през 490 г. пр. Хр. (Baitinger 2001, 23).

За съжаление, наличните до момента находки не позволяват да се установи дали тези два типа стрели са били усвоени за производство на местно ниво от тракийските племена. Това изглежда доста вероятно, ако се вземат под внимание два непубликувани

представителя на тип I от Северозападна България - район, значително отдалечен както от персийските походи в Тракия, така и от гръцките области, попаднали в сферата на персийската експанзия⁴. Присъствието на чужди типове оръжие във военното дело на траките не е новост. С персийски произход са и мечовете акинаци. Засега въпросът за произхода на тракийските акинаци не е изяснен. От една страна, е възможно това да е станало с посредничеството на скитите, за което говори разпространението на намерените в нашата страна находки и аналозите им (Буюклиев 1981, 87-89). Но не е изключено появата им да е резултат и на трако-персийски контакти.

Персийското влияние в Тракия е засвидетелствано в редица случаи. Коментирано е от различни автори в историографията нееднократно. Примери могат да бъдат дадени с начелника от Софрониево и някои тракийски култови бравички (Венедиков 1973а, 28, 39), с ритоните с протоме на овен (Стойчев 2009, 22-24; Маразов 2010, 14-19), с някои от погребалните дарове от известния некропол при Дуванлий (Филов 1934, 199), с разпространението на „ахеменидския“ тип фиала в Тракия (Стойчев 2010, 15 и сл.) и др. Според И. Венедиков проводник на това влияние са персийските гарнизони, които са пребивавали в Южна Тракия почти 30 години (Венедиков 1973б, 41).

От друга страна, не трябва да бъде изключвана възможността някои от тези предмети да са достигали до Тракия не вследствие на преките трако-персийски контакти, а опосредствено. Засилените контакти на Южна Тракия с Егея и Западна Анатолия са засвидетелствани още от късните етапи на РЖЕ (Стоянов 2004, 171; Стойчев 2008, 124-125). Възможно е някои от тези предмети да са достигали до тракийските земи в резултат на активния търговски обмен на новооснованите гръцки колонии. Основателите на някои от тях идват именно от западноанатолийското крайбрежие.

В заключение въз основа на приведените примери и направения анализ считам, че известният досега връх на стрела от Нанево следва да се предатира от ранножелязната в класическата и ранната елинистическа епоха. Новооткритият връх на стрела от Скобелево, който е от сходен тип, трябва да се датира по същия начин. В подкрепа на тази теза са и хронологическите характеристики на част

⁴ Сведения на доц. С. Александров, за които съм му благодарен.

от материалите, открити без контекст при проучването на обект № 15. Трябва да се отбележи, че определената от Г. Атанасов и С. Атанасов горна граница на употреба на типа, а именно III в. пр. Хр., все още не е доказана. Появата по нашите земи на разгледаните в настоящото съобщение два типа върхове за стрели може да се свърже, ако не пряко

с походите на Дарий, то със засиленото персийско влияние над тракийските земи и Егейския регион от периода преди Гръко-персийските войни до края на класическата и началото на ранноелинистическата епоха. Засага въпросът за местното им производство остава отворен до намирането на калъпи за отливането им.

Използвана литература:

Атанасов, Атанасов 2003: Г. Атанасов, С. Атанасов. Класификация на находките от крайници на стрели от бронз - първото хилядолетие преди Христа. - Известия на историческия музей - Шумен, 11, 2003, 17-42.

Буюклиев 1981: Х. Буюклиев. Древнотракийски мечове-акинаци от българските земи. - Векове, 5, 1981, 87-91.

Буюклиев 1991: Х. Буюклиев. Използване на лъка и стрелата в древна Тракия през ранножелязната епоха. - Известия на музеите от Югоизточна България, 14, 1991, 7-23.

Венедиков 1973а: И. Венедиков. Изкуството в Тракия до края на 6. век пр. н. ера. - В: И. Венедиков, Т. Герасимов. Тракийското изкуство. София, Български художник, 1973, 17-36.

Венедиков 1973б: И. Венедиков. Изкуството в Тракия от края на 6. до началото на 3. век пр. н. ера. Исторически преглед. - В: Венедиков, И., Т. Герасимов. Тракийското изкуство. София, Български художник, 1973, 37-50.

Маразов 2010: И. Маразов. Ритон с глава на овен. София, Захарий Стоянов, 2010.

Попов, Георгиев 2010: Х. Попов, П. Георгиев. Спасителни археологически проучвания на обект 15, км 267+850 - 268+300, ЛОТ 3, АМ „Тракия“ при с. Скобелево, Сливенска област. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 410-412.

Попов, Георгиев 2011: Х. Попов, П. Георгиев. Спасителни археологически проучвания на обект 15, ЛОТ 3, по трасето на АМ „Тракия“, с. Скобелево, Сливенска област. - В: Археологически открития и разкопки през 2010 г. София, 2011, 366-368.

Стойчев 2008: Р. Стойчев. За датировката на фиалите от с. Даскал Атанасово, Старозагорско. - В: Е. Генчева (ред.). Югоизточна Европа през Античността VI в. пр. Хр. - началото на VII в. сл. Хр. - В:

Studia in honorem Aleksandrae Dimitrova-Milcheva. София, 2008, 124-131.

Стойчев 2009: Р. Стойчев. Фиала мезомфалос в Тракия. Опит за класификация. София, Издателство на Нов български университет, 2009.

Стойчев 2010: Р. Стойчев. Фиалата в системата на ритуалните съдове от Древна Тракия VII - III в. пр. Хр. Автореферат, София 2010.

Стоянов 2004: Т. Стоянов. Още за ранните контакти на вътрешна Тракия с Егеида. - В: Академични четения в чест на 110 години от рождението на проф. Я. Тодоров, 2. София, 2004, 167-175.

Филов 1934: Б. Филов. Надгробните могили при Дуванлий в Пловдивско. София, Български археологически институт, 1934.

Черных 1978: Е. Н. Черных. Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии. София, 1978.

Avila 1983: R. Avila. Bronzene Lanzen- und Pfeilspitzen der griechischen Spätbronzezeit (Prähistorische Bronzefunde, V, 1). München, 1983.

Baitinger 2001: H. Baitinger. Die Angriffswaffen aus Olympia. Berlin/New York, Walter de Gruyter, 2001.

Baitinger 2011: H. Baitinger. Waffenweiungen in griechischen Heiligtümern. Mainz, 2011.

Buchholz 1962: H. G. Buchholz. Die Pfeillglätter aus dem VI. Schachtgrab von Mykene und die helladischen Pfeilspitzen. - Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts (Berlin), 77, 1962, 1-57.

Khorasani 2006: M. Khorasani. Arms and Armour from Iran. The Bronze Age to the End of Qajar Period. Tübingen, Legat Verlag, 2006.

Maier, Karageorghis 1984: F. G. Maier, V. Karageorghis. Paphos: History and Archaeology. Nicosia, A. G. Leventis Foundation, 1984.

Petrescu-Dîmbovița 1977: M. Petrescu-Dîmbovița. Depozitele de bronzuri din România. București, 1977.

Snodgrass 1964: A. Snodgrass. Early Greek Armour and Weapons. Aldine (Hawthorne, NY), 1964.

Bronze arrowhead from Skobelevo near Sliven (Abstract)

Lyuben Leshtakov

A bronze arrowhead was discovered during rescue archaeological investigations of Site 15 near Skobelevo on the route of Trakia Highway. The site was a large settlement that consisted of individual farms and existed from the 1st to the middle of the 4th c. AD, when it was abandoned for good. According to H. Popov, director of the excavations, the site was inhabited also in earlier times - in the Late Bronze Age and the Early Iron Age. There are no preserved structures from these periods.

The arrowhead was discovered in the courtyard of a large farm, in a layer with mixed materials. It was cast from bronze and is 5.1 cm long and 2.1 cm wide. It is covered with dark green patina. A small fragment is missing from the rim of the socket (fig. 1).

The morphological features of the item (lozenge-shaped tip with incorporated socket) define the artifact as unique for present-day Bulgaria. Similar arrowhead, but with trilobate tip, is known from Nanevo near Dobrich and dates from 7th-6th c. BC. Such arrowheads are often found in Greece, Turkey, and Iran. The design of the tip allows for distinguishing two types:

Type I. Bilobate arrowheads with lozenge-shaped tip.

The type is represented with finds from Skobelevo, Ialysos, Paphos, Kameiros, and Lindos (fig. 2). The small number of specimens indicates that the type is rarely found on the Balkans.

Type II. Trilobate arrowheads with lozenge-shaped tip.

The type is represented with specimens from

Nanevo, Olympia, Paphos, Lindos, five chance finds in Haskovo Museum, and 143 arrowheads from Shumen region. They all have trilobate tips with 120-130° angles between the lobes. The design of the tip was an innovation that was introduced during the Early Iron Age. Large numbers of such arrowheads have been found at Olympia, on the western slope of the Athenian Acropolis, and at Palaeo Paphos.

According to A. Snodgrass, these two types have common origin that could be traced to Asia Minor. They appeared on the Balkans and the Greek islands during the Persian campaigns in the early 5th c. BC. Large numbers of such arrowheads were unearthed during the investigations of Paphos, sacked by the Persians in 498 BC. This is confirmed by H. Baitinger who notes that Type II appeared in Olympia after the battle of Marathon in 490 BC.

The appearance of arrowheads like those from Skobelevo, Nanevo, and other sites in Thrace should be related to the Persian army. At present, there is no certain evidence to suggest they were manufactured locally, which would be possible, having in mind another Persian weapon that was adopted by the Thracians - the akinakes sword. This could have happened in result of interactions between Thracians, on one hand, and Scythians or Persians on the other. Persian kings Darius and Xerxes invaded Thrace and on two occasions left garrisons that occupied Southern Thrace for nearly 30 years. The Persian influence on Thracian culture could be seen also in certain personal ornaments, phialai, rhyta, etc.

гл. ас. д-р Любен Лещаков
Национален археологически институт и музей - БАН
BG-1000 София, Съборна 2
l_leshtakow@abv.bg

Assist. Prof. Lyuben Leshtakov, PhD
National Institute of Archaeology and Museum
Bulgarian Academy of Sciences
2 Saborna St. BG-1000 Sofia
l_leshtakow@abv.bg

Бронзови хидрии и огледала с изображения на сирени от Тракия

Яна Мутафчиева

Изследването на античните бронзови изделия (в частност хидрии и огледала)¹ - както с помощта на стандартни археологически методи, така и чрез съвременни археометрични средства за анализ - би могло да предостави информация за технологичните достижения на епохата, да хвърли допълнителна светлина върху организацията на античното занаятчийско производство, да покаже в детайли предпочитанията му към използване на определени техники и не на последно място да разкрие ролята на тези изделия в културата и бита на древните общества. Сред представителните паметници на античното занаятчийство са бронзовите хидрии и огледала с изображения на сирени, част от които са открити в територията на Древна Тракия.

Предмет на изследването са формалните и технологичните характеристики на разглежданите изделия, както и стилистиката на декоративните им елементи, като е предложен опит за уточняване на тяхната хронология. Териториалният обхват на проучването се вмести в границите на антична Тракия, а хронологическият обхват най-общо попада в класическия период².

Тъй като зад всеки термин, създаден от хората, се крие предмет или явление с точно определени характеристики, е нужно да се посочи определение за това какво всъщност представлява и кога се появява хидрията. „Водният съд“, или хидрия (*ὕδρις*), както е наричана от гърците, има характерна форма и може да се проследи от праисторията до елинизма (Bothmer 1955, 193). Появата на бронзови хид-

рии може да се постави в края на VII в. пр. Хр. Развитието и употребата им се проследяват до края на IV в. пр. Хр. През вековете пропорциите им претърпяват промени. Телата и раменете, както и високата вертикална дръжка, издигаща се над устието, характерни за края на архаичния и началото на класическия период, постепенно се променят. Още в първата четвърт на V в. пр. Хр. се появяват хидрии, които имат къси шии и силно извити навън устия, украсени с ови и перлен низ. Раменете им са заоблени, а телата са силно издути в горната част и скосени в долната. Вертикалната им дръжка не излиза над устието, а започва да се закрепя в средата на шията за разлика от архаичните и някои раннокласически примери. В двата края на хоризонталните дръжки започва да се поставят конкавни и конвексни дискове, които се закрепят за максималния диаметър на тялото. Наблюденията сочат, че в началото на втората четвърт на V в. пр. Хр. височината на хидриите със сирени в долния край на вертикалната дръжка превишава 40 см, което променя и силуета на съда. Те не са приземисти, раменете не са толкова издути, а шията се издължава. Тази тенденция е ясно видима в третата четвърт на V в. пр. Хр.

Хидрията е основно съд за вода, но не е изключено да има и други предназначения. Хидрии са били присъждани като награди в гръцките игри, били са поставяни в храмове като дарове, били са използвани като погребални урни или като урни за гласуване.

Функцията на хидриите в Древна Тракия не е изяснена. Хидрии се откриват в некрополи, но броят на случайните находки не е малък, като това затруднява конкретизирането на употребата им. Няма съмнение, че те са предмети на лукса, поставяни в богати погребални комплекси наред с други предмети от благороден метал, луксозни керамични съдове и въоръжение.

¹ Изказвам благодарности на д-р В. Игнатов (ИМ - Нова Загора), В. Върбанов (РИМ - Русе), М. Първин (ИМ - Искра, гр. Казанлък) за любезното им съдействие и предоставяне на необходимия ми материал за графична и фотодокументация.

² Териториалният и хронологическият обхват са съзнателно ограничени с цел акцентирание върху конкретна територия и определен исторически период, което от своя страна спомага за по-задълбочен и цялостен анализ на наличния материал.

Бронзовите огледала със сирени също са важен компонент от античната торевтика. Появата им може да се отнесе към VI в. пр. Хр. Несъмнено те са свързани с жените. Много рядко се откриват огледала в мъжки или детски гробове. Формалните характеристики на огледалата се променят през различните периоди на тяхното съществуване. Така в началото на VI в. пр. Хр. се появяват огледала с дръжки, които се използват и през V в. пр. Хр. Във втората четвърт на VI в. пр. Хр. има огледала, чиито дръжки играят роля на стойки с различни изображения, а през втората половина на V в. пр. Хр. се появяват огледала без дръжки. Независимо от видовете огледала те спадат към тоалетните принадлежности, свързани с красотата на жените.

В българската литература досега не е правено обобщено изследване, което да акцентира върху бронзовите хидрии или огледалата със сирени. Комплексите, които съдържат такива находки, са разгледани обобщено, без да е правен детайлен анализ в типологическо и хронологическо отношение. В своите публикации авторите датират тези предмети в широки граници, често в рамките на един век.

В чуждестранната литература въпросът за бронзовите хидрии от V - IV в. пр. Хр. в една или друга степен е по-задълбочено изследван. Интерес към хидриите проявява Г. М. А. Рихтер, която изследва съдовете от къснокласическата и ранноелинистическата епоха от Музея на изкуството „Метрополитън“, като посочва и дотогава известни паралели от Гърция (Richter 1946, 361-367). Около десетилетие по-късно Д. фон Ботмер също засяга темата, като публикува всички известни дотогава бронзови хидрии, съхранявани в Музея на изкуството „Метрополитън“ (Bothmer 1955, 193-200). Отделни примери са публикувани и от много други автори, но обобщено изследване прави Е. Дил. В своята монография авторката разглежда бронзовите хидрии от целия античен свят (Diehl 1964). Специално внимание е обърнато на хидриите със сирени. Е. Дил проследява развитието на съдовете, като извежда типология и хронология на базата на прическите на сирените и стила на палметите. На следващата година излиза статия на Д. фон Ботмер (Bothmer 1965, 599-608). Тук авторът добавя нови хидрии и части от такива, като по този начин допълва разгледаните от Е. Дил съдове. Той изгражда типология и хронология на базата на крилата на сирените и в известна степен критикува изведените от Е. Дил групи. През последните

години е направен нов опит за обобщение на бронзовите хидрии. Е. Соудър изгражда типология на бронзовите хидрии със сирени, основаваща се на вече известните досега, като добавя подтипове на базата на различни стилови белези, свързани с оформлението на сирените и техните волути (Sowder 2009).

Обобщено изследване, свързано с гръцките огледала, прави П. Оберлендер, който представя каталог на апликациите с форма на сирени, красящи дръжките им (Oberländer 1967).

Технологията на изработка на хидриите от бронз е свързана с две основни производствени техники - коване и леене. Първата е използвана за изработката на тялото, а втората - за оформянето на дръжките и столчето. За по-детайлното представяне на апликацията (поставена на вертикалната дръжка) се използва и техниката репусе. Преди средата на V в. пр. Хр. закрепването на дръжките към тялото се извършва чрез припопяване и занитване, след това се преминава почти изцяло към припопяване.

Бронзовите огледала са съставени от плосък диск, дръжка и допълнителна украса. Основната техника на изработка е отливане. Дискът се полира, за да придобие огледалност. По външните му контури се поставя украса - перлен низ, плетеници или други мотиви. Под диска се разполага апликацията с форма на сирена, която е изработена по подобие на тези, поставени в долния край на вертикалните дръжки на хидриите. Под сирената е изработен масивен елемент с форма на пресечена пирамида или триъгълник, към който се прикрепва дървена или костена дръжка.

Приликите между апликациите върху бронзовите хидрии и огледалата са забелязани от някои изследователи (Richter 1953, 110). Сходните черти пораждат предположението за общи ателиета или майстори. Независимо от идентичността на апликациите между хидриите и огледалата със сирени обаче, докато не се извърши съпоставка на всички известни находки от континентална и островна Гърция, Магна Гречия и периферните области като Тракия, Скития и др., е много трудно да се говори за сигурни производствени центрове.

Появата на сирени (Σειρήνες) в гръцкото изкуството може да се отнесе към първата половина на VII в. пр. Хр. Техните изображения са поставяни върху раменете на бронзови котли, които са определени като внос от Анатолия (Herrmann 1966, 27-89). Крачета на някои бронзови съдове също са оформени като сирени (Mitten 1975, 58). В Източна Гърция през 570

- 550 г. пр. Хр. се появява група съдове с форма на полегнали сирени (Ducat 1966, 68, 76-77, 81, 88). Сирени се изобразяват и върху чернофигурни атически съдове от края на VII в. пр. Хр. (Kunze 1932, 124-141).

В резултат на дългогодишните археологически проучвания от територията на Тракия са открити сравнително голям брой бронзови хидрии и едно огледало с апликации на сирени. Тяхното изучаване е улеснено от съществуващите вече в научната литература типологии и класификации. В настоящата статия се използва класификацията на Д. фон Ботмер (Bothmer 1965, 599-608) поради факта, че разгледаните примери от Тракия са малко на брой и поставянето им в групи на базата на други типологически особености ще доведе до разпокъсаност на материала. Като друг класификационен белег са използвани метричните данни от известните екземпляри в античния свят, на базата на които може да се изгради примерна вътрешна хронология.

Бронзови хидрии

Хидриите в настоящата статия са разделени в три групи³. Първата и най-голяма група включва **сирени с извити нагоре крила**. Тя е най-разнообразна в стилово отношение и има множество аналогии в Средиземноморието. Те дават началото и основните характеристики на този вид хидрии. Втората група представя **сирени с хоризонтални крила**, а последната обединява **сирени със спуснати надолу крила**. Последните две групи представляват типологическо развитие на първата.

Сирени с извити нагоре крила

В тази група попадат хидриите от Пастуша, Пловдивско, Сез-Севмес, Варненско, Копривец, Русенско, Обретеник, Русенско, Пазарджик и Крачимир, Видинско.

Хидрията от Пастуша, Пловдивско⁴ (обр. 1), е открита в близост до Дукова могила, от която произлизат около 11 колесници от римската епоха (Seure 1925, 347-437). Вероятно по време на разкопките, които са проведени през 1896 г., не е обърнато внимание, че се засягат пластове от класическата епоха. Фрагментираната хидрия е публикувана по-късно от И. Венедиков (Венедиков 1964, 95-106). Тялото на бронзовия съд липсва. Вертикалната дръжка е била поставена върху устието и най-

широката част на съда. По цялата ѝ дължина са изработени три релефни бордюра (два в краищата и един в центъра) чрез перлен низ. Средният завършва в горния си край със змийска глава. Дръжката се издига над устието, като е прикрепена към него посредством разширения (скоба) в двете посоки, завършващи с дискове, обрамчени с перли, а в центъра им е изобразена по една глава на медуза горгона. Лицето ѝ е голямо и широко, челото ниско. Над него са поставени груби къдрици. Веждите са дебели, очите широко отворени, а езикът изплезен. В центъра на разширението, над устието, дръжката е украсена с протоме на лъвска глава. То е с широко отворена уста, в която се виждат зъбите и езикът на животното. Гривата е предадена в правилни редове. В долния край на вертикалната дръжка е поставена ажурна апликация на крилата сирена.

Откритите екземпляри с мотив на крилата сирена са най-многобройни сред раннокласическите хидрии. Те представляват нов вариант за бронзовите хидрии и търпят развитие през втората половина на V в. пр. Хр. В по-голямата част от известните хидрии от този тип ясно личи упадък в изображението около средата на V в. пр. Хр. - гривата около главата на лъва и най-високата част на вертикалната дръжка започва да се предава схематично, чрез гравирание (Sowder 2009, 173). Освен това се наблюдава премахване на перления орнамент в двата края и центъра на дръжката, който преминава в гладки линии.

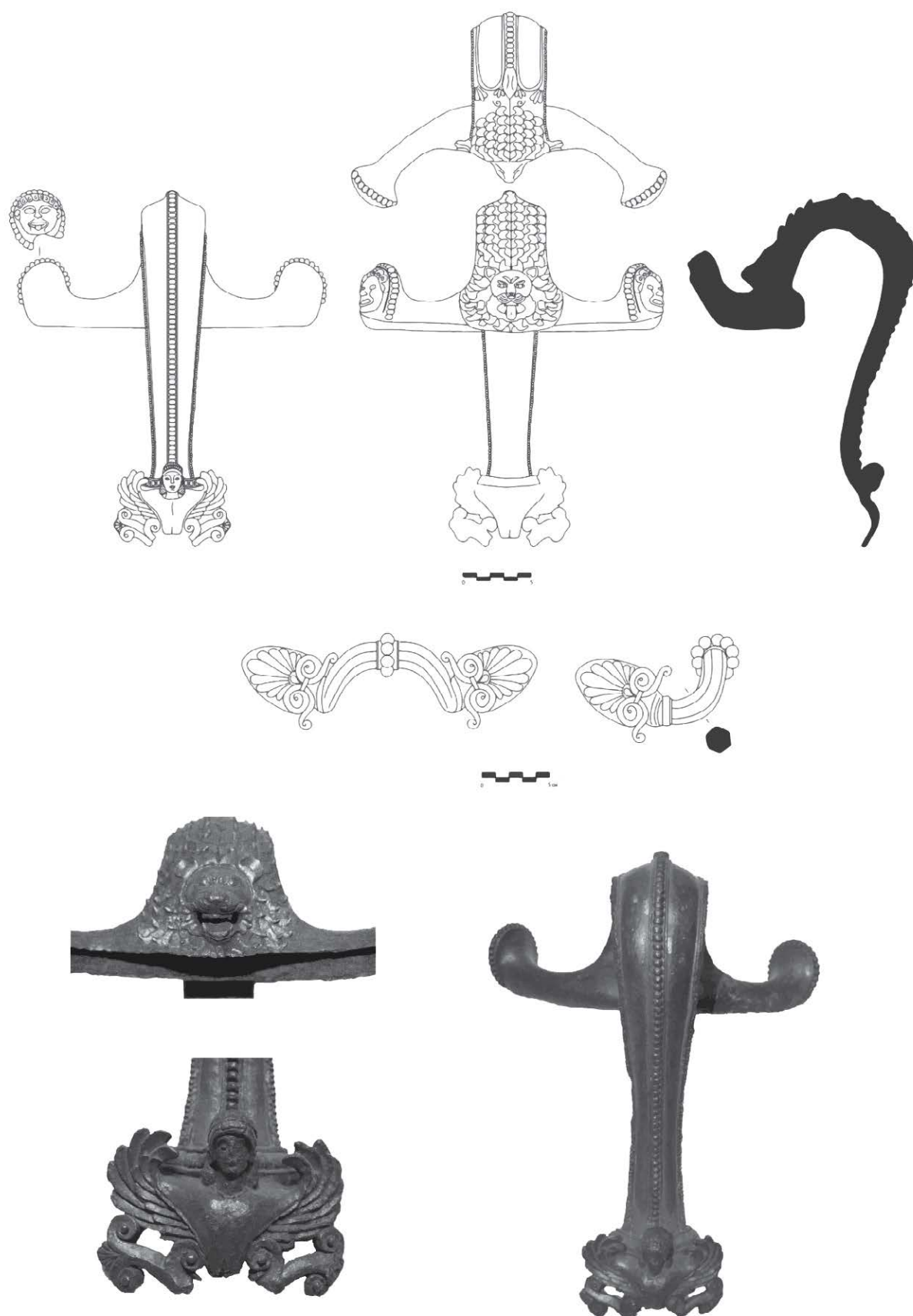
Преки паралели хидрията от Пастуша намира в примерите от Тирана (Eggebrecht 1988, 304-305, cat. No. 184; Sowder 2009, cat. No. 15.25) и Анкона (Neugebauer 1923, 371f., fig. 10; Richter 1939, 192; Diehl 1964, 25-28, 47, B 91, pl. 7.2; Shefton 2001, 28, n. 42; Shefton 2003, 332, pl. 4a, b; Sowder 2009, cat. No. 15.26). Хидриите с лъв в горния край на вертикалната дръжка и сирена долу са отнесени към средата на V в. пр. Хр. За хидрията от Пастуша е предложена дата в първата четвърт на V в. пр. Хр. (Венедиков 1964, 97-99; Венедиков, Герасимов 1973, 78). Предвид стиловия анализ и преките паралели смятам, че съдът би трябвало да се отнесе към самия край на втората четвърт на V в. пр. Хр. или около средата на V в. пр. Хр.

Хидрията от Сез-Севмес, Варненско⁵ (обр. 2), е открита в района на махала Сез-Севмес на нос Галата (днес квартал на Варна) (Шкорпил 1932, 68-77).

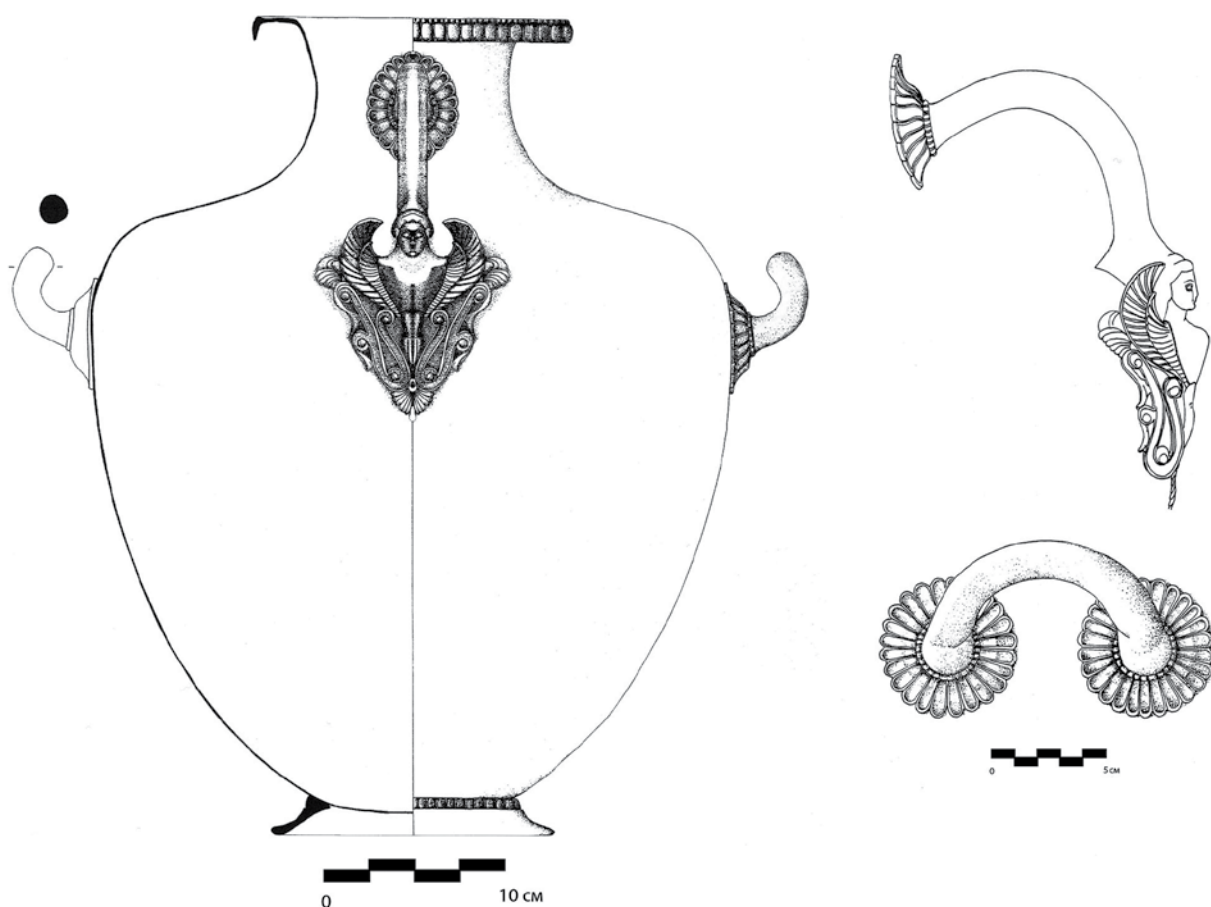
³ Тук трябва да се отбележи, че хидрия със сирена в долния край на вертикалната дръжка е открита в Якимова могила, Сливенско (Димитрова 2008, 224). В краткото съобщение за този комплекс не се предоставя информация за позицията на крилата на сирената, а съдът е отнесен в средата на V в. пр. Хр. (Димитрова 2008, 224).

⁴ Национален археологически институт и музей - БАН, инв. № 1443.

⁵ Археологически музей - Варна, инв. № VI 197-200.

Обр. 1. Пастуша. Бронзова хидрия с апликация на сирена. Вертикална и една от хоризонталните дръжки
 Fig. 1. Pastusha. Bronze hydria with Siren attachment. The vertical and one of the horizontal handles

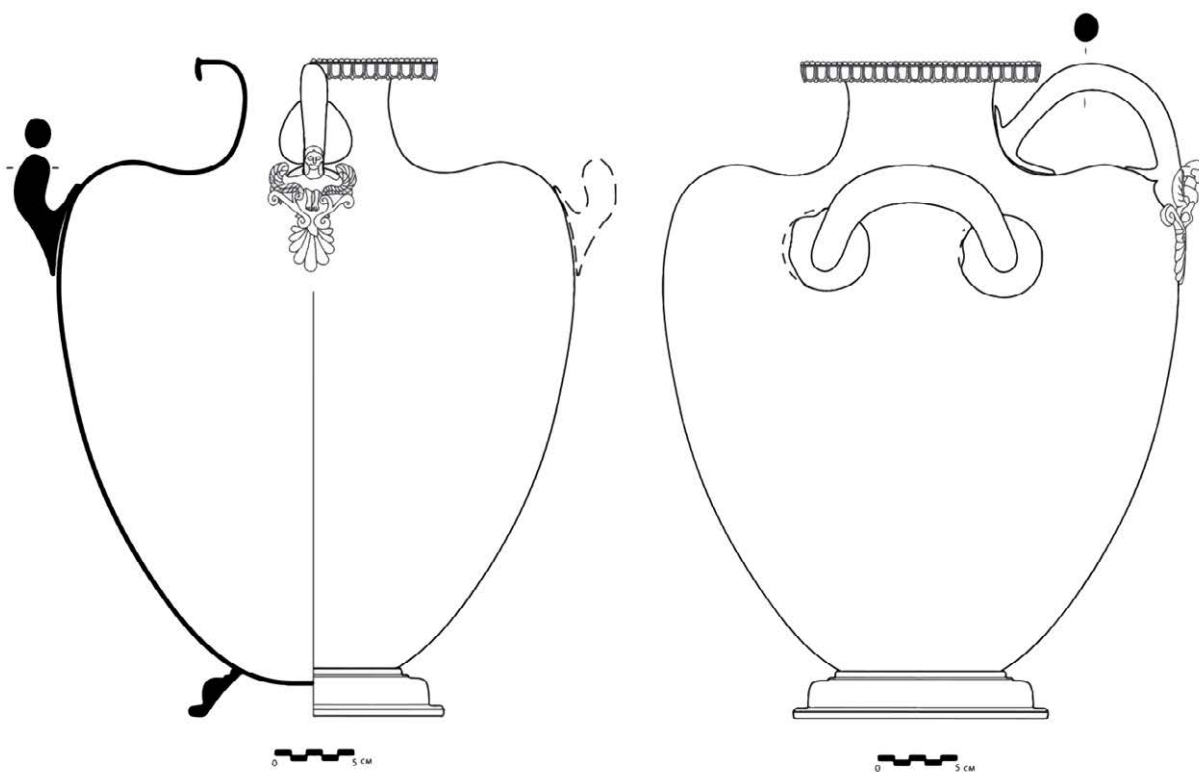

Обр. 2. Сез-Севмес. Бронзова хидрия с апликация на сирена в долния край на вертикалната дръжка (по Teleaga 2008)
Fig. 2. Sez-Sevmes. Bronze hydria with Siren attachment at the base of the vertical handle (after Teleaga 2008)

По своята стилистика сирената намира паралели с хоризонталната дръжка, съхранявана в Музея на изкуството „Метрополитън“, открита в Тива (Richter 1910, 97-98, fig. 5; Richter 1915, 52, No. 80; Lamb 1929, 164; Richter 1953, 83, pl. 63c; Bothmer 1955, 197; Diehl 1964, 34-35, 38, В 141; Pfrommer 1993, 18, fig. 14), както и със сирените върху бронзовата амфора от Руец (Велков 1930, 48, № 15). Въпреки сходствата между тези примери, като гладките гърди, крилата, предадени в два реда пера без детайли, изработването на краката и полупалметите под крилата, може да се посочат и малки различия. Прическите на примера от Руец и Музея на изкуството „Метрополитън“ са изобразени посредством предаване на отделни кичури, докато на този от Сез-Севмес косата е загладена. Волутната украса е сходна между хидрията от Тракия и примера от Тива, като на двата екземпляра те са с по осем намотки, от които излизат ластари, докато на амфората от Руец намотките са десет. Разлика се открива и

в палметите, върху които са стъпили сирените. Примерът от Сез-Севмес е с единадесетлистна палмета, а другите са с по деветлистни.

Опитът за датировка на хидрията от Сез-Севмес среща редица трудности. Тя произхожда от погребален контекст, който трябва да бъде отнесен към втората четвърт на IV в. пр. Хр. въз основа на арибаловиден лекит с релефна украса, открит в гроба (Лазаров 2003, 157, кат. № 60). Паралелите на хидрията, които бяха обсъдени по-горе, също носят своите различия. Бронзовият съд от Сез-Севмес е датиран от около 430 г. пр. Хр. (Diehl 1964, 38; Teleaga 2008, 444). По-рано е отнесен този от Музея на изкуството „Метрополитън“ - 475 - 450 г. пр. Хр. (Richter 1915, 52; Bothmer 1955, 197). Бронзовата амфора от Руец е поставена в 410 г. пр. Хр. (Teleaga 2008, 400). Предвид широките хронологически граници на подобните сирени е трудно примерът от Сез-Севмес да бъде конкретизиран в своята датировка. Въпреки това развитата волутна украса и полупалметите под

Обр. 3. Копривец. Бронзова хидрия с апликация на сирена в долния край на вертикалната дръжка
 Fig. 3. Koprivets. Bronze hydria with Siren attachment at the base of the vertical handle

крилата на сирената (Diehl 1964, 35) предполагат производството ѝ около средата на третата четвърт на V в. пр. Хр.

Хидрията от Копривец, Русенско⁶ (обр. 3), заедно с останалия инвентар е открита в надгробна могила.

От досега публикуваните бронзови хидрии с апликации на сирени с крила, извити нагоре, тази от Копривец няма точен паралел. Тук сирената и съпътстващите елементи - волути и палмета, са неумело изработени. Сирената е оформена асиметрично, като най-значителните разлики се наблюдават върху краката и крилата. Очите ѝ са прекалено големи и стоят несъразмерно върху малкото ѝ лице. Устата не е изработена прецизно. Тя изглежда като вдлъбнатина в долния край на лицето. Несъответствия се забелязват и в двойката волути - лявата е по-разтегната от дясната. Върху палметата има стопена бронзова капка. Въпреки явните несъвършенства, които отличават сирената от Копривец от всички останали апликации, може да се посочи сходно изображение. Хидрията от немския аукцион на „Горни и Мош“ (Gorny & Mosch, 2012, 82, fig. 80) има близка стилистика със сирената от Копривец и е отнесена към третата четвърт на V в. пр. Хр. Изработката на крилата, гърдите и прическата на двете сирени е еднаква, като различия се наблюдават в палметната и волутната декорация.

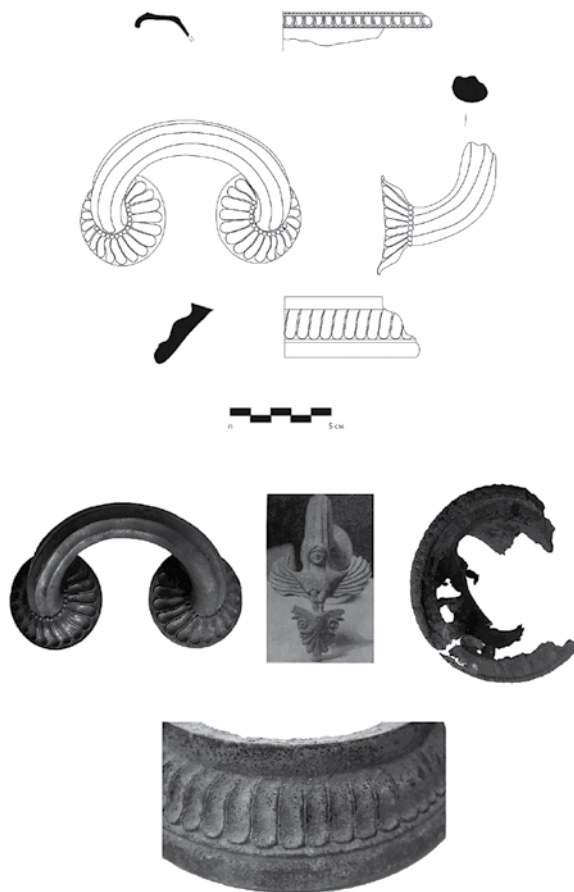
Комплексът е датиран в различен времеви диапазон: в края на V в. пр. Хр. (Станчев 1989, 51), в V в. пр. Хр. (Станчев 1994, 174) или в края на V - началото на IV в. пр. Хр. (Станчев 1997, 38; Маджаров 2013, 20). Е. Телеага датира гроба около 400 г. пр. Хр. (Teleaga 2008, 30). В гробното съоръжение са открити златна фибула, отнесена в края на V - началото на IV в. пр. Хр. (Василева 2012, 36), златен нагръдник, златни обеци, златен пандаптив (Станчев 1997, 36-38; Тонкова 2002, 502-503; Tonkova 2002, 285-286), бронзово огледало, бронзова фибула тракийски тип, отнесена в края на V - началото на IV в. пр. Хр. (Василева 2012, 9) и тип I.A по В. Зира (Zirra 2000, 34), съдове, работени на колело, транспортна амфора, въоръжение, дребни предмети от кост и глина.

Според Е. Телеага хидрията от Копривец се датира около 430 г. пр. Хр. (Teleaga 2008, 30, 444). Въз основа на приведения паралел от немския аукцион на „Горни и Мош“ (Gorny & Mosch, 2012, 82, fig. 80) и останалия гробен инвентар бронзовият съд от Копривец може да се

постави в последната четвърт на V в. пр. Хр.

Хидрията от Обретеник, Русенско⁷ (обр. 4), е открита през 1962 г. (Димова 1966, 3-8). Сама по себе си сирената няма точен паралел, открит в античния свят. Въпреки това стилистика ѝ я поставя в групата на сирените с една двойка волути, обособена от Е. Соудър (Sowder 2009, 195). Тук попадат едни от най-ранните примери. Хидрията от Клуж (Neugebauer 1923, 376-378, Abb. 14, Richter 1939, 192; Diehl 1964, 25-28, 30, 47, B 88, Sowder 2009, cat. No. 16.44) е поставена в рамките на първата четвърт на V в. пр. Хр. (Sowder 2009, 187). Тук могат да се причислят съдовете от частна колекция в Ню Йорк (Diehl 1964, 34, 37, B 164, Taf. 18.5; Bothmer 1965, 603; Sowder 2009, cat. No. 16.46) и дръжката, съхранявана в Мюнхен, открита в Янина (Diehl 1964, 34, 37, B 163, Taf. 18.4; Bothmer 1965, 603, Sowder 2009, cat. No. 16.47). Последните два екземпляра се отнасят към втората четвърт на V в. пр. Хр. Най-близки па-

⁷ Регионален исторически музей - Русе, инв. № 274.

Обр. 4. Обретеник. Бронзова хидрия с апликация на сирена в долния край на вертикалната дръжка
Fig. 4. Obretenik. Bronze hydria with Siren attachment at the base of the vertical handle

⁶ Регионален исторически музей - Русе, инв. № II 191.

ралели хидрията от Обретеник има с тази от частната колекция в Ню Йорк. Крилата на сирените са изработени в един ред пера, гърдите им са гладки. Дръжките са канелирани, а дискът, който се прикрепя към шията на хидриите, е украсен с розета. Волутната украса все още следва традициите на раннокласическите хидрии. Волутите са къси и широки, разположени по една от всяка страна под крилата на сирената. Разлика се наблюдава само в палметите. На бронзовия съд от Тракия палметата е с пет листа, а на този от частната колекция в Ню Йорк - с девет.

Заедно с бронзовата хидрия в гробното съоръжение са открити бронзови апликации за конска сбруя, които имат паралел в могила 24 от некропола на Нимфей (Силантьева 1959, рис. 37/8, 12), бронзово лекане с дръжки, завършващи със силени, и фрагментиран халкидски бронзов шлем, отнесен към тип II по Кунзе (Teleaga 2008, 435). Комплексът от Обретеник е датиран в широки граници. В. Димова го поставя не по-късно от средата на V в. пр. Хр. (Димова 1966, 8). Във втората половина на V - началото на IV в. пр. Хр. е отнесен от Ц. Дремсизова-Нелчинова и Д. Иванов (Дремсизова-Нелчинова, Иванов 1983, 52). Е. Телеага поставя комплекса към 475 г. пр. Хр. или малко по-късно (Teleaga 2008, 39), а К. Маджаров - във втората - третата четвърт на V в. пр. Хр. (Маджаров 2013, 16).

Хидрията от Обретеник е отнесена в началото на V в. пр. Хр. (Teleaga 2008, 443). Предвид близкия паралел от частната колекция в

Ню Йорк (Diehl 1964, 34, 37, В 164, Taf. 18.5; Bothmer 1965, 603; Sowder 2009, cat. No. 16.46) и датировката на комплекса хидрията от Обретеник трябва да се постави във втората четвърт на V в. пр. Хр.

Хидрията от Пазарджик⁸ (Катинчарова 2009, 129-132, обр. 1-2) (обр. 5) е поредният пример на хидрия със сирена с извити нагоре крила. Изображението на тази сирена попада в най-многобройните групи, обособени от Е. Дил (Diehl 1964, 35, В 143-154) и Е. Соудър (Sowder 2009, cat. No. 191-192, 16.9-16.10, 16.13-16.14, 16.17-16.18, 16.24-16.25, 16.33). Тя се характеризира с крила, извити нагоре, разделени в два реда пера. Гърдите ѝ са представени с оперение. Косата е прибрана нагоре, а от двете страни падат по два дълги кичура. Дръжката е украсена с двойни канелюри, които се въвеждат за първи път точно в споменатите по-горе примери (Diehl 1964, 35). Множеството подобни изображения помагат за конкретизирането на датировката на дръжката от Пазарджик, която е случайна находка. От известните ми примери, открити в античния свят, 14 хидрии с апликация на сирена в долния край на вертикалната дръжка имат сходни характеристики с тази от Тракия. Въпреки това най-точните екземпляри може да се сведат до няколко. Тук е редно да се отбележи, че отново се опирам върху стилистиката на сирената, защото волутите и палметата на апликацията от Пазарджик са отчупени и липсват. Тя

⁸ Исторически музей - Пазарджик, инв. № Аоф-1820.

Обр. 5. Пазарджик. Бронзова хидрия с апликация на сирена. Вертикална дръжка (сн. В. Милчева)
Fig. 5. Pazardzhik. Bronze hydria with Siren attachment. Vertical handle (photo: V. Milcheva)

намира сходства с примерите от Атина⁹ (Lamb 1929, 183, No. 5, pl. 71a; Züchner 1942, 194; Diehl 1964, 34-38, 151, B 149, Sowder 2009, 16.9), Солун¹⁰ (Daux 1961, 812, 814f., figs. 3-5; Diehl 1964, 33-36, 38, B 149a; Вокотопούλου 1987, 164-166, πίν. 24-25; Pfrommer 1993, 18, n. 153-154), Британски музей¹¹ (Lamb 1929, 164, pl. 58; Diehl 1964, 34-38, B 146, Taf. 15.2), Писчане¹² (Ганіна 1970, 84-85, рис. 1, 10, 42-44; Reeder 1999, 193-194, cat. No. 82), Атина¹³ (Ridder 1894, No. 30; Lamb 1929, 183; Diehl 1964, 34-37, B 148, Taf. 15.4) и Кеймбридж¹⁴ (Diehl 1964, 34-38, B 147; Bothmer 1965, 603; Hill 1976, cat. No. 18; Pfrommer 1993, 18, n. 155). Всички тези примери са с подобни сирени, като имат малки различия във волутната и палметната украса.

Бронзовата дръжка от Пазарджик е отнесена в първичната публикация в първата половина на V в. пр. Хр. (Катинчарова 2009, 131). Приведените сходни примери са поставени най-общо във втората четвърт на V в. пр. Хр. (Diehl 1964, 38; Sowder 2009, 188-189). Предвид броя на паралелите, някои от които произлизат от добре датирани комплекси, смятам, че хидрият от Пазарджик трябва да се постави в същите хронологически рамки.

Декорацията на **хидрият от Крачимир**, Видинско (Атанасова-Георгиева, Митова-Джонова 1985, 130) (обр. 6), се характеризира с акцент върху палметите и волутите, които са изработени посредством връзване върху плътен сърцевиден панел. Подобните примери в античния свят са много малко. Въпреки разликите в изображенията на сирените плътният панел, украсен с волути и палмети, поставя тези съдове в една група, като е вероятно те да са изработени в една работилница. Хидрият от Хартфорд¹⁵ (Züchner 1942, 176; Diehl 1964, 34, 37-38, B 168, Taf. 20; Bothmer 1965, 603; Pfrommer 1987, 261 KBk 109; Pfrommer 1993, 18, n. 159) е отнесена в хронологическите рамки последна четвърт на V в. пр. Хр. (Diehl 1964, 38-39). Хидрият от Атланта¹⁶ (Gaunt, Chi 2005, 16-17, fig. 17) с надпис върху устието е датирана във втората половина на V в. пр. Хр. За примера от Крачимир е предложена твърде

Обр. 6. Крачимир. Бронзова хидрия с апликация на сирена. Вертикална и две хоризонтални дръжки

Fig. 6. Krachimir. Bronze hydria with Siren attachment. Vertical and two horizontal handles

широка датировка - VI - V в. пр. Хр. (Атанасова-Георгиева, Митова-Джонова 1985, 130). Е. Телеага я поставя към края на V в. пр. Хр. (Teleaga 2008, 444). Предвид това, че бронзовата хидрия от Крачимир е случайна находка, трябва да се придържаме към датировката на гореспоменатите примери. Тези данни позволяват бронзовата хидрия от Крачимир да се отнесе в последната четвърт на V в. пр. Хр.

Сирени с хоризонтални крила

Примерите, които представят хидрии със сирени с хоризонтални крила, открити в Тракия, са тези от Нова махала, Старозагорско¹⁷ (обр. 7), Новоселец, Новогагорско¹⁸ (обр. 8), Варна (открита в района на Беломорието) и Дерманци, Ловешко (обр. 9). Единствено съдът от Нова махала е с цяло тяло. Устия са запазени само от хидриите от Нова махала и Новоселец. Те са завити навън и надолу, като са украсени с лесбийска кима и перли по периферията. Екземплярите се характеризират с вертикални дръжки с апликация на сирена в долния край, канелирана ръкохватка и дискове с розета и перлен орнамент, които се закрепят към шийте и раменете на хидриите. Гърдите на сирените при Дерманци и Нова махала са украсени с фини насечки, които имитират малки пера. На примерите от Варна и Новоселец те са гладки. Под сирените са изработени волути - по една от всяка страна при примерите от Нова махала, Новоселец, Варна, а на примера от Дерманци от горния край на всяка волута излиза по една спирала. Палметата, върху която стъпва сирената, е запазена на примерите от Нова махала, Новоселец и Варна, като всички палмети са деветлистни. Тази от Дерманци е отчупена и липсва.

⁹ Национален археологически музей - Атина, инв. № 13789.

¹⁰ Археологически музей - Солун, инв. № 5223.

¹¹ Британски музей - Лондон, инв. № 1927.7.13-1.

¹² Исторически музей - Киев, инв. № 41-433.

¹³ Национален археологически музей - Атина, инв. № 7914.

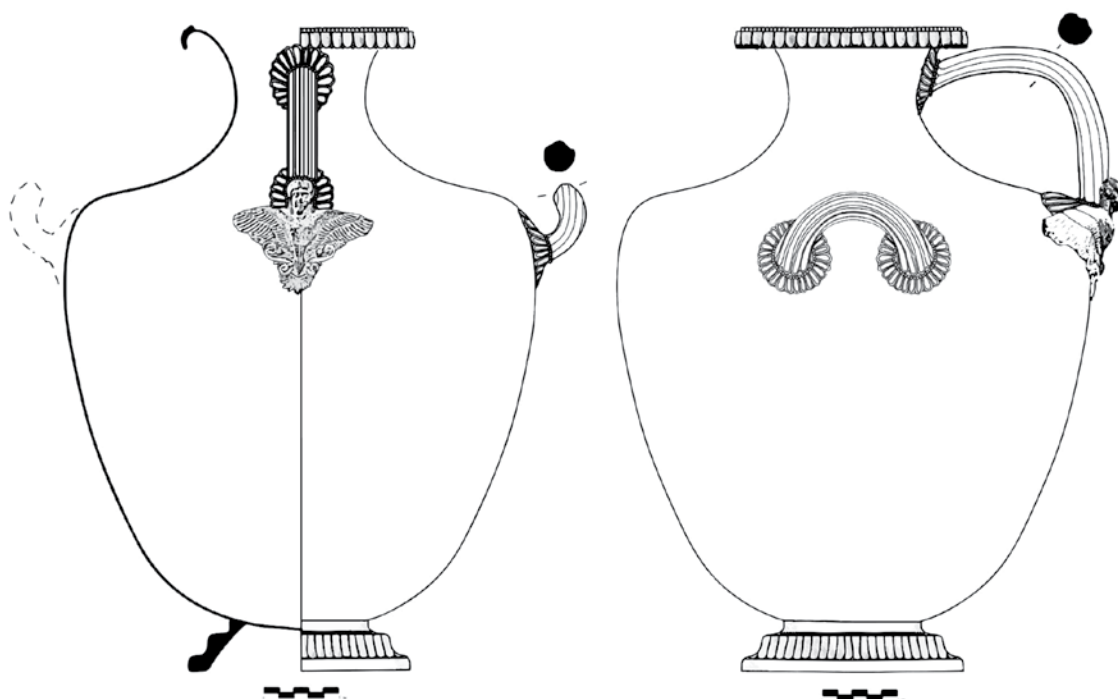
¹⁴ Университетски музей на изкуствата - Харвард, Кеймбридж, инв. № 1949.89.

¹⁵ Музей „Уодсуърт Атенеум“ - Хартфорд, инв. № 1917.825.

¹⁶ Музей „Майкъл К. Карлос“ - Атланта, инв. № 2004.25.1.

¹⁷ Исторически музей - Нова Загора, инв. № II 49.

¹⁸ Исторически музей - Нова Загора, инв. № 3337.

Обр. 7. Нова махала. Бронзова хидрия с апликация на сирена в долния край на вертикалната дръжка
 Fig. 7. Nova Mahala. Bronze hydria with Siren attachment at the base of the vertical handle

Хоризонталните дръжки са канелирани, а техните дискове са декорирани с розети и перлен низ. Столчетата са сложно профилирани и украсени в централната си зона с канелюри.

Хидриите със сирени с хоризонтални крила в долния край на вертикалната дръжка, известни от античния свят, са доста по-малко в сравнение с тези от предходната група. Извън

Обр. 8. Новоселец. Фрагментирана бронзова хидрия с апликация на сирена в долния край на вертикалната дръжка
 Fig. 8. Novoselets. Fragmentary bronze hydria with Siren attachment at the base of the vertical handle

Обр. 9. Дерманци. Апликация на бронзова хидрия със сирена (по Куров 1995)

Fig. 9. Dermantsi. Attachment from a bronze hydria with Siren (after Kurov 1995)

Тракия са открити пет примера. Прави впечатление, че сирените от антична Гърция са изработени доста по-схематично, без да е обърнато внимание на детайлите, като по този начин те се различават от тези, открити на територията на Тракия. Хидриите от Нова махала и Дерманци са доста сходни, що се отнася до стилистиката на сирената. Еднаквите гърди, крила и прически предполагат изработката им в едно ателие. От друга страна, разлика се открива при волутната декорация. Въпреки това и на двата примера те са изработени в нисък релеф и не са ажурни. Това може би е доказателство за производството им от майстори, обучени в обща традиция. Сирените върху дръжките от Новоселец и Варна са единствените, между които не съществуват различия. Всички елементи, свързани със стилистиката - крила, гърди, прическа, палмети и волути, показват, че тези два съда са изработени в едно ателие, а защо не и от една ръка.

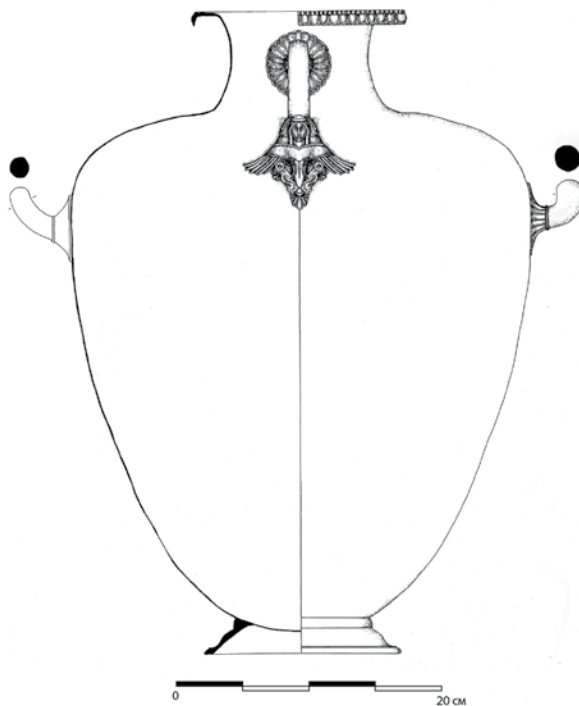
Хидрията от Нова махала е отнесена хронологически в началото на V в. пр. Хр. от Н. Койчев (Койчев 1955, 58-59) и 480 - 450 г. пр. Хр. от Д. П. Димитров (Димитров 1950, 216). За съжаление, съдът от Старозагорско е случайна находка и контекстът му на откриване остава неизвестен, което затруднява и по-прецизната му датировка. Г. Китов поставя хидрията от Дерманци в V в. пр. Хр. (Китов 1995, 54). Комплексът, от който произхожда, не е публикуван цялостно, което не позволява поставянето ѝ в тесни хронологически рамки. Хидрията от Новоселец е отнесена в края на V в. пр. Хр. (Бачова, Кънчев 1974, 56), като заедно с нея са открити и фрагменти от червенофигурен камбановиден кратер, датиран в последната чет-

върт V в. пр. Хр. (Reho 1990, 150). Хидрията от Варна е случайна находка, открита в могила на брега на Бяло море по времето на Първата световна война (Шкорпил 1932, 71). Примерите на хидрии със сирени с хоризонтални крила в долния край на вертикалната дръжка, открити извън територията на Тракия, са отнесени във втората половина на V в. пр. Хр. (Diehl 1964, 38-39; Sowder 2009, 190). Предвид фрагментите от рисувания кратер, открит в Новоселец, смятам, че хидрията трябва да се отнесе в годините около 430 - 400 г. пр. Хр. Възможността за по-ранни дати на останалите хидрии от тази група не е изключена, но без сигурни контексти е трудно да се потвърди.

Сирени със спусната надолу крила

Хидрията от Градница Габровско¹⁹ (обр. 10), е единственият представител от групата на сирени с крила, извити надолу, открити в Тракия. Устието е равно и завито надолу, украсено е с лесбийска кима и перлен орнамент по периферията. Сирената е с права пусната коса, а на главата си има диадема. Гърдите ѝ са гладки, а крилата са предадени до тялото в един ред пера, спуснати надолу и дъговидно извити навън. Сирената стъпва върху палмета, над която

¹⁹ Регионален исторически музей - Габрово, инв. № А 2465.

Обр. 10. Градница. Бронзова хидрия с апликация на сирена в долния край на вертикалната дръжка (по Teleaga 2008)

Fig. 10. Gradnitsa. Bronze hydria with Siren attachment at the base of the vertical handle (after Teleaga 2008)

има по две двойки волути, разположени една над друга, а под крилата ѝ са оформени по една полупалмета. Ръкохватката на вертикалната дръжка е гладка и завършва в горния си край с розетен диск. Горизонталните дръжки се различават²⁰. Едната е с розетен диск, а другата е без украса. Столчето на съда е сложно профилирано, без украса.

Сирените с крила, извити надолу, красящи бронзови хидрии, в античния свят показват едно друго решение на оформлението на крилата. На всички известни примери те са изобразени сърповидно извити надолу, а цялата декорация е схематична, изработена чрез връзване²¹. Те са поставени в хронологическите граници на втората половина на V в. пр. Хр. (Diehl 1964, 38), като единствено примерът от Израел има по-прецизна датировка - последна четвърт на V в. пр. Хр. (Kunze 2007, 174). Хидрията от Градница е датирана от проучвателите от средата на втората половина на V в. пр. Хр. (Милчев, Китов 1972, 53). Е. Телеага я отнася в 475 - 450 г. пр. Хр. (Teleaga 2008, 443-444), базирайки се на обособената група сирени с права пусната коса и диадема (Diehl 1964, 34). Изказано е мнение, че хидрията от Градница не е възстановена правилно (Teleaga 2008, 255). При съпоставянето на съда от Габровско с този от Бон (Diehl 1964, 34, 37, В 165; Bothmer 1965, 603) се установява, че телата им са доста сходни. Разлика може да се отчете единствено в шиите на двата съда, като тази от Градница е по-къса. Предвид тези прилики не може да се твърди със сигурност, че възстановката на формата на хидрията от Тракия е погрешна. От гроба, в който е открит бронзовият съд, има и чернофирнисова чаша скифос, отнесена в първичната публикация към първата четвърт на IV в. пр. Хр. (Милчев, Китов 1972, 58, обр. 11). Е. Телеага я поставя в 470 - 425 г. пр. Хр. (Teleaga 2008, 406, Taf. 44, 145/5-6), като посочва паралели от Атинската агора (Sparkes, Talcott 1970, 342-344)²². Въпреки че сирената

²⁰ Една от хоризонталните дръжки не е оригинална, като се предполага, че е сменена още в древността поради повреда на първообраза (Милчев, Китов 1972, 53).

²¹ Виж примерите от Истанбул, Археологически музей, инв. № 7 (Diehl 1964, В 166, Taf. 18, 3, 6), Мейн, колекция „Боудуин“ инв. № 1915.26 (Herbert 1964, cat. No. 420, pl. 41; Bothmer 1965, 603; Mitten, Doeringer 1967, 107, cat. No. 106), Израел, „Боровски“, инв. № Gr. 173 (Kunze 2007, 174-175, cat. No. C 41), Атина, музей „Павлос и Александра Канелопулос“, инв. № 6 (Μπρόβκαρη 1985, 45-46), Бон, Академичен музей на изкуствата, инв. № C 107 (Diehl 1964, 34, 37, В 165; Bothmer 1965, 603).

²² След консултация с доц. д-р А. Божкова скифосът от Градница е определен като ранен атически тип и датировката на Е. Телеага е приемлива. Въпреки това такива скифоси се срещат до края на V в. пр. Хр., макар и много рядко.

от Градница няма точен паралел, позицията на крилата, както и формата на съда го поставят във втората или третата четвърт V в. пр. Хр.

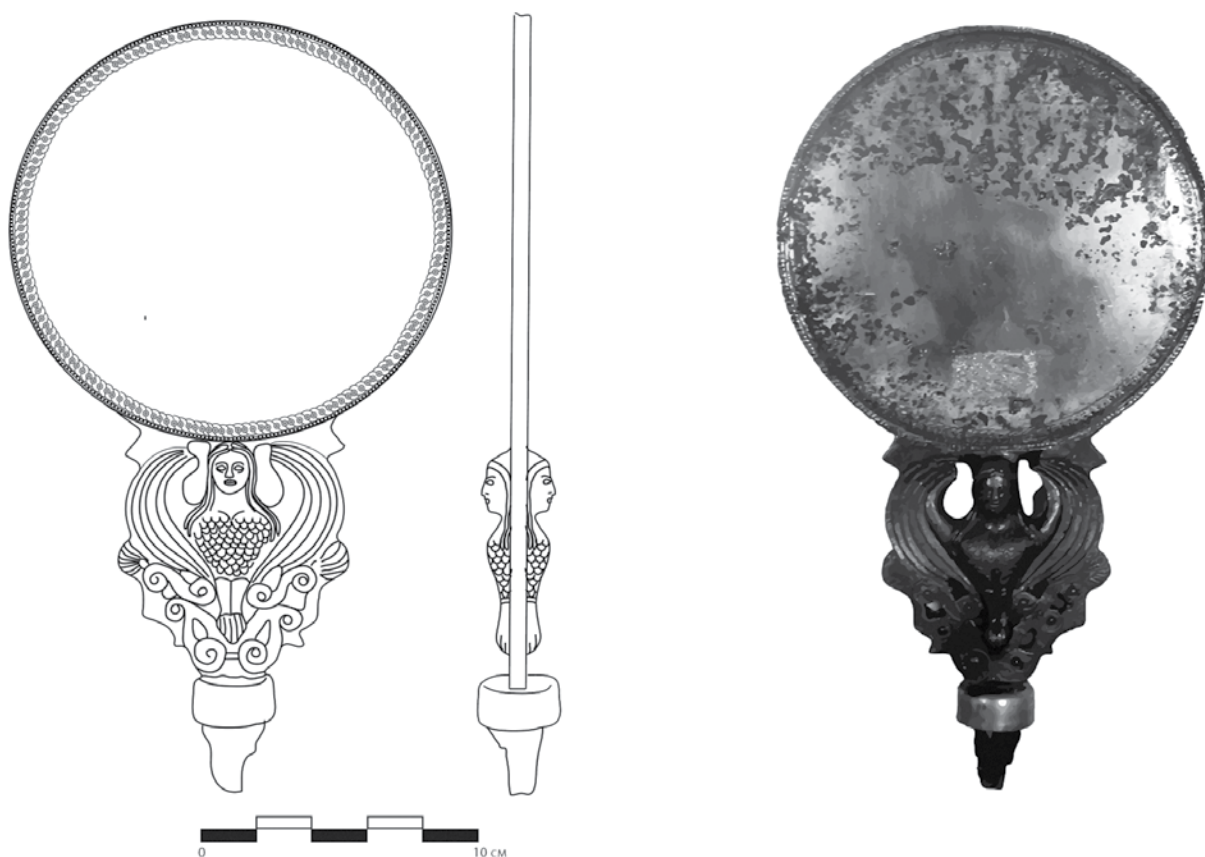
Огледала

Огледалото от Касабова могила

Огледалото от Касабова могила до Шейново (обр. 11) е украсено с апликация на сирена с крила, обърнати нагоре (Китов и др. 2007, 151-153; Димитрова 2014, 35-36). Огледалният бронзов диск е украсен с връзани плетеници. По външната си периферия дискът е декориран с перли, като всяка е разделена една от друга чрез правоъгълен контур. Сирената е с разперени, извити нагоре крила, които се състоят от по един ред пера. Гърдите ѝ са украсени с една над друга разположени вълнообразни линии, които наподобяват люспи. Косата на сирената е предадена спусната, като са оформени по два кичура, които падат покрай лицето и достигат до гърдите ѝ. Под крилата на сирената се вижда по една стилизирана полупалмета. Под тях са изработени по две двойни волути. От тях излизат ластари, които са доста грубо оформени. Дръжката на огледалото е била изработена от дърво и сега липсва.

Заедно с бронзовото огледало в Касабова могила са открити кратеровиден сив монохромен съд, който е използван като урна (Димитрова 2014, 33, таб. III - 4). В него са поставени чаша, работена на ръка, и арибаловиден лекит (Димитрова 2014, 33, таб. IV - 3, 4). Последният е отнесен във втората половина на V в. пр. Хр. (Димитрова 2014, 33). Накитите са представени от две фибули тракийски тип от бронз и желязо, датирани от втората половина на IV в. пр. Хр. (Димитрова 2014, 34, таб. IV - 2, V - 1). В гроба са открити монети на Парион, отнесени в годините 350 - 340 г. пр. Хр. (Димитрова 2014, 35, таб. V - 3, 4).

Проучвателят на комплекса от Касабова могила датира огледалото в края на V в. пр. Хр., като подкрепя тезата си с характера на изображението на сирената (Китов и др. 2007, 153; Димитрова 2014, 36). Тази апликация принадлежи към голяма и разнообразна група от подобни огледала, които са особено популярни през V в. пр. Хр. в Гърция. Най-ранният пример на сирена върху огледало от тази група е този от Перахора (Payne 1940, pl. 44, 12; Oberländer 1967, 162-163). Свободно падащите плитки, рамкиращи лицето на сирената от Касабова могила, сочат сравнително късна дата в цялата серия на апликации на сирени върху огледала (Mitten 1975, 58). Стилистиката на сирената върху огледалото от Касабова могила се доближава до си-

Обр. 11. Касабова могила. Бронзово огледало с апликация на сирена
Fig. 11. Kasabova tumulus. Bronze mirror with Siren attachment

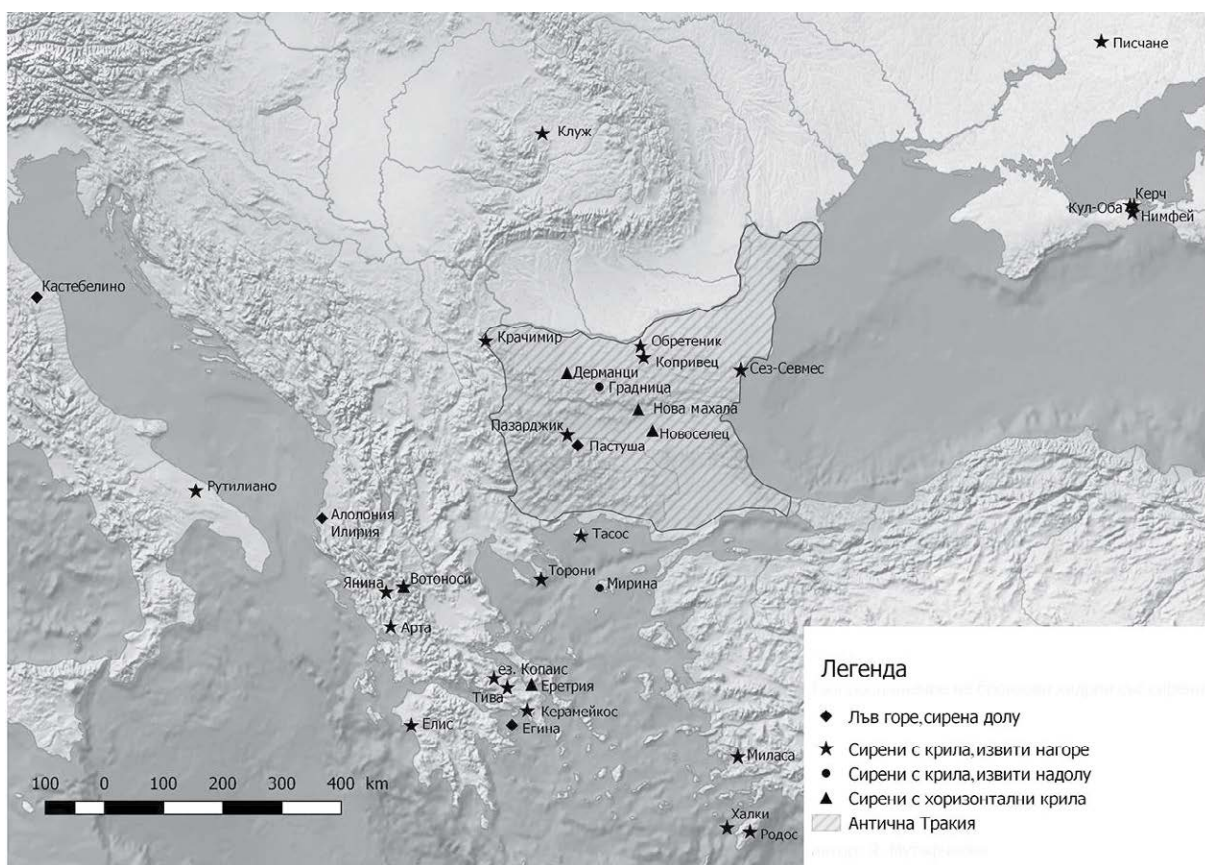
рената на хидрията от Пазарджик, както и представените заедно с нея паралели. Въпреки това силно извитите нагоре и навътре крила показват по-близки сходства с няколко хидрии с такива апликации, открити най-вече около Черно море. Това са хидрия от некропола на Нимфей (Силантьева 1959, 78, 81, рис. 45; Diehl 1964, 34-36, В 143), тази, открита южно от Керч (Diehl 1964, 34-35, В 144) и от Кул-Оба (?) (Diehl 1964, 34-35, В 139, pl. 14.2). Тези екземпляри са отнесени към втората четвърт на V в. пр. Хр. (Sowder 2009, 188) или най-късно до средата на века (Diehl 1964, 38-39). Стилистиката и паралелите на огледалото от Касабова могила предоставят информация за неговото датиране около края на втората или през третата четвърт на V в. пр. Хр.

Ателиета

В научната литература са изказани няколко мнения за мястото на производство на бронзовите хидрии с изображения на сирени. У. Ламб предполага, че ателието, което произвежда тези съдове, е в Евбея (Lamb 1929, 164). О. Валдауер допуска, че някои от хидриите са изработени от йонийски колонисти в Южна Италия (Waldhauer 1929, 263). Според В. Зюхнер част от

хидриите са изработени в коринтска работилница (Züchner 1942, 194). Анализирайки хидриите със сирени, Е. Дил локализира две работилници в Беотия и Северен Пелопонес (Diehl 1964, 38).

Трудно е да се изрази категорично мнение за мястото, където са произведени бронзовите хидрии, открити в Тракия. Въпреки това сходните паралели на някои екземпляри позволяват да се предположи, че са изработени в едно ателие или поне в работилници, които следват обща традиция. За примера от Обретеник предполагам производство в провинциално ателие в района на Епир заради сходствата му с дръжката, съхранявана в Мюнхен, с местонамиране Янина (Diehl 1964, 34, 37, В 163, Taf. 18.4; Bothmer 1965, 603; Sowder 2009, cat. No. 16.47). Хидриите от Сез-Севмес и Пазарджик вероятно са произведени в Беотия, където примерите на съдове със сходна украса наброяват седем. Съдът от Копривец със своите явни дефекти позволява да се изрази идея за производство на апликацията от недобре обучен майстор или ателие, което няма традиции в изработката на подобни мотиви. Вероятността да бъде произведен в Тра-

Обр. 12. Разпространение на бронзови хидрии с апликации на сирени в античния свят
 Fig. 12. Distribution of the bronze hydriae with Siren attachments in the ancient world

кия не бива да се изключва. Все пак, докато не се открият паралели в тракийското изкуство, възможността за локално производство остава спекулативна. Образците с хоризонтални крила, открити в античния свят, са твърде малко, което затруднява и отнасянето им към производствен център. Въпреки това може да се предположи, че през втората половина на V в. пр. Хр. те са произвеждани в района на Коринт, откъдето се разпространяват към Северна Гърция и Тракия.

Традицията за поставяне на сирени в долния край на вертикалната дръжка е характерна за целия V в. пр. Хр. (обр. 12). Представителите на такива съдове са най-многобройни във втората/третата четвърт на V в. пр. Хр. Ясно се отчита, че сирените с крила, извити нагоре, се появяват около 25 до 50 години по-рано от другите примери, а употребата им е най-продължителна. През третата четвърт на V в. пр. Хр. и трите групи се произвеждат и използват едновременно. Това от своя страна разкрива своеобразен пик в развитието на образа на сирени върху хидрии и огледала в разглеждания ареал. В последната четвърт на века традицията на изобразяване на сирени с хоризонтални крила

и такива с крила надолу замира. Интересен е фактът, че гореспоменатите две групи се срещат в рамките на около 25 - 30 години. Относно географската специфика неоспоримо се отчита по-широкото разпространение на хидрии в териториите на север от Стара планина. Поставянето на сирени върху определени бронзови предмети предполага безспорна символика, чието значение не е напълно изяснено. Друг важен момент е свързан с функцията на тези произведения в живота на тракийското общество и в частност на аристокрацията. Не съществуват данни за открити хидрии и огледала в жилищни комплекси. Всички разгледани екземпляри с изключение на случайните находки от Нова махала, Крачимир и Пазарджик са от гробни комплекси. В живота тези съдове може да са използвани за съхранение на вода, необходима за разреждането на виното по време на симпозиона. Въпреки това те не са основен елемент сред сцените на угощение, представени върху черно- и червенофигурните съдове. От друга страна, наличието на хидриите в погребален контекст вероятно показва високия им статус и необходимостта им в погребалния сервиз на тракийската аристокрация.

Цитирана литература:

- Атанасова-Георгиева, Митова-Джонова 1985:** Й. Атанасова-Георгиева, Д. Митова-Джонова. Антична пластика от Видинския музей. София, 1985.
- Бацова, Кънчев 1974:** Е. Бацова, М. Кънчев. Новооткрити тракийски погребения в Новозагорско. - Археология, 1974, 1, 50-56.
- Василева 2012:** М. Василева. Фибули от късножелязната епоха в Древна Тракия (V - I в. пр. Хр.). Автореферат на дисертация. София, 2012.
- Велков 1930:** И. Велков. Нови могилни находки. - Известия на Българския археологически институт, 5, 1930, 13-55.
- Венедиков 1964:** И. Венедиков. Находката от Старо село, Сливенско. - Известия на Археологическия институт, 27, 1964, 77-109.
- Венедиков, Герасимов 1973:** И. Венедиков, Т. Герасимов. Тракийското изкуство. София, 1973.
- Ганіна 1970:** О. Д. Ганіна. Античні бронзи з Піщаного. Київ, 1970.
- Димитров 1950:** Д. П. Димитров. Тракийска гробна находка от с. Дълбоки, Старозагорско (Разкопки и проучвания, 4). София, 1950.
- Димитрова 2008:** Д. Димитрова. Якимова могила (предварително съобщение). - В: Д. Димитрова (съст.). По пътя на миналото (Сборник научни статии по повод 65-годишнината на д-р Георги Китов). София, 2008, 221-225.
- Димитрова 2014:** Д. Димитрова. Касабова могила в землището на с. Шейново - сложен археологически комплекс. - Проблеми и изследвания на тракийската култура, 7, 2014, 32-57.
- Димова 1966:** В. Димова. Гробна находка от с. Обретеник, Русенско. - Известия на Народния музей - Русе, 2, 1966, 3-8.
- Дремсизова-Нелчинова, Иванов 1983:** Ц. Дремсизова-Нелчинова, Д. Иванов. Археологически паметници в Русенски окръг. София, 1983.
- Катинчарова 2009:** Д. Катинчарова. Бронзова дръжка с изображение на сирена от фонда на Регионален исторически музей - Пазарджик. - В: Сборник в памет на професор Велизар Велков. София, 2009, 129-132.
- Китов 1995:** Г. Китов. Траколожка експедиция за могилни проучвания (ТЕМП) 1992 - 1994. - Археология, 1995, 4, 54-61.
- Китов и др. 2007:** Г. Китов, Д. Димитрова, Е. Димитрова. Могили край Шейново в Долината на тракийските царе. - В: Археологически открития и разкопки през 2006 г. София, 2007, 151-154.
- Койчев 1955:** Н. Койчев. Материали от гробни находки в Новозагорско. - Известия на Археологическия институт, 19, 1955, 55-59.
- Лазаров 2003:** М. Лазаров. Древногръцката рисувана керамика от България. Варна, 2003.
- Маджаров 2013:** К. Маджаров. Некрополите като извор за културно развитие на Североизточна Тракия в периода VI - III в. пр. Хр. Автореферат на дисертация. София, 2013.
- Милчев, Китов 1972:** А. Милчев, Г. Китов. Тракийски гробници край с. Градница, Габровски окръг. - Археология, 1972, 1, 46-61.
- Силантьева 1959:** Л. Силантьева. Некрополь Нимфея. - Материали и исследования по археологии СССР, 69, 1959, 5-107.
- Станчев 1989:** Д. Станчев. Разкопки на тракийска надгробна могила до село Копривец, Разградска област. - В: Археологически открития и разкопки през 1988 г. Кърджали, 1989, 50-51.
- Станчев 1994:** Д. Станчев. Могилни гробници от Русенско. - В: К. Зарев, Г. Китов (ред). Първи международен симпозиум „Надгробните могили в Югоизточна Европа“. Велико Търново, 1994, 173-178.
- Станчев 1997:** Д. Станчев. Златни накити от тракийската гробница до с. Копривец, Русенско. - Проблеми на изкуството, 1997, 3-4, 36-38.
- Тонкова 2002:** М. Тонкова. Аристократични накитни украси от V в. пр. Хр. в Тракия. - В: Р. Гичева, К. Рабаджиев (ред). Πιτύη. Изследвания в чест на проф. Иван Маразов. София, 2002, 494-505.
- Шкорпил 1932:** К. Шкорпил. Археологически бележки от Черноморското крайбрежие. - Известия на Българския археологически институт, 6, 1932, 57-88.
- Bothmer 1955:** D. von Bothmer. Bronze hydriai. - Bulletin of the Metropolitan Museum of Art, 13.6, 1955, 193-200.
- Bothmer 1965:** D. von Bothmer. E. Diehl: Die Hydria. Formgeschichte und Verwendung im Kult des Altertums. (Review). - Gnomon, 37, 1965, 599-608.
- Daux 1961:** G. Daux. Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1960. - Bulletin de correspondance hellénique, 85, 1961, 601-953.
- Diehl 1964:** E. Diehl. Die Hydria. Formgeschichte und Verwendung im Kult des Altertums. Mainz, 1964.
- Ducat 1966:** J. Ducat. Les vases plastiques rhodiens archaïques en terre cuite (Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome, 209). Paris, 1966.
- Eggebrecht 1988:** A. Eggebrecht. Albanien: Schätze aus dem Land der Skipetaren. Mainz am Rhein, 1988.
- Gaunt, Chi 2005:** J. Gaunt, J. Chi. Greek Bronze Vessels from the Collection of Shelby White & Leon Levy. Atlanta, 2005.
- Gorny & Mosch 2012:** Gorny & Mosch. Giessener Münzhandlung. - Auction Kunst der Antike, 2012, 206, 20 Juni 2012.
- Herbert 1964:** K. Herbert. Ancient Art in Bowdoin College. Cambridge, 1964.
- Herrmann 1966:** H.-V. Hermann. Die Kessel der orientalisierenden Zeit. Erster Teil: Kesselattaschen und Relie-

- funtersätze. (Olympische Forschungen, 6). Berlin, 1966.
- Hill 1976:** D. K. Hill. Greek and Roman Metalware: A Loan Exhibition February 14-April 14, 1976. Baltimore, 1976.
- Kunze 1932:** E. Kunze. *Sirenen*. - Athener Mitteilungen/Mitteilungen des Deutschen archäologischen Instituts. Abteilung Athen, 57, 1932, 124-141.
- Kunze 2007:** M. Kunze. Meisterwerke antiker Bronzen und Metallarbeiten aus der Sammlung Borowski. Ruhpolding, Mainz, Franz Philipp Rutzen, 2007.
- Lamb 1929:** W. Lamb. Greek and Roman Bronzes. Wilmington, 1929.
- Mitten 1975:** D. Mitten. Museum of Art. Rhode Island School of Design. Catalogue of the Classical Collection. Classical Bronzes. Rhode Island, 1975.
- Mitten, Doeringer 1967:** D. G. Mitten, S. F. Doeringer. Master Bronzes from the Classical World. Mainz am Rhine, Philipp von Zabern, 1967.
- Neugebauer 1923:** K. A. Neugebauer. Reifarchaische Bronzevasen mit Zungenmuster. - Mitteilungen des Deutschen archäologischen Instituts. Römische Abteilung, 38, 1923, 341-440.
- Oberländer 1967:** P. Oberländer. Griechische Handspiegel. Hamburg, 1967.
- Payne 1940:** H. Payne. Perachora, the Sanctuaries of Hera Akraia and Limenia. Excavations of the British School of Archaeology at Athens, 1930-1933. Architecture, Bronzes, Terracottas. Oxford, 1940.
- Pfrommer 1987:** M. Pfrommer. Studien zu alexandrinischer und grossgriechischer Toreutik frühhellenistischer Zeit. Berlin, 1987.
- Pfrommer 1993:** M. Pfrommer. Metalwork from the Hellenized East. Catalogue of the Collections. Malibu, 1993.
- Reeder 1999:** E. Reeder. Scythian Gold: Treasures from Ancient Ukraine. New York, 1999.
- Reho 1990:** M. Reho. La ceramica Attica a figure nere e rosse nella Tracia Bulgara. Roma, 1990.
- Richter 1910:** G. M. A. Richter. Department of Classical Art: The Accessions of 1909. II. Bronzes. - Bulletin of the Metropolitan Museum of Art, 5 (4), 1910, 95-99.
- Richter 1915:** G.M.A. Richter. Greek, Etruscan and Roman Bronzes. New York, 1915.
- Richter 1939:** G. M. A. Richter. Greek bronzes recently acquired by the Metropolitan Museum of Art. - American Journal of Archaeology, 43/2, 1939, 189-201.
- Richter 1946:** G. M. A. Richter. A fourth-century bronze hydria in New York. - American Journal of Archaeology, 50, 1946, 361-367.
- Richter 1953:** G. M. A. Richter. Handbook of the Greek Collection. The Metropolitan Museum of Art. New York, 1953.
- Ridder 1894:** A. de Ridder. Catalogue des bronzes de la Société archéologique d'Athènes. Paris, 1894.
- Seure 1925:** G. Seure. Chars thraces. - Bulletin de Correspondance Hellénique, 49, 1925, 347-437.
- Shefton 2001:** B. Shefton. Adriatic links between Aegean Greece and Iron Age Europe during the Archaic and Early Classical periods. Facts and some hypotheses (including observations concerning the import of bronze hydriai from the Peloponnese). - Anemos, 2 (Atti dell'incontro di studio l'Adriatico, I Greci e l'Europa, Venezia-Adria, 22-23 febbraio 2000), 2001, 7-32.
- Shefton 2003:** B. Shefton. Contacts between Picenum and the Greek world to the end of the fifth century B.C. Imports, influences, and perceptions. - In: I Piceni e l'Italia medio-adriatica. Atti del XXII Convegno di studi etruschi ed italici. Ascoli Piceno, Teramo, Celano, Ancona, 9-13 aprile 2000 (Atti di Convegni, Istituto Nazionale di Studi Etruschi ed Italici, 22). Pisa, Istituti editoriali e poligrafici internazionali, 2003, 315-337.
- Sowder 2009:** A. Sowder. Greek Bronze Hydriai. PhD Dissertation. Emory University, 2009.
- Sparkes, Talcott 1970:** B. Sparkes, L. Talcott. Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B.C. (The Athenian Agora, 12). Princeton, New Jersey, 1970.
- Teleaga 2008:** E. Teleaga. Griechische Importe in den Nekropolen an der unteren Donau, 6. Jh. - Anfang des 3. Jhs. v. Chr. Rahden/Westf., Marie Leidorf, 2008.
- Tonkova 2002:** M. Tonkova. Classical jewellery in Thrace: origins and development, archaeological context. - Talanta, 32-33 (2000-2001), 2002, 277-288.
- Waldhauer 1929:** O. F. Waldhauer. Ein Askos aus der Sammlung Chanenko in Kiew und die altsamische Kunst. - Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, 44, 1929, 235-266.
- Zirra 2000:** V. Zirra. Bemerkungen zu den thraco-ge-tischen Fibeln. - Dacia, N.S., 40-42 (1996-1998), 2000, 29-53.
- Züchner 1942:** W. Züchner. Griechische Klappspiegel. - Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, 14, 1942.
- Βοκοτοπούλου 1987:** I. Βοκοτοπούλου. Η υδρία της Αι-νείας. - In: ΑΜΗΤΟΣ. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μανόλη Ανδρόνικου. Θεσσαλονίκη, 1987, 157-168.
- Μπρούσκαρη 1985:** M. Μπρούσκαρη. Το Μουσείο Παύλου και Αλεξάνδρας Κανελλοπούλου. Οδηγός Μου-σείου. Αθήνα, 1985.

Bronze *hydriai* and mirrors with depictions of Sirens in Thrace (Abstract)

Yana Mutaſchieva

The paper discusses bronze *hydriai* and one bronze mirror with Sirens, discovered in burials in Thrace. The *hydria* from Sez-Sevmes near Varna (fig. 2) is the only one that was used as cinerary urn, while the others were placed as grave goods in rich burials of Thracian aristocrats. The presented vases allow for attempting a more precise chronology, based on the morphological and the stylistic features of the bronze items. The term *hydria* is used for a group of vessels that in the Greek culture served for storage of water, as prizes in athletic games, as votive gifts in sanctuaries, as cinerary urns or as votive urns.

The function of the *hydriai* in Thrace is not entirely clear. Such vases are discovered in necropoleis, but there are also quite a few chance finds, which fact makes difficult specifying their use. Undoubtedly, they were luxury items that occur in rich burials together with other artifacts of precious metals, fine pottery, and weapons and armour. Bronze mirrors with Sirens are another important product of ancient toreutics. Obviously, they were related to women and only rarely occur in burials of men and children. Despite all variations, mirrors were among the toiletries related to female beauty.

So far in Bulgarian literature, there is no summarizing publication dealing with bronze *hydriai* and mirrors with Sirens. The burials with such finds have been treated summarily, without a detailed typological and chronological analysis. The authors of the publications have dated these items within broad limits, often within a century.

The technology of the manufacture of bronze *hydriai* involves two main techniques - hammering and casting. The former was used for making the body of the vase, and the latter - for the handles and the foot. For a more detailed rendering of the attachment (at the base of the vertical handle), repousse technique was also used. Casting was the main technique for making mirrors. The disc was polished in order to become reflective.

Hydriai with Sirens at the base of the vertical handle are divided in three groups. The first and largest one comprises Sirens with wings bent upwards (figs. 1-6). It is most stylistically diverse and has numerous parallels in the Mediterranean. These Sirens mark the beginning and define the main

characteristics of this type of *hydriai*. The second group comprises Sirens with horizontal wings (figs. 7-9), and the third one brings together Sirens with lowered wings (fig. 10). The last two groups are a typological development of the first one.

Chronologically, bronze *hydriai* with Sirens at the base of the vertical handle in Thrace form a compact group and are typical of the period from the second quarter of the 5th c. BC to the end of the century. It should be noted that the Sirens with wings bent upwards appear some 25 to 50 years before the other types and have longest use. In the third quarter of the 5th c. BC, the three groups were produced and used simultaneously. This fact indicates a certain peak in the development of the depictions of Sirens on *hydriai* and mirrors. In the last quarter of the 5th c. BC, the tradition of depicting Sirens with horizontal and lowered wings dies out.

It is difficult to be definitive about the place where the *hydriai* discovered in Thrace were made. Nonetheless, the parallels of some specimens allow for the assumption that they were made in the same workshop, or at least in workshops that followed common traditions. As a place of production of the *hydria* from Obretenik (fig. 4), I suggest a provincial workshop in Epirus, based on the similarities with a handle in Munich (cat. No. 16.47), found in Ioannina. The *hydriai* from Sez-Sevmes (fig. 2) and Pazardzhik (fig. 5) were probably made in Boeotia, from where there are seven vases with similar decoration. The vase from Koprivets (fig. 3) has obvious flaws and it could be presumed that the handle attachment was made by a poorly trained artisan or in a workshop without traditions in making such ornaments. The possibility that it was made in Thrace cannot be excluded. However, until parallels are identified in Thracian art, this hypothesis remains speculative. Very few Sirens with horizontal wings have been found in the Greek world, which fact makes it difficult to attribute them to a production center. Nonetheless, it could be presumed that in the second half of the 5th c. BC they were produced in the area of Corinth, from where they spread to Northern Greece and Thrace.

Regarding the geographical distribution, the higher concentration of *hydriai* to the north of

the Balkan Range cannot be overlooked. Depicting Sirens on specific bronze items indicates certain symbolism, the meaning of which is yet to be clarified. Another important moment concerns the function of these items in the life of the Thracian society, and of the aristocracy in particular. There is no evidence of *hydriai* or mirrors discovered in household context. All discussed specimens, except for the chance finds from Nova Mahala

(fig. 7), Krachimir (fig. 6), and Pazardzhik (fig. 5), come from burials. In life, these vessels could have served for storage of water, needed for the dilution of the wine during symposia. However, they are not a principal element in banquet scenes on black- and red-figure vases. On the other hand, the presence of the *hydriai* in funerary context probably indicates their important role in the funerary set of the Thracian aristocrats.

Яна Мутафчиева, докторант
Национален археологически институт и музей - БАН
BG-1000 София, Съборна 2
yanamutafchieva@yahoo.com

Yana Mutafchieva, PhD Student
National Institute of Archaeology and Museum
Bulgarian Academy of Sciences
2 Saborna St. BG-1000 Sofia
yanamutafchieva@yahoo.com

Археометрично изследване на римското сребърно монетосечене по материали от български музеи*

Владимир Овчаров, Георги Дзанев

Съществува голям брой от научни опити за установяване на инфлационните процеси, разгърсили Римската империя. За съжаление, повечето от тях са извършени частично с технически остарели или деструктивни методи, обхващащи основно макроелементите. Традиционните методи на проучване в нумизматиката вече са до голяма степен изчерпани. Периодизацията на монетните типове и емисии в централното римско сребърно монетосечене е добре документирана, установяването на нови типове и варианти е изключение. Публикуването на монетни находки от археологическите теренни проучвания спомага за изясняване на монетната циркулация на място, но в значителна степен се превръща в чиста статистика, отнасяща се до отделния археологически обект, без да допринася в качествено отношение за изясняването на множество въпроси, свързани с интерпретацията на нумизматичния материал в по-широк аспект. Елементните химически анализи в последно време стават все по-популярни, защото стопяват „статичността“ на класическите науки археология и нумизматика и представят свързващата нишка между събитията от тази епоха: минното дело, металургията, икономиката, инфлацията и войните. Рентгеновата флуоресценция (XRF) разкрива нови възможности за постигане на тази цел чрез недеструктивен подход. През седемдесетте години на XX в. се провеждат първични анализи за установяване на монетни стандарти, използвани от римските металурзи (Walker 1976-1978). Тези анализи са в основа-

та на редица проучвания, свързани с римската икономика и финансово дело (Duncan-Jones 1994; Pense 1992, 213-222; Carson 1990). През 1995 г. се извършват анализи, които установяват, че резултатите, взети от монетната повърхност, корелират с тези от монетно ядро (Butcher and Ponting 1995, 63-77). По-късно се провеждат анализи, които хакаризируют основно макроелементите, използвани в монетните сплави (Gitler and Ponting 2003; Woytek et al. 2007, 147-163).

Научна група от Варненския технически университет с ръководител доц. Д. Неделчев си поставя за цел да осветли известни аспекти на този сложен процес. За нуждите на проекта е закупен преносим рентгенофлуоресцентен анализатор Bruker S1 Sorter със сребърна рентгенова тръба, работеща с напрежение от 40 kV и SiPIN детекторна система с охлаждане тип Peltier. Уредът е специализиран за елементното изследване на метални сплави. Работният режим е осъществен чрез програма за благородни антични сплави, които се отличават значително от модерните „чисти“ технически сплави. При анализите са подбрани само запазени монети, без корозирали повърхности, за да се избегне ефектът на „изтичане“ и дифузия на метала. За целта са извършени по две измервания от повърхностния слой на монета (аверс/реверс), за да се избегне ефектът на „ликвация“, характерен за античните сплави, отличаващи се със своя нехомогенен състав. Резултатите са с висока точност (0,01%), което дава възможност за проследяване на инфлационните процеси и за търсене и набелязване на „маркери“ от микроелементите. Те не само позволяват геохимично проследяване на произхода на метала, но и разкриват детайли

* Статията е финансирана от Фонд „Научни изследвания“ по договор № ДФНИ-К01/0014 от 04.12.2012 г. на тема „Технологично развитие на монетосеченето по българските земи от Античността до Възраждането“.

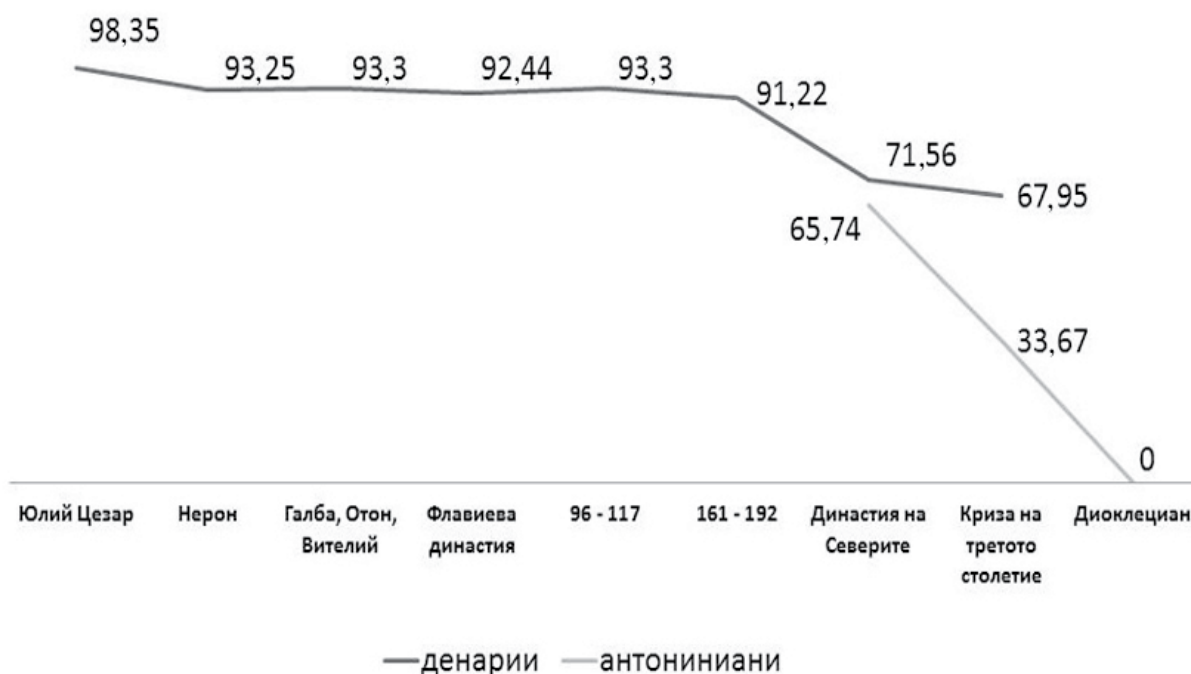
относно металургичния процес, използван от древните металурзи (Овчаров 2011, 8). През тази епоха сребро за римското монетосечене се добива от самородно сребро или чрез извличане от сребърен хлорид и аргентит, електрон, пиритни и оловно-сребърни руди (Butcher and Ponting 2005, 163-197). При нарушено снабдяване с „пресен метал“ може да се предположи, че са прилагани и индиректни методи. Към тази група спадат рециклирането на ранни високопробни монетни емисии, сребърни предмети и бижута.

Проучените химични елементи в състава на монетната сплав на римските денарии и антониниани може да се разделят на три групи. Първата група формират макроеlementи като сребро (Ag) (обр. 1) и мед (Cu), като добавянето на мед до 5% заздравява сплавта и намалява абразията на монетите вследствие на циркулацията (Bugoi et al. 1999, 777-781). Превишаването на тази стойност е акт на контролиран или неконтролиран инфлационен процес. Съставящите втората група елементи може да се определят като „тракери“ или добавки: калай (Sn), цинк (Zn), злато (Au), олово (Pb), желязо (Fe), волфрам (W) (обр. 2-3). В третата група спадат такива, свързани със замърсяването на монетната повърхност: въглерод (C), натрий (Na), магнезий (Mg), силиций (Si) и други, които не са обект на това изследване. При изготвянето на базата данни са използва-

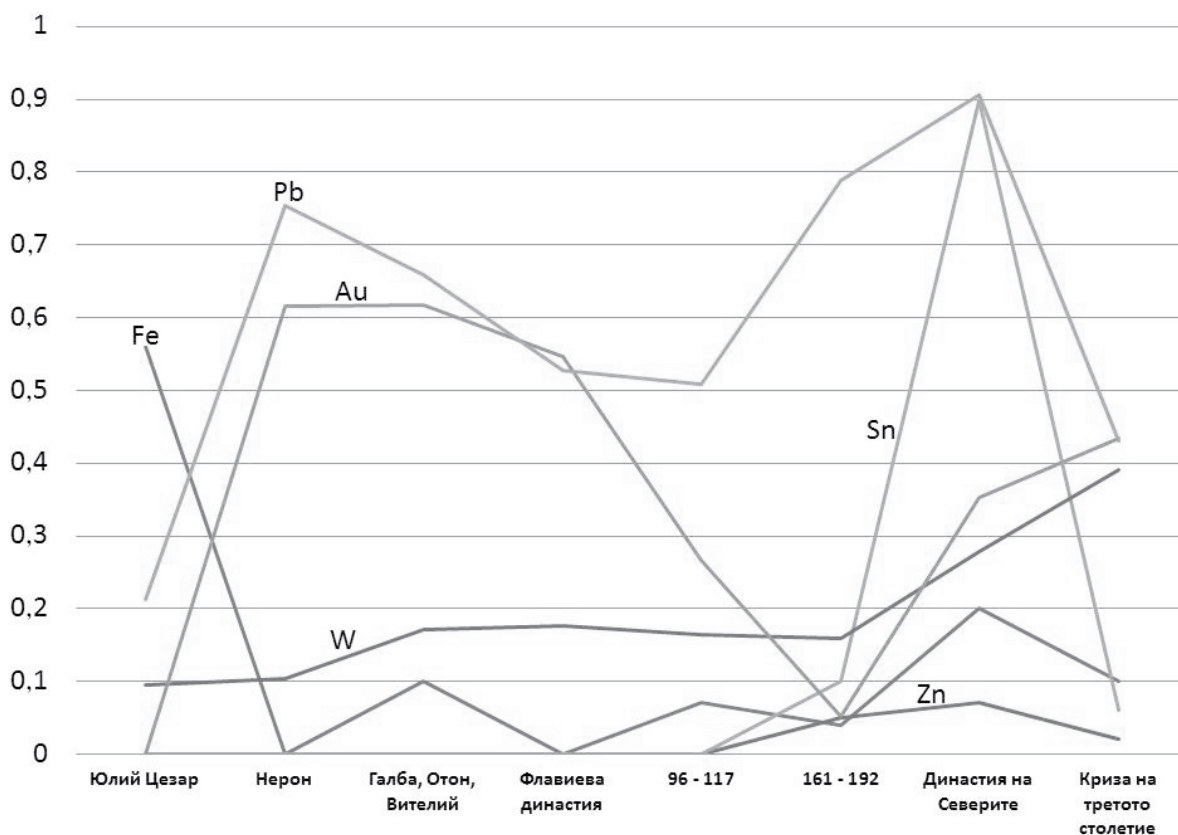
ни монети от няколко музейни фонда: РИМ - Велико Търново, РИМ - Варна и РИМ - Разград, като за всеки владетел са анализирани по 20 монети¹ (обр. 4). Първоначално научната група представя резултатите от проучванията на Търновския музей на Третата национална конференция с международно участие „Металознание, хидро- и аеродинамика, национална сигурност '2013“ (24-25 октомври 2013 г., София), проведена в БАН през 2013 г. (Неделчев и др. 2013, 10). При излагането на резултатите в тази обобщаваща статия е наблегнато на ключовите моменти на възход и девалвация на римската сребърна монетна единица, без да се разглеждат всички императори поотделно. По този начин изследователите могат непосредствено и бързо да се ориентират в сложните финансови процеси, съпътствали стопанския живот на Римската империя. Резултатите може да се ползват както от археолози и нумизмати, така и от финансисти, физици и металурзи. Предложените в настоящата статия анализи очертават съотношението между продукцията на сребърните монети и контрола върху минералните ресурси в Римската империя, а също така разглеждат отражението на икономическите и политическите условия върху римското сребърно монетосечене.

През републиканския период производ-

¹ Благодарим на колегите Иван Църков, Стоян Михайлов, Михаела Томанова, Игор Лазаренко и Дилан Дилов за оказаното съдействие.

Обр. 1. Съдържание на сребро в римските денарии и антониниани
Fig. 1. Silver content of Roman denarii and antoniniani

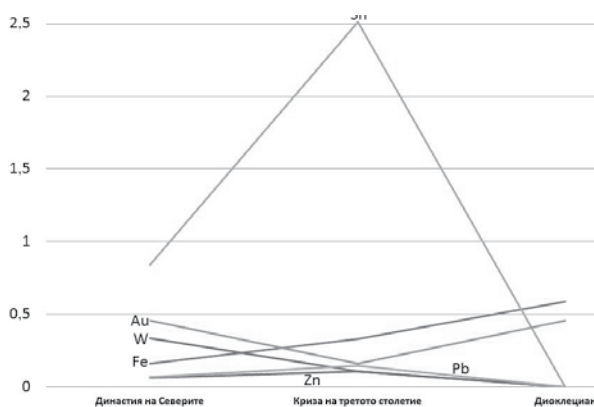

Обр. 2. Съдържание на микроелементи в римските денарии
Fig. 2. Microelements content of Roman denarii

ството на монети е отговорност на Сената. С раждането на Империята императорът поема контрола върху златните и сребърните монетосечения (Pense 1992, 214).

Като монетна единица *denarius argenteus* (понастоящем за по-кратко обозначаван като денарий) е въведен през 269 г. пр. Хр., за кратко е емитиран през 213 - 212 г. пр. Хр. по време на Втората пуническа война (Sutherland 1974, 44-45), а през II - I в. пр. Хр. се превръща в гръбнак на икономиката на Римската република. Първоначално денарият е с тегло 1/72 част от римския фунт. Тези шедеври на гравьорското изкуство, наточени с пропагандна функция, произведени в милионни тиражи, превземат Средиземноморието и Балканите през следващите столетия. Те пътуват бързо по обширните територии на римската държава, тъй като са малки по размер, но с висока стойност, и стават предпочитана разменна единица, особено полезна за търговците. Достатъчни са малко на брой от тях, за да има човек солидна сума, която не заема много място. Съвсем друго е положението с асовете, сестерциите и другите по-малки медни монетни единици, които циркулират основно около мястото на техния произход, като се има предвид ниската им стойност и високото им тегло.

След като поема управлението, Цезар (100 - 44 г. пр. Хр.) започва интензивни реформи в римското общество. Последвалите военни победи в Галия и Британия му позволяват да заложи висок стандарт на платежните единици от почти чисто сребро (Ag 98,5%). Този стандарт се запазва и при Август (27 г. пр. Хр. - 14 г. сл. Хр.). По късно, по времето на Нерон (54 - 68 г. сл. Хр.), големи количества денарии са изтеглени от обращение (Duncon-Jones 1994, 194) и са емитирани нови денарии със занижено тегло и стандарт (Ag 93%). Най-вероятно приходите от този акт са покрили финансовите нужди, предизвикани от увеличените разходи за отбрана на огромните граници. За да избегне недоволството на масите от увеличението на данъците, Нерон въвежда инфлацията, т.е. става въпрос за процес, насочен от държавата. Реалните измерения на този акт може да се определят като форма на данъчно облагане или като данък върху касовата наличност - нещо, твърде познато дори от близкото ни минало. По време на Антонините (Петимата добри императори: Нерва (96 - 98 г. сл. Хр.), Траян (98 - 117 г. сл. Хр.), Адриан (117 - 138 г. сл. Хр.), Антонин Пий (138 - 161 г. сл. Хр.) и Марк Аврелий (161 - 180 г. сл. Хр.) Империята

Обр. 3. Съдържание на микроелементи в римските антониниани

Fig. 3. Microelements content of Roman antoniniani

преживява невиджан разцвет и икономическа стабилност. При управлението на Нерва денариат запазва високия си стандарт (Ag 93%). Въпреки големия приток на злато и сребро от експлоатацията на дакийските златни и сребърни рудници неговият наследник Траян не коригира съдържанието на сребро в денариите (Ag 93%). При управлението на Адриан този стандарт се запазва (Ag 92%). Владетелят опрощава данъчните задължения на населението спрямо фиска и изгаря документите за дължими суми публично на форума в Рим. Без големи сътресения Антонин Пий продължава икономическия курс по заложения още от Адриан стандарт (Ag 92%). В началото на управлението на неговия наследник Марк Аврелий всичко се развива, както при неговите предшественици, с известни сблъсъци по границите на Империята. Последвалата чумна епидемия покосява около половината от населението на Империята - събитие, поставящо икономиката и финансите на римската държава пред големи изпитания, тъй като разходите по издръжка на войската и администрацията се запазват, а броят на данъкоплатците драстично намалява. Владетелят решава частично проблема чрез разпродаване на държавната съкровищница на търг през 169 г. сл. Хр., като тази финансова инжекция позволява провеждането и на военните действия през периода 170 - 174 г. сл. Хр. Предполагаме, че ако Марк Аврелий беше живял по-дълго, той щеше да се справи с новите предизвикателства на времето чрез намаляване на разходите по фиска на базата на занижения брой данъкоплатци. Въпреки тежката ситуация той удържа монетния стандарт, което е значително постижение с оглед на изброените неблагоприятни условия (Ag 90%). Малко преди

да почине, Марк Аврелий спира своя избор за наследник върху Комод (180 - 193 г. сл. Хр.), който не оправдава оказаното му доверие, слабо интересувайки се от належащите държавни дела. Той поддържа курса на денария, положен от Марк Аврелий (Ag 90%). През своето кратко тримесечно управление Пертинакс (193 г. сл. Хр.), който заменя на престола Комод, занижава сребърния монетен стандарт (Ag 86%). По времето на Септимий Север (193 - 211 г. сл. Хр.) разходите по издръжката на увеличената войска силно нарастват и въпреки че е способен управник, заложените от него големи разходи в бюджета се отразяват негативно на римската икономика (Ag 75%). Според Х. Терзиев (Терзиев 2008, 198-204) инфлацията между управлението на Септимий Север и Север Александър е контролирана - среброто в монетите намалява, но общото количество на монетите се увеличава. Паралелно със сеченето на денарии Каракала (198 - 217 г. сл. Хр.) въвежда нова монетна единица - антониниан, представляваща формално двоен денарий и различаваща се иконографски от денариите по лъчестата корона, с която са изобразявани владетелите, и по лунния сърп, в който е вместен бюстът на техните съпруги или майки. Реално антонинианите съдържат сребро не повече от 1,6 от сребърното съдържание на 2 денария (денарии - Ag 71%; антониниани - Ag 69%). Вероятно събраните високопробни стари денарии от данъци са претопявани за производството на новите „двойни“ денарии. Желанието за бърза печалба е очевидно, а за реакцията на населението може само да се гадае. Собствениците на големи количества високопробни денарии едва ли са ги заменяли охотно за антониниани и вероятно това събитие е предизвикало масовото им трезориране. Италия не разполага с големи залежи от сребро и предполагаем, че е настъпило влошаване на доставките с пресен метал, породено от временната загуба на територии и минни залежи в Гърция и Испания (следствие от гражданските междуособици в началните години от управлението на Септимий Север). Засега не можем да намерим обяснение за значителното подобряване на сребърните сплави (Ag 89%) при Клодий Албин (193 - 197 г. сл. Хр.).

През първите столетия сл. Хр. се наблюдава плавна девалвация, насочена от държавата. Съвсем различно е положението през III в., икономиката на Римската империя търпи сериозна криза, а военните разходи остават високи. Границите на Рим са под непрекъснат натиск

от германски племена от север, от персите на изток, но този път зад добре платената римска войска не стои силната икономика от времето на Август или Антонините. Инвазията на варварските племена, както и гражданските войни през третото столетие предизвикват влошаване в снабдяването с руда. Тези събития принуждават властите временно да изоставят рудниците в регионите на конфликти. Повторното им завладяване не означава непременно и подновяване на експлоатирането им. В повечето случаи липсата на поддръжка води до блокиране на галерии и дренажната система и прави бъдещата им експлоатация нерентабилна (Checkland 1967). Не трябва да се подценява и въздействието на човешкия фактор върху природата. За нуждите на рудодобива е необходимо и голямо количество дървен материал за термична обработка на рудата; след изчерпването на дървесината рудникът става на практика неизползваем. Съществен спад на монетния стандарт настъпва по време на едногодишното управление на Диадумениан (217 - 218 г. сл. Хр.) (Ag 74%). По време на краткото управление на Елагабал (218 - 222 г.

сл. Хр.) монетният стандарт е понижен отново, достигайки до гранични стойности за денариите (Ag 60%) и антонинианите (Ag 52%). През 235 г. сл. Хр. Север Александър решава да се разплати с германските племена, които постоянно плячкосват провинциите, вместо да влиза в скъпи битки с тях. Тези действия, които иначе са финансово изгодни, предизвикват гнева на войската, която обявява за император Максимин Тракиец (235 - 238 г. сл. Хр.). По време на неговото управление се наблюдава стремеж за възвръщане на висок стандарт на денария (Ag 69%). Вероятно това постижение е резултат от неговата безмилостна политика спрямо висшата класа. Бруталните конфискации на имущество и средства са послужили за попълване на държавната хазна. Тези стойности се запазват и през управлението на неговия наследник Гордиан III (238 - 244 г. сл. Хр.) (денарии - Ag 65%; антониниани - Ag 55%). Антонинианите на Гордиановия наследник Филип I Араб (244 - 249 г. сл. Хр.) запазват същия стандарт (Ag 54%). Изключение от тази тенденция на постоянна девалвация на сребърните монети се наблюдава по време на управлението на

Обр. 4. Сребърни монети от периода на Римската империя: 1 - денарии на императорите Нерон, Траян и Адриан; 2 - антониниани на императорите Каракала, Гордиан III и Филип I Араб

Fig. 4. Silver coins from the period of the Roman Empire: 1 - denarii of the emperors Nero, Trajan, and Hadrian; 2 - antoniniani of the Emperors Caracalla, Gordian III, and Philip I the Arab

император Волусиан (251 - 253 г. сл. Хр.) - тогава антонинианите, макар и за кратко, възвръщат предишния си блясък (Ag 78%).

Поради недостиг на „пресен метал“ и постоянно нарастване на разходите по време на управлението на Галиен (253 - 268 г. сл. Хр.) започва процес на всеобща девалвация (Ag 16%), която не е в състояние да подобри фискалните позиции на Империята. Този последователен и траен процес е насочен от финансовите органи, целящи да се справят със ситуацията (Pense 1992, 213-222). Вероятно през този период активно се прилага „ецването“ на медта от повърхността на монетите (Butcher and Ponting 2005, 163) преди отсичане, чийто резултат е получаването на „бляскави монети“. По този начин се произвеждат монети с обогатена сребърна повърхност. Експериментите доказаха, че така повърхностните слоеве на монетите се обогатяват с около 2% Ag, което на практика е незначително, но явно лъскавите и блестящи повърхности са достатъчни за психологическо въздействие върху потребителя. Инфлацията от своя страна покачва значително разходите по монетосеченето, тъй като нископробните „сребърни“ монети при произвеждането им трябва задължително да преминат през термична обработка за разлика от високопробните, които позволяват и студено отсичане, дори и в полеви условия (Zograph 1977, 48). През 260 г. сл. Хр., виждайки държавната измама, търговците вдигат цените, за да не фалират. В този период инфлацията достига 1000%. За да се визуализира катастрофалната фискална депресия, е нужно да се направи сравнение със съвременността. Според Стив Ханке има само 56 случая на инфлация в световната история (Ханке 2015). Технически това означава месечният инфлационен показател да е над 50%. През февруари 1997 г. в България този показател беше 142%. Поради липса на финансова отговорност и дисциплина по време на управлението на Клавдий II Готски (268 - 270 г. сл. Хр.) „сребърната“ монета вече е почти лишена от сребърно съдържание (Ag 4%). Можем да си представим шока, който са преживели собствениците на новите „сребърни“ пари след около месец, откакто са ги получили, когато вследствие на „микроперфорацията“ на тънкия сребърен филм (2 микрона) те вече са били черни на цвят. Хората бързат да си платят данъците с тези монети с най-малко сребро или да направят дарение за храмове или ритуали. Това е добър исторически при-

мер как количествените улеснения под формата на обилно инфлационно монетосечене не са в състояние да неутрализират фискалната депресия. В съвременността подобни кризисни ситуации са овладявани временно чрез печатането на банкноти без покритие от държавната хазна или икономически индекс на растеж. В резултат на това цените на стоките драстично се увеличават. През управлението на Аврелиан (270 - 275 г. сл. Хр.) самото оцеляване на държавата е под въпрос (Carson 1990, 117) и за да се справи с икономическата ситуация, той въвежда допълнителни знаци за антонинианите с индикация „XXI“ или „K“ (посочвайки равностойността им в медни асове или според друга версия - съотношението мед/сребро в монетата), като съдържанието на сребро в тях е 6%. Положителен момент в овладяването на икономическите кризисни моменти е внасянето на големи количества заграбени благородни метали при покоряването на източната държава на Оденат и вдовицата му Зенобия през 274 г. сл. Хр. В края на III в. сл. Хр. император Диоклециан (284 - 305 г. сл. Хр.) пристъпва към решителни действия със система за контрол върху цените, услугите и стоките. Тъй като парите са без сребърно покритие и на практика безполезни, новата система се основава на събирането на данъци под формата на стоки и услуги, които са узаконени от бюджета, така че държавата знае точно какво е необходимо да се събере, а данъкоплатците знаят предварително какви са им задълженията. По-късно, през 294 г. сл. Хр., е проведена и монетна реформа, въвеждаща в обращение нови монетни номинали от злато, сребро и бронз с фиксирани тегло и проба.

На науката са известни повече от стотина римски сребърни рудници, без да се смятат малките, които са използвани по няколко десетилетия и много от тях все още не са разкрити (Edmonson 1989, 84-102). Всички тези факти и липсата на изотопни анализи на оловото (Butcher and Ponting 2014, 103) усложняват изясняването на произхода на рудата за сребърните монетосечения, но е възможно да се направят предположения. През I в. сл. Хр. са използвани активно сребърните рудници на Иберийския полуостров и суровината за монетосеченето идва от тях. След сравнителното им изчерпване се използва руда от Дакия, Испания, Македония и Мизия (Edmonson 1989, 88, 91). Според Bugoi et al. (1999, 777-778) се използват и трансилвански руди.

Анализите на микроелементите, извършени

тук, представят уникални резултати, които са принос в изучаването на римското сребърно монетосечене. Проведените анализи доказват, че оловото се явява „тракер“, а не добавка. Малкото количество от този метал (под 1%) в състава на монетите подсказва, че не е добавяно с цел заместване на среброто. Тази вариация на оловото (Pb 0,1 - 0,9%) подсказва за различни производствени технологии, използвани от римските металурзи (Fleming 1975, 88). Монетните емисии от I в. сл. Хр. до Флавиевата династия се отличават с по-високо съдържание на злато (Au 0,1 - 0,6%) и олово (Pb 0,1 - 0,7%) в сравнение с II и III в. сл. Хр. Този параметър индикира, че среброто е добивано вероятно от оловни руди. По времето на второто и третото столетие тези стойности на оловото намаляват. При управлението на династията на Северите се наблюдава повишение на съдържанието на калай (Sn 0,9%). Анализите показват, че този метал се използва като добавка при антонинианите по времето на кризата на третото столетие с цел заместител на среброто (Sn 2,5%). Това се налага, тъй като монетите от този период са със занижено съдържание на сребро и добавянето на калай придава блясък, подобен на този на среброто, и нов и свеж вид на емисиите. За този ефект допринася и „ецването“ на новоотсечените антониниани. Римското сребърно монетосечене се характеризира с постоянното присъствие на волфрам (W) в монетната сплав, макар и в ниска концентрация (W 0,1 - 0,4%). Бисмутът (Bi) също е много важен „тракер“, но много често стандартната грешка е по-висока от реалната му стойност.

Въпреки хиперинфлацията, която поразява финансовата система, не тя е основна причина за залеза на Империята, а по-скоро породената от нея загуба на икономическа свобода и права на нейното население. Нарастващите разходи са възможни само при две условия: или посредством непрекъснати големи постъпления от данъци и плячка, или чрез прогресивно намаляване на стандарта на римските граждани. Друга възможна причина за инфлацията е заплащането с легионерите. По времето на Ав-

густ годишното възнаграждение на легионерите е 225 денария, което се повишава до 300 през управлението на Домициан, за да достигне до 500 при Септимий Север. Десетина години по-късно, вече по време на управлението на Каракала, то е 750 денария. По времето на Август войската наброява около 250 000 души, докато при Диоклециан броят ѝ вече е 600 000 (Peden 2009). Накрая антонинианите толкова се обезценяват, че се преминава към натурално заплащане на войската. През 30-те - 60-те години на III в. сл. Хр. масова практика е емитирането на антониниани фуре (ядро от неблагороден метал със сребърно покритие) наред с емисиите със стандартния сребърен състав. От друга страна, нарастващият поток от фалшифицирани монети, с които финансовите органи (numularii) не са били в състояние да се справят, утежнява допълнително положението. Има една група отчупени или повредени денарии, които остават почти незабелязани от изследователите. Възможно е това да е отчаян опит на локални официални или неофициални финансови органи за сдобиване с допълнителен приход на метал. Този акт изследователите обикновено отнасят към финансовите кризи, настъпили през Средновековието, но вероятно първите прояви са още в Античността. В заключение може да се каже, че дори и силни владетели са си позволявали контролирана инфлация. По възможност обаче те са се опитвали да пазят стабилен състава на сребърната монета. След всяко изживяно кризисно положение следва укрепване или дори известно подобрене на позицията на сребърната монетна единица. По принцип умерената, контролируема инфлация може да е и полезна за държавата. Загубата на контрол върху този процес обаче е в състояние да предизвика финансова криза, като, колкото по-силна е била инфлацията, толкова кризата след нея е по-голяма. От близкото минало ни е известно, че цените при инфлация главоломно нарастват и става невъзможно да се разчита на незабавното пропорционално нарастване на фискалните приходи, както и на нарастване на благосъстоянието на икономиката или доходите на населението.

Цитирана литература:

- Неделчев и др. 2013:** Н. Неделчев, В. Овчаров, Й. Бояджиев, Р. Русев, Д. Неделчев, Х. Терзиев, И. Църков, Д. Димитров. Технологични особености и вероятни източници на материали за сребърни монети в парично обръщение по българските земи от Античността до Възраждането. Трета национална конференция с международно участие „Металознание, хидро- и аеродинамика, национална сигурност '2013“, София, 24-25 октомври 2013 г. Доклад, 2013.
- Овчаров 2011:** В. Овчаров. Археометричен анализ на българските средновековни монетосечения. София, 2011.
- Терзиев 2008:** Х. Терзиев. Парична експанзия в Долна Мизия и Тракия през римската епоха. - В: Археология на българските земи, 3. София, 2008, 198-204.
- Ханке 2015:** С. Ханке. Проблемът на финансовото образование в България: как да се реши. Конференция „Образование и бизнес - Финансовото образование за устойчива икономика“, София, 11.05.2015. Доклад, 2015.
- Bugoi et al. 1999:** R. Bugoi, B. Constantinescu, F. Constantin, D. Catana, D. Plostinaru, A. Sasianu. Archaeometrical studies of Greek and Roman silver coins. - Journal of Radioanalytical and Nuclear Chemistry, 242 (3), 1999, 777-781.
- Butcher and Ponting 1995:** K. Butcher and M. Ponting. Rome and the East. Production of Roman provincial silver coinage for Caesarea in Cappadocia under Vespasian, AD 69-79. - Oxford Journal of Archaeology, 14 (1), 1995, 63-77.
- Butcher and Ponting 2005:** K. Butcher and M. Ponting. The Roman denarius under the Julio-Claudian emperors: mints, metallurgy and technology. - Oxford Journal of Archaeology, 24 (2), 2005, 163-197.
- Butcher and Ponting 2014:** K. Butcher and M. Ponting. The Metallurgy of Roman Coinage, from the Reform of Nero to the Reform of Trajan. Cambridge, 2014.
- Carson 1990:** R. A. G. Carson. Coins of the Roman Empire. London, 1990.
- Checkland 1967:** S. G. Checkland. The Mines of Tharsis: Roman, French and British Enterprise in Spain. London, 1967.
- Duncan-Jones 1994:** R. Duncan-Jones. Money and Government in the Roman Empire. Cambridge, 1994.
- Edmonson 1989:** J. C. Edmonson. Mining in the late Roman Empire and beyond: continuity or disruption? - The Journal of Roman Studies, 79, 1989, 84-102.
- Fleming 1975:** J. S. Fleming. Authenticity in Art. The Scientific Detection of Forgery. London, The Institute of Physics Press, 1975.
- Gitler and Ponting 2003:** H. Gitler and M. Ponting. The Silver Coinage of Septimius Severus and his Family (193-211 AD). Milan, 2003.
- Peden 2009:** J. R. Peden. Inflation and the fall of the Roman Empire. - Mises Daily Articles, 09/07/2009.
- Pense 1992:** A.W. Pense. The decline and fall of roman *denarius*. - Materials Characterization, 29, 1992, 213-222.
- Sutherland 1974:** C. H. V. Sutherland. Münzen der Römer. München, Ernst Battenberg Verlag, 1974.
- Walker 1976-1978:** D. R. Walker. The Metrology of the Roman Silver Coinage: Part 1-3 (British Archaeological Reports, Supplementary Series, 5). Oxford, 1976-1978.
- Woytek et al. 2007:** B. E. Woytek, K. Uhlir, M. Alram, M. Schreiner, M. Griesser. The denarius under Trajan: new metallurgical analyses. - Numismatic Chronicle, 167, 2007, 147-163.
- Zograph 1977:** A. N. Zograph. Ancient Coinage, 1 (British Archaeological Reports, Supplementary series, 33). Oxford, 1977.

Archaeometrical investigations of Roman silver coinage based on materials from Bulgarian museums (Abstract)

Vladimir Ovcharov, Georgi Dzanev

There is a large number of scholarly attempts to determine the inflation processes that shook the Roman Empire. Unfortunately, many of them were carried out only partially or by means of technically outdated and destructive methods. The traditional numismatic methods could be considered

mostly spent. The publications of coins discovered during archaeological investigations in the field helps clarifying the local monetary circulation, but largely becomes pure statistics for the particular site and does not contribute substantially for shedding light on the numerous questions related

to the broader interpretation of numismatic materials. X-ray fluorescence (XRF) provides new opportunities for achieving this goal by means of a nondestructive method. A research group from Varna Technical University headed by Assoc. Prof. D. Nedelchev aimed at clarifying the known aspects of this complex process. For the needs of the project, a portable Bruker S1 Sorter XRF Analyzer was purchased. For the analysis, only well-preserved coins were selected, without corroded surfaces, in order to avoid the effect of “leakage” and diffusion of the metal. For that purpose, two measurements were carried out of the superficial layer of the coin (obverse/reverse), in order to avoid the “liquation” effect, typical of ancient alloys of non-homogeneous composition. The analyzed chemical elements in the composition of the monetary alloy of Roman denarii and antoniniani could be divided in three groups: macroelements, microelements, and elements related to the contamination of the coin’s surface. For the creation of the database, coins from several museum collections were used: Veliko Tarnovo RMH, Varna RMH, and Razgrad RMH. The accent in the presentation of the results of this summarizing effort falls on key moments of upward development and devaluation of Roman silver coins, without discussing separately all Emperors. The analyses in the present article outline the correlation between silver coins production and the control on the mineral resources in the Roman Empire, and also take into account the influence of economic and political conditions on the Roman silver coinage. In the first century AD, a controlled inflation is observed. The Empire experienced an

unprecedented heyday and economic stability. Later, a new monetary unit was introduced - the antoninianus that was officially a double denarius and differed from the denarii for the radiate crown, in which the Emperor was depicted, and for the crescent moon, upon which rested the bust of his wife or mother. In fact, the antoniniani contained up to 1.6 times the silver content of a denarius. Probably, high-standard old denarii collected as taxes were melted for the production of the new “double” denarii. In the third century, the Roman economy suffered a major crisis and the military expenses were on the rise. There was a constant pressure against the Roman borders - from German tribes in the north and Persians in the east, but this time the well-paid Roman army was not backed by the strong economy from the times of Augustus or the Antonines. The barbarian invasions and the civil wars hampered the ore supply. The continuous internal strife that was stirred up by various contenders for the throne only worsened the situation and the “barbarians”, aware of the economic, financial, and military weakness of the Empire, attacked the borders ever more persistently, increasing the chaos. In conclusion, it could be said that even strong rulers permitted inflation. When possible, however, they tried to keep the content of the silver coin stable. A stabilization or even a certain improvement of the silver monetary unit followed each crisis. In general, the moderate and controlled inflation could be beneficial for the state. However, the lack of control on the process could spur a financial crisis and the stronger the inflation, the bigger the ensuing crisis.

д-р Владимир Овчаров,
специалист на свободна практика
vl.ovtcharov@yahoo.com

Vladimir Ovcharov, PhD,
freelance expert
vl.ovtcharov@yahoo.com

Георги Дзанев,
уредник - нумизмат и археолог
Регионален исторически музей - Разград
BG-7200 Разград, Априлско въстание 70
georgi_dzanev@abv.bg

Georgi Dzanev,
curator - archaeologist and numismatist
Razgrad Regional Museum of History
70 Aprilsko Vastanie Blvd. BG-7200 Razgrad
georgi_dzanev@abv.bg

Херма с надписи от Сердика

Марио Иванов

През 2015 г. бяха извършени консервационно-реставрационни работи по археологическите структури под площад „Независимост“ и западно от ЦУМ във връзка с реализацията на проект „Античен културно-комуникационен комплекс „Сердика“. Предвидените по проект дейности включваха понижаване на нивата под античните улични пространства, както и в част от помещенията на разкритите сгради, което наложи извършването на допълнително археологическо проучване в тези участъци (Иванов, Ноева 2016, 546-549). При осъществяването на консервационните работи в участъка под бул. „Княгиня Мария Луиза“ западната част от южната стена на сградата А5 беше демонтирана поради опасност от срутване. В градежа на югозападния ъгъл на сградата се откриха преизползвани 5 херми, чиито глави са били отчупени още в древността. На едната от тях, върху двете ѝ противоположни страни, са изписани два надписа на гръцки език.

Хермата е с форма на пресечена обърната четириъгълна пирамида (обр. 1) и има следните размери: запазена височина - 80 см, ширина - от 28 (горе) до 24 см (долу), дебелина - от 26 (горе) до 25 см (долу). Главата липсва, като от нея са останали само част от врата и стилизирано представени дипли от дреха върху лявата част към предната и задната страна (обр. 2). Хермата е намерена счупена на две части и впоследствие е реставрирана. Останалите херми са идентични като форма и размери. Главите липсват при всички екземпляри. Две от хермите имат мъжки гениталии върху лицевата страна, представени в нисък релеф, докато останалите са с гладки стени. По време на проучванията през 2012 г. бяха открити други две идентични херми, вградени в северния стилобат на вътрешния двор на същата сграда (обр. 3). Едната от тях е със запазена глава, но чертите на лицето са изчукани, за да се получи равна повърхност.

Обр. 1. Сердика. Херма с надписи. Общ изглед
Fig. 1. Serdica. Herm with inscriptions

Обр. 2. Сердика. Херма с надписи. Поглед отгоре
Fig. 2. Serdica. Herm with inscriptions, view from above

Върху „лицевата“ страна на интересуващата ни херма са представени мъжки гениталии в нисък релеф, над и под които е изписан надпис на гръцки език в 4 реда (обр. 4):

ΑΡΡΙΟΣ
ΛΟΥΚΙΟΣ
ΒΟΥΛΕΥΤΗΣ
ΝΕΣΤΟΡΙ

Първите три реда са изписани в горната част на хермата, над гениталиите, а последният - под тях. Надписът е оформен в правилни

редове с еднакъв размер на буквите. Височина на буквите - 4,0 - 4,5 см. Сигмата от думата ΒΟΥΛΕΥΤΗΣ е изписана значително по-малка от останалите (височина - 3 см) явно поради липса на достатъчно място. Сигмата и епсилонът са изписани навсякъде в лунарна форма. Всички букви имат оформени завършеци с леко уширение. Вертикалната хаста при юпсилона е пресечена с къса хоризонтална хаста в средата на буквата. Надписът се разчита по следния начин:

Ἀρρίος
Λούκιος
βουλευτής
Νέστορι

Превод: „Арий Луций, булевт, (издигна/постави?) на Нестор“.

Върху противоположната част на хермата е изписан втори надпис на гръцки език в 5 реда (обр. 5):

ΑΡΡΙΟΣ
..ΑΠΠΟΣ
..ΟΥΛΕΥ
ΤΗΣ
..ΡΙΑΡΙΣ 5

Началните букви на втория, третия и петия ред са изличени вследствие обрушване на

Обр. 3. Сердика. Северен стилобат на вътрешния двор на сграда А5. Херми, вградени в стилобата, с релефни мъжки гениталии
Fig. 3. Serdica. The northern stylobate of the inner courtyard of Building A5. Herms, built in the stylobate, with male genitals in relief

варовика. Въпреки тяхната липса цялостното възстановяване на надписа не предизвиква съмнение и се разчита по следния начин¹:

Ἀρρίος
Πάππος
βουλευ-
τής
ὁ(ρ)ιάρι(ο)ς 5

Изписването на надписа е в равни редове с височина на буквите 3,8 - 4,0 см. Крайната сигма е лунарна, а вертикалната хаста на юпсилон е пресечена с къса хоризонтална хаста в средата на буквата. Завършеците на всички хаста на буквите са подчертани с леко уширение. В превод надписът гласи:

„Арий Пап, булевт, собственик на хореум“.

¹ Изказвам моята благодарност на ас. Николай Шаранков (СУ „Св. Климент Охридски“) за неговото съдействие при разчитане на надписа.

Обр. 4. Сердика. Надпис на Арий Луций върху „лицевата“ страна на хермата
Fig. 4. Serdica. Inscription of Arrius Lucius on the front side of the herm

Хронологията на надписите не може да се определи въз основа на археологическия контекст, тъй като използването на хермата в градежа на стената дава само един общ *terminus ante quem*. Южната и западната стена на сграда А5 се свързват с частично запазен под от розов хоросан във вътрешността на помещението, който е най-късното подово ниво, изградено след амортизацията на мозаечния под от IV в. (вж. Noeva 2016, 300). Преустройството на вътрешността на помещението, както и преизграждането на стените, в които са вградени хермите, може да се отнесе към втората половина на V - началото на VI в.

От Сердика е известен още един надпис, в който се споменава Арий Пап. Това е надписът за провеждането на първите Питийски игри в града (IGBulg, № 1910), датиран към края на II - началото на III в. Следователно новите надписи могат да се поставят в същите хронологически рамки.

Откриването на няколко (най-малко 6) идентични херми, използвани през Късната античност в градежа на сградата, сочи, че хермата с надписите най-вероятно е представлявала част от оформянето на вътрешния двор на по-

Обр. 5. Сердика. Надпис на Арий Пап върху „гърба“ на хермата
Fig. 5. Serdica. Inscription of Arrius Pappus on the back of the herm

ранната сграда, разположена на това място. Възможно е да се допусне, че хермите заедно с каменните прегради, разположени между тях, са ограждали импловиум във вътрешния двор на сградата. За съжаление, археологическите проучвания на по-ранните периоди на сграда А5 на този етап не дават достатъчно информация за реконструкция на цялостния архитектурен план на жилището. Откритите по-ранни стени в помещения 7, 12, 13 и 14 показват различна планировка на сградата от II - III в. Независимо от това откриването на хермите на едно място, макар и преупотребени в по-късните стени, позволява да се предположи, че те принадлежат именно към интериора на по-ранната сграда, съществувала на това място. Въз основа на данните от надписите тази сграда може да се идентифицира като жилище на булевтите Арий Луций и Арий Пап, едни от заможните граждани на Сердика в началото на III в.

От района на София са известни три мраморни херми, открити при проучването на басейна във вътрешния двор на вилата край Филиповци. Те представляват двойни херми с портретни черти, за които се предполага, че са изображения на роднини (Станчева 1983, 35). Комплексът на вилата е с по-късна дата - най-общо IV в. (Kirova 2012, 247-249). Подобно на тях хермите от сграда А5 в Сердика са двойни. Въпреки липсата на глави оформянето им с две лица се потвърждава от симетричното предаване на диплите на дрехата върху стилизираните рамене (срв. обр. 2).

Използването на херми води своето начало от гръцката древност, когато те са служили като култови изображения на Хермес като бог - покровител на пътищата и пътниците. Постепенно тяхното значение се променя и натоваарва с нови функции, като в тази форма започват да се изобразяват и други божества - Атина, Дионис, Хелиос и т.н. От късноелинистическия период насетне хермите прогресивно загубват божествената си същност и добиват по-скоро декоративен характер (Wrede 1972, 159-160). Двойните херми представляват отделен тип в тази категория изображения. Предполага се, че първоначално те са обединявали в една форма две божества - едно мъжко итифалическо божество и едно женско, като най-ранните известни примери са от IV в. пр. Хр. и изобразяват Хермес и Афродита. Това е изходният вариант, от който се развиват впоследствие двойните херми (Wrede 1986, 52). В по-късните двойни херми (от I в. пр. Хр.) вече се наблюдава не толкова

половата опозиция мъжко - женско, а по-скоро възрастовата млад - стар. Анализът на изображенията показва тясна родова връзка, която обосновава смесването на различни индивидуалности в един паметник (Wrede 1986, 53).

Подобни паметници са характерни за императорската епоха и обикновено са поставяни на входа към таблинума или в алите на атриума. Портретните херми на съвременници са използвани по-скоро в частната сфера като по-евтин вариант на репрезентация и отдаване на почит (Wrede 1986, 75-77). Именно в този аспект е логично да се разглежда и сердикийската херма с надписи. Липсата на главите не позволява изследване на портретните черти на представените лица. Все пак контекстът на откриване на ансамбъла от херми, както и поставените върху едната от тях надписи позволяват да се допусне родствена връзка между споменатите лица на базата на родовото име Арий. Палеографските особености на двата надписа показват явна прилика в изписването на буквите, което предполага кратък период от време между изписването им върху хермата. На базата на данните от текстовете е невъзможно да се каже кой от надписите е по-ранен. Възможно е надписът на Арий Пап също да е съдържал име в дателен падеж, от което не са останали следи поради обрушването на долната част на хермата от тази страна.

В заключение може да се обобщи, че откритите херми са част от декоративния интериор на едно богато римско жилище в Сердика от края на II - началото на III в. Изписването на имената на част от представителите на семейството върху една (или повече?) от хермите е израз на желанието за отдаване на почит към определени изтъкнати членове на фамилията в частното пространство на семейното жилище.

Освен възможността за идентификация на едно от жилищата в града като принадлежащо на двама от булевтите на Сердика интерес предизвиква и информацията за дейността на единия от тях. В единия от новооткритите надписи Арий Пап е обозначен освен като булевт и като *ορρεάριος*. Използваният гръцки термин съответства на латинския *horrearius*, с който в правната литература се означава лицето, грижещо се за управлението на *horreum/horrea*. Обикновено под хореум се разбира сграда за складиране и съхранение на зърно, но с този термин са означавани и сгради и помещения за складиране на различни стоки (вина, масла,

подправки и др.), включително и такива с голяма собствена стойност (Holleran 2012, 70-71). Според *Lex horreorum Caesaris* и други извори *horrearius* е предприемач, който срещу определено заплащане поема управлението на склад/складове, отдавайки ги под наем на трети лица, обикновено търговци. В други случаи той е освободен роб на собственика на хореума, натоварен със задачата да управлява склада и да събира печалбата от него (Holleran 2012, 85). Това сравнително ясно разграничение е в сила най-вече за периода на Ранната империя. Изглежда, че от III в. насетне с *horrearius* почти винаги се означава собственика на склада (*dominus horreorum*), а не лицето, което се грижи за управлението му (Rickman 1971, 203).

Именно в този смисъл следва да се разбира означаването на Арий Пап като *horrearius* в

разглеждания надпис. Както хронологията на надписа, така и обозначаването на Арий Пап като булеут на Сердика подсказват по-скоро неговата функция на собственик на склад/складове и показват един от източниците на неговите доходи. Къде са се намирали *horrea Pappiana*, засега е невъзможно да се каже със сигурност. Едно от възможните предположения са проучените големи сгради с базиликален план в югозападния ъгъл на укрепената площ на Сердика, за които е изказано предположението, че е възможно да са служили като складове за зърно (Бояджиев 2002, 161; Динчев 2005, 279-280). Въпреки тяхната по-късна дата не е изключено именно тази част от укрепената градска площ да е била използвана за издигането на складови постройки.

Цитирана литература:

Бояджиев 2002: С. Бояджиев. Сердика. - В: Р. Иванов (ред.). Римски и ранновизантийски градове в България, 1. София, 2002, 125-180.

Динчев 2005: В. Динчев. Късноантични обществени складове от Thracia и Dacia. - В: Т. Стоянов и др. (ред.). *Stephanos archaeologicos in honorem professoris Ludmili Getov* (Studia archaeologica Universitatis Serdicensis, Supplementum 4). София, 2005, 277-295.

Иванов, Ноева 2016: М. Иванов, В. Ноева. Археологическо наблюдение и спасително проучване при реализацията на проект „Античен културно-комуникационен комплекс „Сердика“. - В: Археологически открития и разкопки през 2015 г. София, 2016, 546-549.

Станчева 1983: М. Станчева. Колонадата с мозайки от Филиповци. - София, 1983, 10, 35.

Holleran 2012: C. Holleran. Shopping in Ancient Rome: The Retail Trade in the Late Republic and the

Principate. Oxford, 2012.

IGBulg: G. Mihailov (ed.). *Inscriptiones Graecae in Bulgaria Repertae*, 4. Sofia, 1966.

Kirova 2012: N. Kirova. Serdica. - In: R. Ivanov (ed.). *Roman Cities in Bulgaria*. Sofia, 2012, 199-260.

Noeva 2016: V. Noeva. Bodenmosaiken aus dem sog. Gebäude A5. - In: R. Pillinger, A. Lirsch, V. Popova (Hg.). *Corpus der spätantiken und frühchristlichen Mosaiken Bulgariens*. Wien, 2016, 295-300.

Rickman 1971: G. E. Rickman. *Roman Granaries and Store Buildings*. Cambridge, 1971.

Wrede 1972: H. Wrede. Die spätantike Hermengalerie von Welschbillig. Untersuchung zur Kunsttradition im 4. Jahrhundert n. Chr. und zur Allgemeinen Bedeutung des antiken Hermenmals. Berlin, 1972.

Wrede 1986: H. Wrede. Die antike Herme. Mainz am Rhein, 1986.

Herm with inscriptions from Serdica (Abstract)

Mario Ivanov

In 2015, a herm with inscriptions was discovered built in the southwestern corner of Building A5 (of the archaeological site under Knyaginya Maria Luiza Blvd.), together with four more without inscriptions. Earlier, in 2012, two other herms were discovered built in the northern stylobate of the inner courtyard of the same building (fig. 3).

The herm is shaped like an upturned truncated four-sided pyramid (fig. 1), with the following dimensions: 80 cm preserved height, width 28 cm at the top and 24 cm at the base, thickness from 26 cm (top) to 25 cm (base). The head is missing and only part of the neck and stylized draperies of a garment are preserved (fig. 2).

On one of the sides, male genitals are depicted, with a Greek inscription in four lines above and beneath them (fig. 4). Letter height: 4-4.5 cm. The inscription reads:

Ἀρριος
Λούκιος
βουλευτής
Νέστορι

Translation: “Arrius Lucius, *bouleutes*, (erected/dedicated?) to Nestor.”

On the opposite side of the herm, there is a second Greek inscription in five lines (fig. 5). The first letters of the second, the third, and the fifth line have been effaced by the weathering of the limestone. Letter height: 3.8-4 cm. The inscription reads:

Ἀρριος
Π]άππος
β]ουλευ-
τής
ὁ]ρ(ρ)ιάρι(ο)ς 5

Translation: “Arrius Pappus, *bouleutes*, owner of *horreum*.”

The inscribed herm has been reused for the construction of the Late Antique wall, which fact provides a *terminus ante quem* - the second half of the 5th - early 6th c., when the reconstruction of the building is dated. Based on another inscription from Serdica, dated to late 2nd - early 3rd c. and mentioning Arrius Pappus (IGBulg, № 1910), the inscribed herm under consideration could be dated to the same period.

The discovery of at least six identical herms, reused in the walls of the building, suggests that the inscribed herm was part of the decoration of the inner courtyard of the earlier building from the 3rd c. on the same place. Based on the evidence from the inscriptions, the building could be identified as the house of the *bouleutai* Arrius Lucius and Arrius Pappus, among the wealthy citizens of Serdica in the early 3rd c.

Similar monuments are typical of the Imperial Period and were used in the private sphere as a cheaper version of representation and paying homage to relatives and ancestors. The herm from Serdica could also be interpreted in this way, as the inscriptions suggest kinship between the named individuals, based on the *nomen* Arrius.

The mention of Arrius Pappus as ὁρριάριος deserves attention. The Greek term corresponds to the Latin *horrearius*. From the early 3rd c., it was used for owners of a warehouse/warehouses (*horreum/horrea*). The chronology of the inscription and the designation of Arrius Pappus as *bouleutes* support such an interpretation and reveal one of the sources of his income.

Една забравена раннохристиянска църква край Варна (из архива на Карел Шкорпил във Варненския археологически музей)

Васил Тенекеджиев

Проучване на архива на Карел Шкорпил във Варненския археологически музей през 2016 г. доведе до интересно откритие: християнска базилика от околностите на Одесос (Варна), която е останала непубликувана и непозната за науката¹. В архива се съхранява сравнително подробно текстово описание на обекта, придружено от две рисунки с молив: план на сградата (обр. 2) и карта с местоположението ѝ (обр. 1²).

История на проучването и на неосъществената публикация

В описанието на храма К. Шкорпил споменава, че е попаднал на сведения как по османско време местните хора са отнасяли мраморни плочи от обекта. От това може да се предположи, че тогава развалините са били донякъде видими и достъпни.

Върху картата от архива има кратки бележки на чешки език за откритите археологически материали и е отбелязана дата: юли 1907 г. Отдолу е поместена малка скица на част от обекта с две бази от колони и записани разстояния (в крачки). Ако се приеме, че бележките и скицата са едновременно с картата и датата, то вероятно през 1907 г. К. Шкорпил е локализирай обекта и е направил някакво начално проучване, откривайки част от зидарията, базите и някои други материали.

¹ Все още обработката на архива не е приключила и затова не е възможно информацията, използвана за статията, да бъде цитирана с архивни номера. Въпреки това в текста има достатъчно ясни указания, за да може съответните архивни документи да бъдат намерени лесно във Варненския музей.

² Оригиналният план е много блед. За по-голяма яснота тук помествам дигитализиран вариант на изображението. За изработката благодаря на Мартин Вълчев.

В текста от архива се казва, че базиликата е „открита“ през 1915 г. от жителите на с. Яйла (Горен Близнак, сега част от Близнаци, Варненска област). Това сведение противоречи на годината от картата, но може би „откриването“ през 1915 г. е причината да започне същинското проучване на храма.

Описанието на обекта и прецизният архитектурен план показват, че той е бил надлежно и цялостно разкопан и изследван. Освен гореописаните документи обаче друга информация за разкопките досега не е намерена. Интересно е, че обектът не е споменат никъде в публикациите на братя Шкорпил, нито в тези на други изследователи от същото време³.

Не се знае какво се е случило с развалините след разкопките. Най-вероятно те са били засипани с пръст, за да бъдат предпазени; това може би е една от причините да останат извън вниманието на науката. Днес на терена, указан на картата на К. Шкорпил, не личат следи от археологически обект.

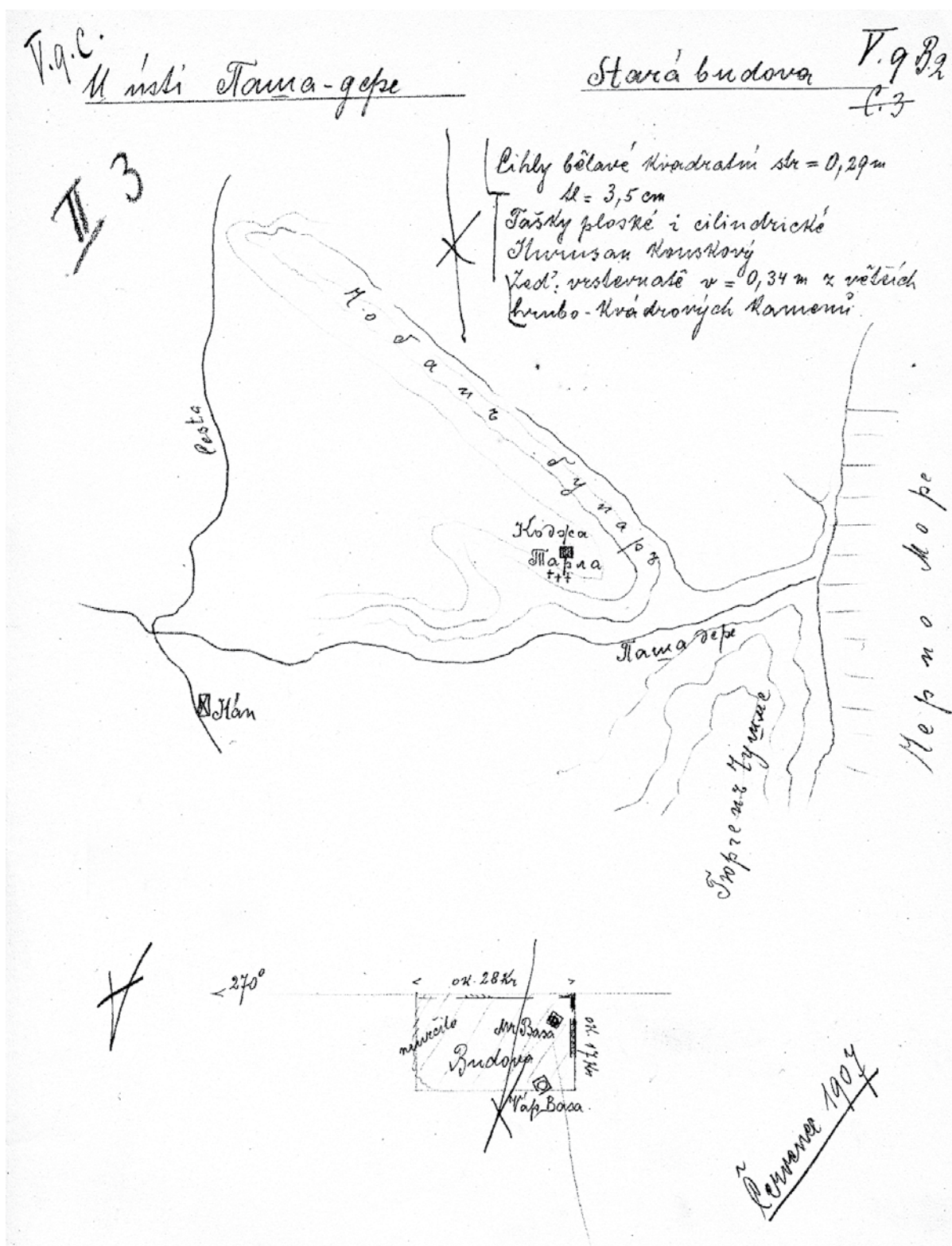
Информацията за базиликата, открита в архива, е част от черновите за капиталния труд на К. Шкорпил, посветен на християнските паметници от България (IV - XIV в.) и по-точно от тези от неговата втората редакция. Тя е фокусирана върху по-малък географски регион и озаглавена „Християнски паметници по Черноморското крайбрежие на Балканския полуостров“.

³ Обектът не е споменат дори в обзорната статия на Вера Иванова върху старите църкви и манастири в българските земи, където са включени и храмове, които още не са били публикувани - например този в Джанавара край Варна (Иванова 1922/1925, 460-461, обр. 301).

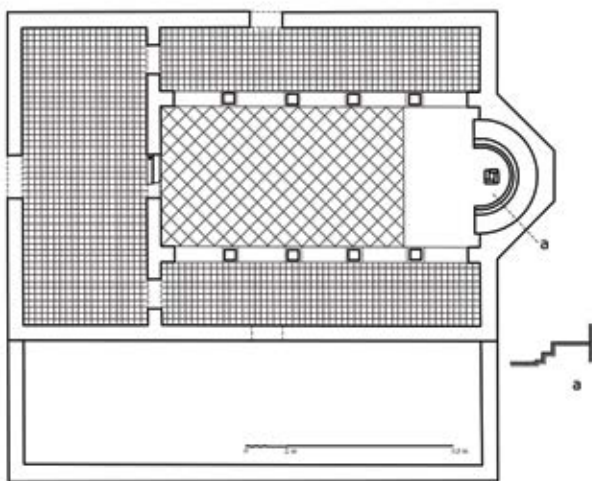
Идеята за подобен обзорен труд се обсъжда още от 1915 г. между К. Шкорпил и американския археолог проф. Томас Уитмор (Thomas Whittemore) - основател на Византийския институт в Бостън, Масачузетс, и неговия из-

следователски център в Париж⁴. През 1925 - 1926 г. Шкорпил комплектува черновата на

⁴ Сведенията за неиздадения труд на К. Шкорпил са взети от историческата справка, която е добавена към черновите след връщането им в България. Върху нея е отбелязана датата 28.09.1974 г.

Обр. 1. Карта с местоположението на базиликата край Паша дере от архива на К. Шкорпил
Fig. 1. Map with the location of the basilica at Pasha Dere from the archive of K. Škorpil

Обр. 2. Базиликата край Паша дере. План (по Карел Шкорпил, дигитализация Мартин Вълчев)
Fig. 2. The basilica at Pasha Dere. Plan (after K. Škorpil; digitalization by Martin Valchev)

книгата. Скоро ръкописът е преведен на английски и изпратен на Уитмор, който поема ангажимента да го публикува в чужбина. По стечение на обстоятелствата начинанието се забавя. Междувременно К. Шкорпил изпраща нови материали и през 1932 г. сериозно променя структурата на труда. До издание обаче така и не се стига.

От 1933 г. нататък К. Шкорпил започва опити да върне материалите в България, за да намери друг начин за публикуването им. До смъртта си през 1944 г. обаче той не постига успех.

През 1950 г. умира и Уитмор, а ръкописът попада в института „Дъмбъртън Оукс“ (Dumbarton Oaks) във Вашингтон. Междувременно наследниците на Шкорпил продължават с опитите да върнат материалите. Ситуацията е допълнително утежнена от установяването на комунистическия режим в Източна Европа и „желязната завеса“. Едва през 1973 г. с големи и продължителни усилия почти всички материали са върнати в България. Скоро след това е съставен екип от утвърдени български учени, които да редактират черновата и да издадат труда на К. Шкорпил. Това обаче отново не се случва и материалите (поне голяма част от тях) остават необработени в архива на Варненския археологически музей. Копия на отделни снимки, чертежи и други документи може да се открият в архива на братя Шкорпил в Българската академия на науките, София.

Текстовото описание на базиликата, за която става въпрос тук, е част от главата „Крайбрежният път Одесос - Месемврия“. То е с размер около 5 машинописни страници и е за-

пазено в 5 копия на английски и едно на български език. Последното е със същото съдържание като английските, но с много печатни грешки и корекции и вероятно представлява по-ранна чернова.

Двете съпътстващи изображения са правени на ръка. Може да се предположи, че е имало копия с туш, но такива засега не са открити в архива. От текста става ясно, че към документацията е имало поне четири снимки на находки (фрагменти от бази и капители). Общата номерация на илюстрациите към ръкописа обаче е променяна няколко пъти и в момента в много случаи е невъзможно да се определи кое изображение към коя част на текста принадлежи.

Локализация и проблеми с идентификацията

Данни за точното местоположение на базиликата има в текстовото описание и в картата. На пръв поглед се откриват противоречия, но те могат да бъдат обяснени.

Внимателното разглеждане на картата показва, че тя е сравнително точна и зоната е добре разпознаваема. Обектът е разположен недалеч от морския бряг (но не на брега), на края на издигнат триъгълен „нос“, там, където потокът Фацарата се влива от север в Паша дере⁵ (вж. също обр. 3⁶). Точното място е означено като м. Коджа тарла.

Върху картата и в подзаглавието в текста се казва, че храмът е близо до устието на Паша дере. Веднага след това обаче в описанието се говори за рекичката Таш дере, която се влива в Черно море и за потока Чобан дере, който преди това се влива от ляво (т.е. от север) в Таш дере. За да стане обръкването още по-голямо, върху самата карта рекичката, която следва да бъде Таш дере, е означена като Паша дере, а тази, която трябва да бъде Чобан дере, е наречена Чобан бунар.

Засега липсва друга информация за хидронимите Таш дере, Чобан дере и Чобан бунар. Те не са включени и в подробния списък на старите имена по Българското Черноморие, съставен от краеведа Трифон Трифонов (Трифонов 2008). В параграфа, посветен на Паша дере, обаче се посочва, че името е сравнително ново (след руско-турската война от 1828 - 1829 г.) и авторът няма данни за предишното наименование. Изказва се предположение, че Фацарата е по-старото име на Паша дере (Трифонов 2008, 71). Отношение към същия въпрос имат още две сведения. Първо, в края на текста за базиликата К. Шкорпил пише: „...на юг от

⁵ Тук са посочени съвременните имена на двата потока.

⁶ Картата е взета от Трифонов 2008, 119, табл. X.

устието на Паша дере, известно под името „Фацара“ ...⁷. Второ, в една руска карта на региона от 1984 г. цялата зона северно от Паша дере е обозначена като „Фацара“⁷.

Ключът към проблема може да се открие в българската версия на текстовото описание от архива, която, както стана дума, вероятно е по-стара чернова. Там до всеки топоним и хидроним има скоба, оставена празна за допълване. Единствено след р. Тича е посочено по-новото название - Камчия. Следват: Таш дере, Чобан дере, м. Коджа тарла и с. Яйла⁸. Очевидно това са стари имена дори за първата половина на XX в. По някаква причина обаче преводът на английски е направен, преди да бъдат добавени по-новите съответствия в скобите и това е довело до сегашното объркване.

Накратко, може да се приеме с голяма увереност, че Таш дере е старото име на Паша дере (преди 1828 - 1829 г.), а Чобан дере/Чобан бунар - на Фацарата. Може би последното название преди се е отнасяло за местността около устието на Паша дере или за по-обширна зона северно от него.

За м. Коджа тарла, където трябва да бъде разположена базиликата, засега няма открито съвременно съответствие.

К. Шкорпил споменава за местно предание, според което в района на открития от него храм е имало стар манастир, посветен на св. пророк Илия. Оттам археологическият обект получава името си. Липсата на публикация обаче и загубването на спомена за църквата край Паша дере води години по-късно до ново объркване.

През 1950 г. Горанка Тончева, археолог от Варненския музей, прави разкопки на раннохристиянска базилика недалеч западно от църквата на К. Шкорпил. Храмът е публикуван съвсем накратко (Тончева 1951, 107-108, фиг. 161-163) и с твърде проблематичен план⁹. Позовавайки се на вече споменатото местно предание, Г. Тончева приема, че именно този обект е манастирът „Св. Илия“¹⁰. През 1968 г. храмът под това име е обявен в Държавен вестник за паметник на културата с местно значение

⁷ Въпросната карта е използвана за археологическите обходи през 2011 г., предприети от екип на Варненския археологически музей във връзка с проекта за газопровод „Южен поток“.

⁸ Горан Близнак, вж. по-горе.

⁹ По този въпрос вж. Чанева-Дечевска 1999, 178, фиг. 6.

¹⁰ В картоната за обекта към Археологическата карта на България (срв. АКБ, обект № 004 в архива на Варненския археологически музей) се споменава, че до последните десетилетия жителите на с. Галата (дн. квартал на Варна) са правили в района събор на празника на св. Илия. Въпреки че картонът е попълван през 1993 г., може да се предположи, че сведението за събора е било известно на Г. Тончева и е повлияло за идентификацията на базиликата.

Обр. 3. Съвременна карта с местоположението на базиликата между Паша дере и Фацарата (по Трифонов 2008 с допълнение от автора)

Fig. 3. Present-day map of the basilica's location between Pasha Dere and Fatsarata (after Трифонов 2008, with addition by the author)

ние (ДВ, бр. 16/27.02.1968 г.).

През 1993 г. Михаил Лазаров и Валентин Плетньов от Варненския археологически музей извършват обходи за попълване на Археологическата карта на България (АКБ)¹¹. Обектът, проучен от Г. Тончева, е локализиран и вписан¹².

През 2011 г. във връзка с планирания проект за трансграничен газопровод („Южен поток“) отново е извършен обход в широк район около Паша дере и обектът на Г. Тончева е отбелязан с GPS координати¹³. И на този етап обаче не

¹¹ Благодаря на В. Плетньов, участвал в обхода през 1993 г., за предоставената информация.

¹² Към онзи момент черновите на Шкорпиловия труд вече са във Варна, но явно все още не са прочетени изцяло, защото базиликата край Паша дере не е отбелязана в АКБ. Върху топографската карта в регистрационния картон мястото на обекта на Г. Тончева е отбелязано с химикал подвеждащо близо до местността, където трябва да е обектът на К. Шкорпил. Предвид мащаба на картата обаче по-скоро става дума за техническа неточност.

¹³ Благодаря на Игор Лазаренко, участвал в обхода през 2011 г., за предоставената информация.

се споменават никакви данни за базиликата на К. Шкорпил.

От казаното дотук може да се обобщи, че в една относително малка географска зона съществуват две отделни базилики, свързвани от откривателите с манастира „Св. Илия“ от местното предание. Досега обаче в научната литература и в официални документи под това име се води единствено обектът на Г. Тончева.

Описание на обекта

Църквата, разкопана от К. Шкорпил, представлява трикорабна, едноапсидна базилика с нартекс от запад и голямо правоъгълно помещение, пристроено допълнително от юг.

Размерите, посочени тук, са взети от описанието в архива, с уточнения и допълнения на базата на графичната документация на храма¹⁴. В текста се казва, че дължината му без апсидата е 16,80 м. Проверката на плана показва, че става дума за дължината на наоса с включена дебелина на източната външна стена и стената към нартекса. Последният има вътрешна дължина (изток - запад) 6 м. Към нея следва да се прибави дебелината на западния външен зид - по чертежа около 80 см. В описанието не се споменава с колко апсидата се издава пред източната стена на базиликата, но това разстояние може да се реконструира приблизително на 2,80 м. Така общата външна дължина на сградата става около 26,40 м.

Според К. Шкорпил общата ширина на храма (външната ширина на наоса без южната пристройка) е 15,80 м. Пристройката има вътрешна ширина (север - юг) 6 м и дебелина на външния южен зид (според текста) - 70 см. Общата ширина на цялата сграда е приблизително 22,50 м.

Наосът на църквата е разделен на три кораба с колонади. Централният кораб е широк 6,70 м, а двата странични - по 3 м. В източните и западните краища на колонадите има по един правоъгълен зидан пиластър с ширина 70 см и издаващ се пред съответната стена до 62 см. От колоните е запазена *in situ* само една от каменните плочи, върху които са стояли базите (размери 76 x 76 см). Тя е втора от запад в южната редица. С нейна помощ може да се направи реконструкция на колонадите с по четири колони, разположени между двата крайни пиластъра.

Шкорпил не споменава за наличие на същински стилобати, издигащи се над подовото

ниво, нито за подземни подпорни зидове под колонадите. В същото време обаче на чертежа са отбелязани подобни структури с ширината на крайните пиластри - 70 см.

В текста е посочено, че горната страна на намерената *in situ* плоча от южната колонада е на нивото на подовата настилка. Тази подробност обаче противоречи на плана, където ясно са представени стилобати или подземни подпорни зидове без настилка върху тях. Нещо повече, в описанието и в плана има данни за два вида подово покритие - в централния и в страничните кораби, а на изображението се вижда, че тези различни настилки са разделени именно от гореспоменатите подпорни структури. Наличната информация не позволява въпросът да бъде напълно изяснен. На първо място, не може се каже със сигурност в каква степен храмът е бил запазен и доколко представеният от Шкорпил чертеж е реконструкция. Логично е да се предположи наличие на подземни подпорни зидове под колонадите и затова този елемент от чертежа изглежда правдоподобен. Напълно е възможно обаче подова настилка да е покривала въпросните структури (въпреки че това не е показано на плана), а на подовото ниво да са били видими само плочите под базите.

От колонадите са оцелели няколко детайла, които дават известна информация за вида и големината им. Нито един не е открит *in situ*. Запазени са три бази, две от мрамор и една от варовик, с различни размери и оформление¹⁵. Очевидно всички или поне някои от тях са преизползвани. Известен е горният диаметър на две от базите - 30 и 33 см. К. Шкорпил споменава за части от стволите от мрамор и от варовик с диаметър от 30 до 45 см¹⁶. Намерени са също така три малки фрагмента от капители.

¹⁵ Първата база е от варовик. Профилът се състои от три части, разделени с тесни ивици; средната е описана от Шкорпил като „леко извита сима“. Размери: вис. 47,5 см; страна на плинт 55 см; вис. на плинт 10,5 см. От горната страна, в средата има квадратна дупка със страна 10 и дълбочина 7 см. Втората база е мраморна, с атически профил с относително тесен трохилос, отделен от долния торус с „наклонена лента“, а от горния - с „по-широка лента“. Размери: страна на плинт 42 см; вис. на плинт 5 см; вис. на базата 13 см; горен диам. 33 см. От горната страна, в средата има кръгла дупка с диам. 6,5 и дълбочина 5,5 см. Третата база също е мраморна, а профилът ѝ се състои от четири части. Долният торус е изпъкнал, трохилусът е „плосък“, а горните две части са оформени като „две ивици“. Размери: страна на плинт 41,5 см; вис. на плинт 4 см; вис. на базата 7,8 м; горен диам. 30 см. От горната страна на базата, в средата - кръгла дупка с диам. 0,6 см, стесняваща се в дълбочина. Към трите паметника има номера на илюстрации (фиг. III, 16, 1, 2 и 3), които не може да бъдат идентифицирани сред снимките в архива.

¹⁶ В архива няма друга информация за фрагментите.

¹⁴ Проверката на чертежа показва, че той отговаря сравнително точно на размерите, указани в текстовото описание на базиликата. Въпреки това възстановяването на липсващи размери по него може да даде само приблизителни стойности.

Те са йонийски и са изработени от варовик¹⁷.

Страничните кораби на наоса са застлани с квадратни тухли (страна 30 - 32 см), подредени в прави редици, съобразени с основната ос на сградата. Централният кораб е разделен на две. По-голямата, западна част е покрита с големи квадратни тухли (страна 56 см, деб. 6 см), подредени по диагонал спрямо оста на храма. На места те са заменени с квадратни варовикови плочи (деб. 10 см). В източната част на централния кораб, където е било олтарното пространство, настилка не е запазена - вероятно тя е била от мраморни плочи, които са откраднати след разрушаването на храма. Според вече споменатите сведения, събрани от К. Шкорпил, това е станало преди Освобождението на България.

Размерите и формата на олтарното пространство може да се възстановят по очертаванията на липсващото подово покритие. В текста на К. Шкорпил се посочва само, че западната граница на бемата е близо до най-източните колони на църквата. Останалите данни са реконструирани по плана на сградата със съответната степен на условност.

Олтарното пространство е правоъгълно, на север и юг опира до колонадите, а на запад се издава до около 3,50 м от източната стена. Според плана двете най-източни колони попадат непосредствено до северозападния и югозападния ъгъл на бемата. Тъй като не са запазени никакви детайли от канцела, не може да се каже как е бил устроен: дали е имал само западна страна, закрепена за двете колони, или е бил П-образен по план; във втория случай - дали е бил самостоятелна конструкция в рамките на централния кораб, или двете му странични крила са били вписани в колонадите; дали по вид е бил нисък, или висок; и т.н.¹⁸

Източната част на олтарното пространство включва апсидата, която отвътре е полукръгла,

¹⁷ Първият фрагмент е част от абак и почти половината от чаишката с волута на йонийски капител. Чаишката е стеснена към средата, с двойна лента и украсена с листовиден орнамент. Размери: деб. на абак 5 см, макс. диам. на „висящата част“ (волутата?) 24 см; „цялата дължина на чаишката“ (реконструирана?) 48 см. В текста е посочен номер на илюстрация (фиг. III, 17), която не може да бъде открита сред снимките в архива. Вторият фрагмент е ъгъл от йонийски капител с волута със същото оформление като първия. Посочен е само един размер: макс. диам. на волутата 16 см. Третият фрагмент е част от малка, но прецизно оформена волута на йонийски капител. Донякъде е запазена и чаишката, украсена с листовиден орнамент. Макс. диам. на волутата 12 см. Паметниците са инвентирани във Варненския археологически музей (стари инвентарни номера III 683, 684 и 685), но към момента не могат да бъдат идентифицирани.

¹⁸ За основните видове олтарни прегради и разпространението им в днешните български земи вж. Досева 2002.

с диаметър 5,40 м, а отвън - тристенна. Няма сведения нейният под да е бил издигнат със стъпало над бемата, нито подовото ниво на последната да е било по-високо от това на наоса.

От литургичното устройство на олтарното пространство са оцелели само два елемента. Първо, покрай вътрешното лице на апсидата е изграден синтрон, чиито краища излизат малко пред източната стена. Запазени са две стъпала, високи по 25 см¹⁹. Долното е широко 26 см, а горното - 95 см. Не е изключено да е имало повече стъпала. Синтронът е бил облицован с варовикови плочи, от които към времето на разкопките са запазени малки фрагменти. Второ, в средата на апсидата, пред синтрона и на дълбочина около 1 м под подовото ниво е открита квадратна камера, оформена с каменни плочи (със страни по 50 см).

В наоса на храма се е влизало през няколко входа. Три от тях, по един за всеки кораб, са го свързвали с нартекса от запад. Централният е широк 2,10 м. Запазена е част от неговия праг, изработен от варовик. Западният (външен) ръб на прага е издигнат, а в северния край има дупка за крило на врата. Входелите към страничните кораби са по-тесни (1,40 м) и при тях няма данни за прагове. В северната външна стена на наоса, на 4,30 м от северозападния вътрешен ъгъл, е разкрит още един вход, широк 1,50 м. К. Шкорпил предполага, че симетричен вход може би е съществувал и на южната стена, но следи от него не са запазени.

Нартексът на базиликата е еднoprостранствен, просторен и обхваща цялата ширина на наоса. Подобно на страничните кораби, той е застлан с квадратни тухли (30 x 30 см), подредени в редици по основната ос на храма. Нартексът има само един външен вход, който е и главен за църквата. Той се намира в средата на западната стена и е широк 2,10 м.

В описанието на К. Шкорпил няма конкретни археологически данни за прозорците на базиликата. Изключение прави споменаването без подробности на една колонка за двоен или троен прозорец, открита на обекта.

От юг към наоса и нартекса е пристроено на фуга голямо правоъгълно помещение, което обхваща цялата дължина на фасадата. Няма данни за нито един сигурен вход към него. Функцията на помещението остава неизяснена.

Само за тази част от сградата К. Шкорпил дава информация за вида на зидарията. Стени-

¹⁹ В текста от архива е дадена височина „0,025 м“, но при сравнение с разреза на синтрона, добавен към плана на храма, се вижда, че това е печатна грешка.

те на помещението са запазени до 70 см и са относително тънки - около 70 см (по чертежа останалите зидове са малко по-дебели - приблизително 80 см). Градежът е от грубо обработени „квадри“, подредени в редове с височина 34 см. Спойката е от хоросан с парченца от натрошена тухла.

К. Шкорпил отбелязва, че в развалините са намерени плоски и извити керемиди (*tegulae* и *imbrices*). Въпреки че от текста не става съвсем ясно дали те са от южното помещение, или от целия обект, по-правдоподобно е да се приеме, че с керемиди са били покрити всички части на сградата.

Наблюдения и изводи

Наличните данни за базиликата позволяват да се направят някои наблюдения. Разбира се, това, че информацията в архива е ограничена и че засега няма възможност обектът да се разгледа на място, налага изводите да бъдат много предпазливи.

Наосът на храма е почти квадратен (външни размери 16,80 x 15,80 м). Според класификацията на Н. Чанева-Дечевска това поставя обекта в групата на базиликите със скъсен наос. Съотношението на корабите (1:2,23), както и малкият брой подпори в колонадите, също отговаря на параметрите в групата (Чанева-Дечевска 1999, 59-60).

Пропорциите на храма, единствената, голяма и тристенна отвън апсида, единичното и просто устроено олтарно пространство, както и просторният нартекс сближават много храма край Паша дере с базиликата „Света София“ в Месемврия (Несебър), т.нар. Стара митрополия (Bojadžiev 1962; Чанева-Дечевска 1999, 228-231 и пос. литература; Чанева-Дечевска 2002, 150). Тя се намира и в същия географски район - Западното Черноморско крайбрежие. Друг общ белег между църквата край Паша дере и тази в Несебър са трите входа между наоса и нартекса, както и външните входи към страничните кораби (в църквата край Паша дере този от юг е хипотетичен).

Важна отлика, от друга страна, е липсата на входи в източните краища на северния и южния кораб. Все пак не може да бъдем сигурни доколко руините на базиликата край Паша дере са били съхранени в източната си част и дали, ако е имало входи на тези места, те все още са били разпознаваеми към времето на разкопките.

Налице са и други разлики спрямо Старата митрополия. Подпорите на носещата конструкция например са различни: в църквата край

Паша дере - колони, а в Месемврия - масивни стълбове. Освен това в първата базилика нартексът е еднопространствен, докато във втората е разчленен на три части. Тези особености вероятно могат да се обяснят с по-опростения вид на провинциалния храм в покрайнините на Одесос и с опита за постигане на по-монументални форми в епископската църква на Месемврия. Въпреки всичко приликата в архитектурния план и пропорциите на двата храма остава значителна.

Старата митрополия на свой ред намира близък паралел в известния храм „Св. Йоан Студиос“ в Константинопол (Mathews 1971, 19-27). По този начин може да се очертае хипотетична, но твърде вероятна, линия на влияние от византийската столица към Западното Черноморие и в крайна сметка - към базиликата, проучена от К. Шкорпил край Паша дере.

Любопитно е да се направи сравнение на въпросната базилика с другите известни църкви в съседните големи градове Одесос и Марцианопол (Девня) и техните околности. Като цяло не се откриват близки паралели. Базиликата в Пиринч тепе край Одесос на пръв поглед привлича внимание заради тристенната апсида. Тя обаче има малко по-удължен наос, обособени помещения в края на двата странични кораба и разчленен нартекс - характеристики, които сериозно я отличават от разглеждания паметник (Шкорпил 1910, 14-21). Някои църкви са със сравнително скъсен наос, например т.нар. „Св. Илия“, разкопана от Г. Тончева (Тончева 1951) и базиликата в Каляжка край Галата (Мирчев 1953), но те имат полукръгли апсиди, както и редица други отлики спрямо храма от Паша дере. Скъсен наос има и базиликата край Шкорпиловци, Варненско. Там обаче не се знае със сигурност каква е била формата на апсидата (Минчев 2000, 54-61, обр. 13).

Наличната документация дава възможност за коментари върху конструкцията на храма във височина. Данните показват, че колонадите са били съставени от детайли с различен размер и от различен материал - вероятно донесени от други обекти и преизползвани. Любопитен е въпросът дали над колоните е имало аркада, или архитрав. Липсват сведения за импости или капители, комбинирани с импост. Не е изключено фрагментите от волути (с изключение на този с останки от абак) да са били от йонийски импостови капители, но без оглед на самите паметници това е напълно хипотетично.

Няма сигурни данни за покривната конструкция на базиликата. Неголямата дебелина на зидовете обаче по-скоро насочва към широко разпространения вариант с дървено покритие.

Сред запазените части от интериорното оформление на базиликата край Паша дере специално внимание заслужават синтронът и камерата под пода на апсидата. Синтронът е често срещан в ранновизантийските храмове. По-специфичното тук е формата му. Запазени са две стъпала, като горното е широко 95 см. Твърде сходна е ситуацията в близката църква в Джанава край Варна (Минчев, Тенекеджиев 2009, 518, обр. 1). Възможно е двете структури да са били с по още няколко стъпала, като така биха попаднали в групата на многостъпалните синтрони - типичен елемент за константинополската литургична традиция (Sodini 1984, 442).

Издаването на краищата на синтрона има паралели, при това в района. Така са били оформени съпребстолията в епископската базилика в Марцианопол²⁰, както и в базиликата в Табията в покрайнините на същия град (Ангелов 2008, 114-117). Вероятно с издадени краища е бил и синтронът в базиликата „Св. Илия“, разкопана от Г. Тончева, но публикуваният план е твърде неясен (Чанева-Дечевска 1999, 178-179, обр. 6). Въпреки че този детайл от устройството на синтрона е любопитен, засега той не позволява никакви по-сериозни заключения.

Камерата под пода на апсидата е определена от К. Шкорпил като кладенец за светена вода (аязмо) с уточнението, че водата е довеждана до това място от близък извор. От текста не става ясно какво е накарало откривателя да стигне до такова заключение. Мястото и формата на камерата по-скоро подсказват, че това е била малка крипта за съхранение на реликви. Подобни просто устроени камери не са рядкост. Географски най-близкият пример е в епископската базилика на Одесос през нейния III строителен период (Minchev 2003, 43-44, cat. No. 35). Там криптата под олтара е частично оформена от фрагмент от мраморна колона.

Мястото на камерата може би показва къде е била поставена олтарната маса, но това не

е задължително. Възможно е светият престол да е бил изнесен по-на запад, в предапсидното пространство.

Датировката на базиликата край Паша дере не може да се определи прецизно, преди да се направят нови разкопки. Общите архитектурни особености и описанието на градежа на южната пристройка сочат, че става въпрос за раннохристиянска базилика най-общо от периода IV - VI в. К. Шкорпил споменава, че в района на храма са намерени монети на императорите Константин I (306 - 337), Аркадий (395 - 408) и Хонорий (395 - 423), но тези находки не са достатъчни за конкретни изводи. Самият откривател се въздържа да посочи датировка в текста.

Архитектурните особености на базиликата (най-вече пропорциите и тристенната апсида), както и паралелите в Месемврия и в Константинопол насочват към втората половина на V в. (Чанева-Дечевска 1999, 69). Не е сигурно дали синтронът не е изграден по-късно, тъй като многостъпалният тип съпребстолия се разпространява под константинополско влияние най-вече през VI в. (Sodini 1984, 442).

Ако се съди по данните за църквите по Черноморието, може с голяма увереност да се предположи, че и тази край Паша дере е функционирала през VI в.

Представената тук базилика е една от многото църкви (над десет на брой), които са открити досега в района южно от Одесос и на юг покрай Понтийския път. На този етап обаче информацията не е достатъчна, за да се определи каква е била нейната функция - дали е обслужвала селище, дали е била манастирска, или е имала друго предназначение.

Публикуването на наличната информация от архива на К. Шкорпил във Варненския археологически музей, изясняването на въпроса за локализацията и решаването на проблема с дублираното име на обекта („Св. Илия“) трябва да се разглеждат само като първа стъпка в преоткриването на базиликата край Паша дере. Единствено бъдещи археологически проучвания биха могли да покажат този паметник в пълния му вид и да определят точното му място в богатата картина на раннохристиянската култура по западния черноморски бряг.

²⁰ Лични наблюдения на обекта.

Цитирана литература:

- Ангелов 2008:** А. Ангелов. Християнството в Марцианопол. - В: Религиозният туризъм. Манастирите - носители на българската духовност. Варна, 2008, 106-120.
- Досева 2002:** И. Досева. Ранновизантийските олтарни прегради в Тракия и Дакия. - Проблеми на изкуството, 2002, 3, 9-18.
- Иванова 1922/1925:** В. Иванова. Стари църкви и манастири в българските земи (IV - XII в.). - Годишник на Народния музей, 4, 1922/1925, 429-582.
- Минчев 2000:** А. Минчев. Две раннохристиянски мозайки с източни мотиви от Варненска област. - В: VIII лятна научна среща Варна 2000: Християнската идея в историята и културата на Европа. Варна, 2000, 44-64.
- Минчев, Тенекеджиев 2009:** А. Минчев, В. Тенекеджиев. Аварийни разкопки на раннохристиянската църква в м. Джанавара край Варна. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 517-520.
- Мирчев 1953:** М. Мирчев. Разкопки на тракийското селище край Галата. - Известия на Варненското археологическо дружество, 9, 1953, 1-28.
- Тончева 1951:** Г. Тончева. Материали за археологическата карта на България. - Известия на Варненското археологическо дружество, 8, 1951, 105-111.
- Трифонов 2008:** Т. Трифонов. 700 наименования от българското Черноморие. Справочник. Варна, 2008.
- Чанева-Дечевска 1999:** Н. Чанева-Дечевска. Раннохристиянската архитектура в България (IV - VI в.). София, 1999.
- Чанева-Дечевска 2002:** Н. Чанева-Дечевска. Архитектурни влияния от Рим и Константинопол върху църковната архитектура по българските земи (IV - X в.). - *Rhodopica*, 2002, 1-2, 149-157.
- Шкорпил 1910:** К. Шкорпил. Одесус и Варна. - Известия на Българското археологическо дружество, 3, 1910, 3-23.
- Bojadžiev 1962:** S. Bojadžiev. L'ancienne église métropole de Nesebăr. - *Byzantinobulgarica*, 1, 1962, 321-345.
- Mathews 1971:** T. F. Mathews. The Early Churches of Constantinople. Architecture and Liturgy. Pennsylvania State University Press, University Park and London, 1971.
- Minchev 2003:** A. Minchev. Early Christian Reliquaries from Bulgaria (4th-6th century AD). Varna, 2003.
- Sodini 1984:** J.-P. Sodini. Les dispositifs liturgiques des basiliques paléochrétiennes en Grèce et dans les Balkans. - *Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina*, 31, 1984, 441-473.

A rediscovered Christian church near Varna (from the archive of Karel Škorpil in the Varna Museum of Archaeology) (Abstract)

Vassil Tenekedjiev

Recent research conducted in the archive of Karel Škorpil, now housed in Varna Archaeological Museum, led to an unexpected discovery: a Christian basilica located near Odessos (Varna), which was left unpublished and remained unknown even to specialists.

The church was excavated in the early 20th c. by Karel Škorpil, who intended to present the site in his volume "Christian Monuments in the Black Sea Country of the Balkan Peninsula", which was never published.

A detailed handmade map found in the archive shows the location of the site: very close to the

beach in the narrow triangle between two small rivers, Pasha Dere and Fatsarata, some 15 km to the south from the center of Varna. Škorpil identified the ruins with the old monastery of St. Elijah that was supposed to be somewhere in that area. In 1950, Goranka Toncheva, archaeologist from Varna Museum, excavated a second church not far to the west from Škorpil's basilica. Unaware of the earlier discovery that remained hidden in the archives, Toncheva called her newfound site "St. Elijah" too, thus causing certain confusion.

Škorpil's church is a three nave basilica with one apse (round from inside and polygonal, with

three sides, from outside), with a western narthex and a spacious hall added at a later time to the south façade. The total length of the building (east-west) was calculated to be approximately 26.40 m, with a total width of 22.50 m (15.80 m without the southern premise).

The width of the nave is 6.70 m, and that of the isles – 3 m. Colonnades (two rows of four columns and two pilasters at each end) separate the three parts. Only some fragments of marble and limestone details have survived from these structures.

The narthex occupies the whole width of the west façade, and its interior is 6 m long (east-west). The southern hall runs along the entire south façade of the building and the width inside is 6 m.

There is only one entrance in the middle of the west façade. It corresponds with an entrance along the main axis of the building that leads from the narthex to the nave. A fragment of the limestone sill with a hole for a door wing was preserved. Two more entrances lead from the narthex to the side isles. Another entrance was located on the north façade. Probably a symmetrical one existed on the south façade. There is no preserved information about how the access to the southern hall was organized.

The floor in the narthex and in the isles was covered with square bricks (0.30 x 0.32 m) laid in straight rows along the axis of the church. The

western part of the central nave was covered by larger square bricks (0.56 m) and stone slabs set in rows turned at 45° to the axis of the building. The eastern part of the central nave was occupied by the altar space but no remains were found neither of the flooring, nor of the altar screen or the holy table. Most probably, all these elements were made of marble and carried away after the destruction of the site.

The sanctuary covered the whole width of the nave (6.70 m) and protruded some 3.50 m from the east wall. The apse behind it had an inner diameter of 5.40 m and was furnished with a semi-circular synthronon with two preserved steps. In the apse in front of the synthronon, at one meter beneath the floor level, a square chamber was discovered (0.50 x 0.50 m). Škorpil interpreted it as a holy well but this was rather a crypt for relics. A structure of this kind could point to the place of the altar but we could expect also to have the holy table a little bit further to the west in the center of the sanctuary.

Škorpil mentions coins of Constantine I and of Arcadius and Honorius found in the surroundings of the site, but he did not attempt to specify the date of the church.

Based on the analysis of the architectural features of the church and the existing parallels, the basilica could be dated in the second half of the 5th c., and its use probably continued in the 6th c.

д-р Васил Тенекеджиев
Регионален исторически музей - Варна,
Археологически музей
BG-9000 Варна, Мария Луиза 41
vaten21@gmail.com

Vassil Tenekedjiev, PhD
Varna Regional Museum of History, Museum of Archaeology
21 Maria Luiza Blvd. BG-9000 Varna
vaten21@gmail.com

Ажурни апликации към колани с токи тип Сучидава

Люба Трайкова

Принадлежащите към колана метални елементи, част от коланна гарнитура, включват токи, апликации и крайници, в това число и тези по допълнителните ремъци към основния колан - чантички, приспособления за окачване на оръжие и други принадлежности.

Проблематика и анализ на находките

Предмет на настоящото изследване са една група метални части на колана от периода VI - VII в. и по-специално тяхното функционално предназначение, хронология и мястото им върху колана (обр. 1 1-9, 2 1-3). Седем от тях са непубликувани (обр. 1 5-9, 2 1, 2)¹. Техните формално-типологични белези са много близки до тези на плочките на токи от типа Сучидава по отношение на форма, изработка, материал, украса, начин за прихващане към колана и размери. Те са щитовидни, често с допълнителен издатък в долната част - заоблен, ромбовиден, конусовиден или U-образен. Изливани са от медни сплави, ажурни с кръстовиден отвор в различна комбинация с лулуи, кръгове и отвори с различна овална форма. Среца се комбиниране на ажурната украса с врязана. Според оформянето и комбинацията на ажурните отвори може да се разграничат шест варианта.

Вариант 1 (обр. 1 1). Силно стилизирано изображение на човешко лице, оформено от няколко отвора с луновидна и един със звездовидна форма. Към този вариант спада апликация от Престоя, Шуменско (дълж. 3,35 см, шир. 2,95 см) (Даскалов 2012, обр. 80 4).

Вариант 2 (обр. 1 2). Ажурният отвор е с форма на кръст. Към този вариант спада апликация от околностите на Земен. Кръстът е с

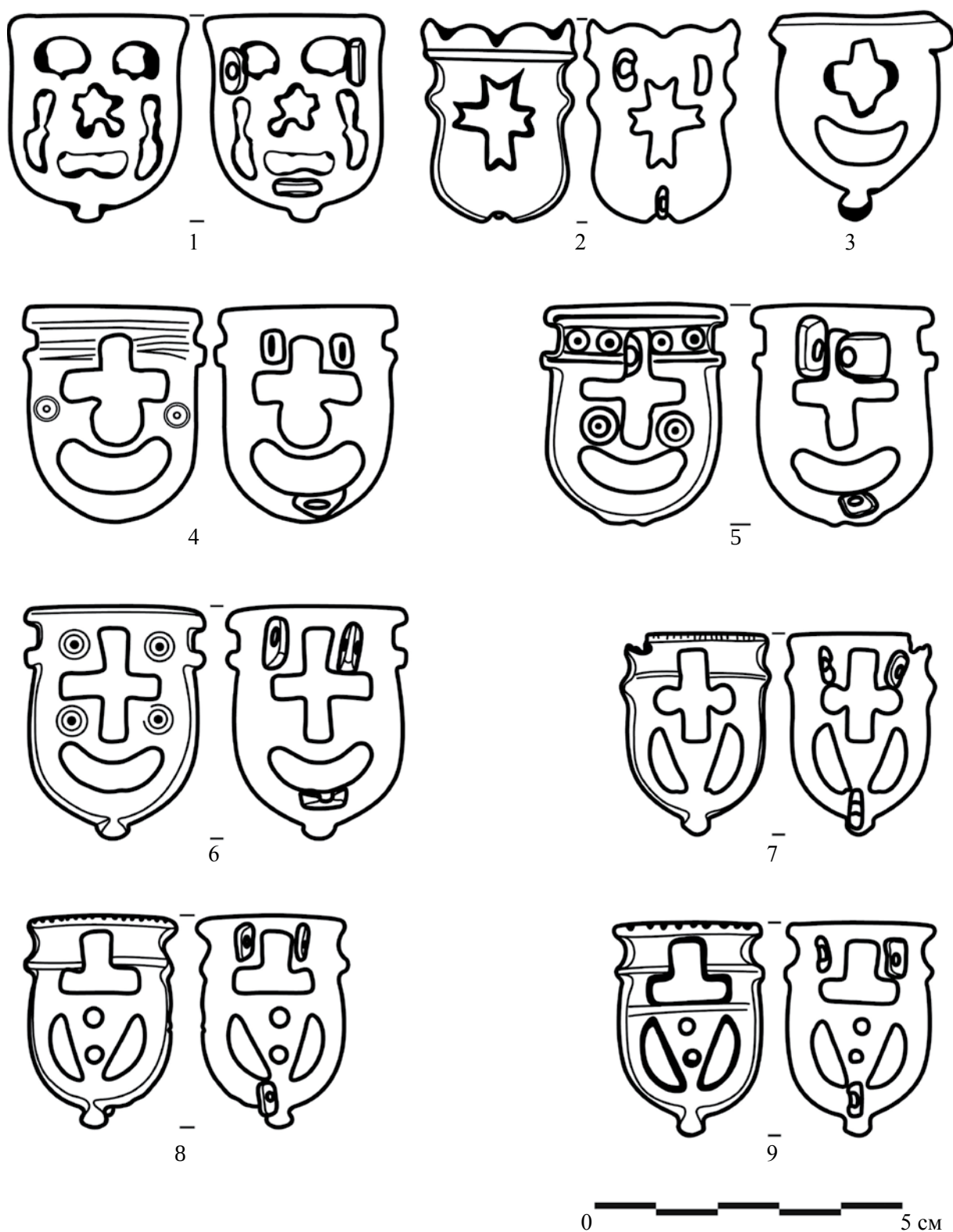
раздвоени краища, в най-широката горна част на апликацията са врязани две успоредни линии (дълж. 3,3 см, шир. 2,5 см) (Даскалов, Трендафилова 2006, обр. 2 2).

Вариант 3 (обр. 1 3-6). Украсата включва ажурен кръст, чиито хасти може да бъдат заоблени (обр. 1 3, 4) или правоъгълни (обр. 1 5, 6), под кръста, в долната част на апликацията е разположен отвор с форма на лулула. Ажурните отвори често са комбинирани с врязан орнамент „птиче око“ (кръг с центрирана точка) (обр. 1 4-6). Към този вариант спадат апликации от: Кюстендилско, случайна находка (обр. 1 3) (дълж. 3,3 см, шир. 3,0 см) (Спасов 2001, табл. II 13); Големаново кале до Садовец, Плевенско (обр. 1 4) (дълж. 3,4 см) (Uenze 1992, Taf. 131 6); Шуменско (обр. 1 5) (дълж. 3,55 см, шир. 2,95 см) (непубликувана, РИМ - Шумен, инв. № 7419); Видинско, случайна находка (обр. 1 6) (шир. 2,9 см, дълж. 3,8 см) (непубликувана, РИМ - Видин, инв. № I361).

Вариант 4 (обр. 1 7). Украсата включва кръст с две заоблени и две правоъгълни хасти, под него, в долната част на апликацията са разположени симетрично два почти вертикални отвора с форма на лулула; по периферията в горната част на апликацията има плитки, надлъжни насечки; под насечките и около горната част на вертикалното рамо са врязани хоризонтални линии. Към този вариант спада апликация с неизвестно местонамиране от Плевенско (дълж. 3,3 см, шир. 2,45 см) (непубликувана, РИМ - Плевен, инв. № 5291).

Вариант 5 (обр. 1 8, 9). Украсата включва обърнат T-образен отвор (вариант на раннохристиянски кръстен символ, т.нар. тау-кръст), под него, в долната част на апликацията се намират два почти вертикални отвора с форма на лулула, разположени симетрично, и два

¹ Благодаря на колегите Владимир Найденов (РИМ - Плевен), Станмир Стойчев (РИМ - Шумен) и Николай Казашки (РИМ - Видин) за предоставената възможност да включа в изследването непубликувани материали.

Обр. 1. Коланни апликации: 1 - Престоя, Шуменско; 2 - околности на Земен (по Даскалов, Трендафилова 2006, обр. 2 2); 3 - Кюстендилско (по Спасов 2001, табл. II 13); 4 - Садовец-Големаново кале, Плевенско (по Uenze 1992, Taf. 131 6); 5 - Шуменско; 6 - Видинско; 7 - Плевенско; 8 - Шуменско; 9 - Видинско

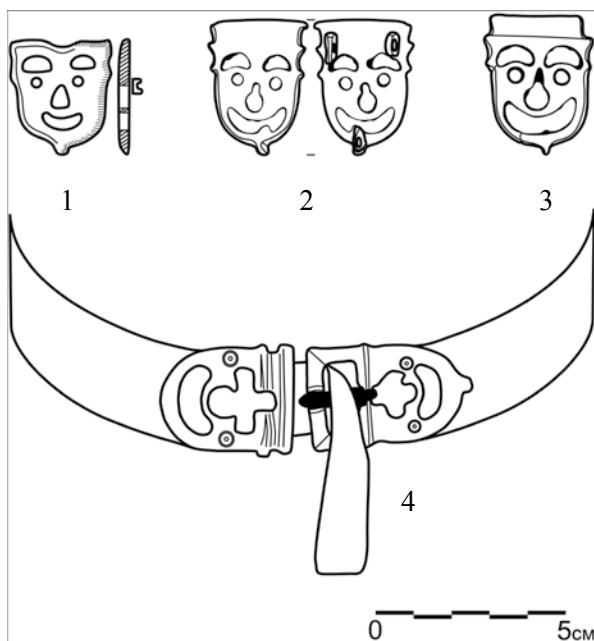
Fig. 1. Belt fittings: 1 - Prestoya, Shumen region; 2 - from the vicinity of Zemen (after Даскалов, Трендафилова 2006, обр. 2 2); 3 - Kyustendil region (after Спасов 2001, табл. II 13); 4 - Sadovets - Golemanovo Kale, Pleven region (after Uenze 1992, Taf. 131 6); 5 - Shumen region; 6 - Vidin region; 7 - Pleven region; 8 - Shumen region; 9 - Vidin region

малки кръгли отвора, разположени вертикално между лукулите; по периферията в горната част на апликациите има плитки, надлъжни насечки, под тях и около вертикалното рамо на Т-образния отвор са врязани хоризонтални линии. Към този вариант се отнасят апликации от: Шуменско (обр. 1 8) (дълж. 3,45 см, шир. 2,45 см) (непубликувана, РИМ - Шумен, инв. № АА7418); Видинско (обр. 1 9) (шир. 2,35 см, дълж. 3,45 см) (непубликувана, РИМ - Видин, инв. № I.A.63).

Вариант 6 (обр. 2 1-3). Украсата включва комбинация от луновидни, капковиден и кръгли отвори, оформящи човешко лице. Към този вариант спадат апликации: с неизвестно местонамиране (обр. 2 1) (дълж. 3,1 см, шир. 2,7 см) (непубликувана, РИМ - Велико Търново, усл. № 66); от Шуменско (обр. 2 2) (дълж. 3,55 см, шир. 2,55 см) (непубликувана, РИМ - Шумен, инв. № АА10565); от НАР „Деултум“ край Дебелт, община Средец, област Бургас (обр. 2 3) (дълж. 3,7 см, шир. 2,85 см) (Прешленов 2015, 22).

Всички апликации се прихващат към колана с „уши“ - приспособления, отливани заедно с токата, респективно апликацията. След отливането в тях са пробивани отвори. „Ушите“ преминават през ремъка, а в отворите се прокаква тел или метален щифт за фиксиране. Възможно е някои да са били пришивани с нишка от нетраен органичен материал. Раз-

положени на обратната страна, най-често те са три на брой. Размерите на тези апликации отговарят на големината на плочка за тока от вече споменатия тип Сучидава - ширината варира между 2 и 3 см, а дължината е между 3 и 4 см. Вероятно поради своите сходни характеристики тези апликации често са приемани за фрагментирани токи (плочки) Сучидава. В своя публикация М. Даскалов и К. Трендафилова посочват, че: „Няма красноречиви данни, че коланът с тока тип Сучидава е имал допълнителни елементи“. Примерите на апликации със същата форма като плочката и аналогична ажурна украса са единични вероятно защото известен брой са приети за плочки от фрагментирани токи (Даскалов, Трендафилова 2005, 8-9). По-късно в монографията си за коланни украси М. Даскалов обръща внимание на този вид находки с предположения за функцията и мястото им в коланните гарнитури. Авторът отбелязва, че този вид украси не може да бъдат определени като накрайници поради своите размери, които не позволяват преминаването им през рамките на токите, а липсата на рамка не позволява квалифицирането им като такива. Изделията са определени като апликации, но не са включени в типологията на апликациите, а са разгледани заедно с токите поради идентичността им с тях. Отбелязана е тяхната връзка с аналогичните типове токи и вероятната им принадлежност към един комплект (Даскалов 2012, 9-10, 40-41, 96). Различното предназначение на токите и апликациите изисква класифициране по видове коланни принадлежности и разпределянето им в отделни типологии. Изключването на тези коланни елементи от типологията на апликациите в монографията на М. Даскалов не дефинира тази интересна група находки. Апликациите, причислени към токи тип Т. В. III. 4, не са идентични в ажурната украса, тъй като вместо кръстовиден имат обрънат Т-образен отвор, а една част от тези, включени към токи тип Т. В. IV, вероятно са фрагментирани плочки от токи и не могат да се определят със сигурност (Даскалов 2012, 232, обр. 62 15-16, 233, обр. 63 9-10, 12, 15). Аналогичните апликации са представени паралелно само при типове токи Т. В. III и Т. В. IV. Апликациите, аналогични на токи тип Т. В. V, с идентична украса са включени в отделен тип А. I. 2 (Даскалов 2012, 233, обр. 63, 250, обр. 80). Липсата на ясно изразена концепция за изготвяне на класификацията и типологията води до разминаване в приложените принципи за разглеждане на коланните принадлежности.

Обр. 2. Коланни апликации: 1 - неизвестно местонамиране; 2 - Шуменско; 3 - НАР „Деултум“; 4 - графична реконструкция

Fig. 2. Belt fittings: 1 - unknown provenance; 2 - Shumen region; 3 - Deultum NAR; 4 - graphic reconstruction

Функционално предназначение

Определянето на този вид коланни елементи в групата на апликациите е продиктувано от няколко основни признака. Размерите им, сходни с тези на плочките на токите, показват, че мястото им е върху основния колан, но не е възможно да бъдат използвани като негови крайници, защото съотношението с ширината на рамката не го позволява. Изработката на тези коланни елементи и по-специално начинът за прихващане към колана чрез „уши“ не съответства на устройството на крайници за основен колан. Апликациите са разположени по дължината на колана, върху лицевата му повърхност, както и върху допълнителни ремъци към основния. Освен че имат декоративно предназначение, те подсилват здравината на колана и фиксират допълнителни ремъци към основния. Крайниците са разположени в края на колана, предназначени са да държат изпънат неговия край, както и да го предпазват от износване. За да изпълняват тази функция, те обхващат края на ремъка от двете страни и чрез един или повече нитове се прихващат към него. Използването на крайниците придава завършеност на коланната гарнитура в декоративно отношение. Съпоставянето на функциите на апликациите и крайниците, както и тяхното разполагане върху колана и начинът за прихващане към него показват, че металните коланни елементи, представени тук, отговарят на критериите, които позволяват да бъдат определени като апликации.

Този вид коланни елементи едва ли биха могли да бъдат и крайници за допълнителни, висящи ремъци, тъй като ширината на тези ремъци обикновено е значително по-малка от тази на основния колан.

Равните и гладки контури на изработената форма показват, че коланните елементи са замислени и изпълнени да функционират като апликации, т.е. без рамка. Подчертаването и ограничаването на горната част с врязани линии, понякога комбинирани с насечки по самия ръб (обр. 1 2-9), подсказват естествения край и завършеност на формата, а не фрагментиране. Липсата на рамка не е достатъчен критерий за определяне на функционалното предназначение. Не може да се изключи възможността някои токи след повреда да са били вторично обработвани и пригодени да функционират като апликации. Вторичната обработка след фрагментиране на токата включва изрязване на остатъците от рамката и изпилване на ръбовете за заглаждане на повърхността. В тези

случаи от решаващо значение за правилното определяне на първоначалния замисъл за изработка на находките е наличието или отсъствието на отвор за езиче. Наблюдава се тенденция формата и украсата на апликациите, както и начините за фиксиране към колана или допълнителните ремъци да следват тези на плочката на токата. Функцията на апликациите не изисква такъв отвор, тъй като те не са предназначени за свързване на двата края на колана. Декоративната и подсилващата роля на апликациите върху колана, на допълнителните ремъци и чантички не е обвързана със закопчаване. В случаите, когато са използвани за фиксиране на допълнителни ремъци към основния колан, прихващането се осъществява чрез нитове, шипове или „уши“. Токите са основен елемент на колана, липсата на отвор за езичето в плочката (за токите, съставени от рамка и плочка) би довела до тяхната нефункционалност.

Възстановка

Местоположението и ориентацията на тези апликации върху колана може да се определи спрямо токата. Сходствата на формата и размерите с тези на плочките на токите предполагат, че са били разположени срещуположно на токата за образуване на симетрична композиция. Позицията им би трябвало да е хоризонтална, каквато е и тази на токите. Същото предположение е направено и от М. Даскалов по повод разположението на токата и лежаща срещу нея апликация. Коланите без допълнителни висящи ремъци и със сравнително малко елементи са определени като опростени гарнитурни (Даскалов 2012, 9-10). Идентичното оформяне и украса на апликацията от Садовец (обр. 1 4) и токата от античното селище край Перник (Любенова 1981, обр. 119 4) позволяват да се предложи възможна реконструкция на разположението на апликацията спрямо токата върху колана (обр. 2 4). Токата от Перник е без запазено езиче, но към възстановката то е добавено, за да се създаде по-добра визуална представа.

Хронология и паралели

Вариант 1 (обр. 1 1). Аналогични фрагменти има от фондовете на РИМ - Русе (непубликувана, инв. № 534, случайна находка) и АМ - Варна (Даскалов 2012, обр. 80 10), за които не може да се прецени дали са плочки, или апликации, но са със същата ажурна комбинация. Подобна плочка от тока е датирана по аналогии с подобни токи в последната трета на VI в. (Хараламбиева, 1993, табл. III 11). Фрагментът от РИМ - Русе и плочката произхождат от

Апиария (край Ряхово, Русенско), унищожена от аварите през 587 г. (Иванов 1999, 145). Ето защо тяхната датировка като горна граница би трябвало да се отнесе към последната трета на VI в. Тока с такава плочка е открита и в некропола Пятра Фрекъцей, гроб Е 199, датирана в VI в. с монета на Юстин I (Petre 1987, pl. 122 187b). Подобна апликация, украсена допълнително с орнамент „птиче око“, от Мала Азия е включена в публикуваната колекция на Централния римско-германски музей в Майнц с обща датировка в VI в. (Schulze-Dörrlam 2002, 156-121).

Вариант 2 (обр. 1 2). Аналогична плочка от тока с кръст с раздвоени краища има от Одърци, Добричко, като типът токи е датиран от времето на император Юстиниан I до границата на VI - VII в. (Даскалов 2012, 41, обр. 62 13).

Вариант 3 (обр. 1 3-6). Само апликацията от Големаново кале (обр. 1 4) има археологически контекст и е датирана в средата и втората половина на VI в. (Uenze 1992, 186). Точен аналог на апликацията - тока с идентична плочка, е открит в античното селище край Перник (Любенова 1981, обр. 119 4). Последните монети от обекта са на император Юстин II, отсечени през дванадесетата година от управлението му в периода 576 - 577 г. (Юркуова 1981, 234). Самото селище е опожарено от нашествията на славяни и авари в периода между 578 и 581 г. (Чангова 1981, 265). Кръстът е със заоблени хасти, а от двете му страни на напречното рамо е връзан по един орнамент „птиче око“. Аналогична апликация от кв. Аспарухово (Варна) се съхранява във фонда на АМ - Варна (инв. № II 6864, непубликувана). Идентична плочка от тока на апликацията от Кюстендилско (обр. 1 3) се съхранява във фонда на РИМ - Смолян, конфискувана от прокуратурата (инв. № A01768, непубликувана). Апликации от Мала Азия и с неизвестно местонамиране са включени и в публикуваната колекция на Централния римско-германски музей в Майнц. Тяхното датиране е обвързано с токите от Сучидава (Schulze-Dörrlam, 2002, 147 Nr. 112, 148 Nr. 113-116).

Вариант 4 (обр. 1 7). Комбинацията от кръст и две лулуи се среща рядко. Вариантът може да се разглежда като преходен между III и V вариант. Апликацията няма точен аналог. Такава комбинация има споменатата вече тока от Одърци, Добричко (Даскалов 2012, обр. 62 13) и тока от фонда на ИМ - Поморие (инв. № 316, непубликувана).

Вариант 5 (обр. 1 8, 9). Аналогични апли-

кации от кв. Славейково (Варна) и от нос Св. Атанас край Бяла, Варненско (ПИ № 901) се съхраняват във фонда на АМ - Варна (инв. № П6708), както и плочка от тока от Североизточна България с две ажурни лулуи без кръст (инв. № II 6708, непубликувани). Фрагмент от тока от Шуменско, вероятно с две лулуи (запазена е само половината тока), се съхранява в РИМ - Шумен (инв. № AA11341, непубликуван). Фрагмент от подобна апликация е открит в производствения център в античната Ромулиана Феликс (Сърбия) с монета на император Юстин I (Živić 2009, fig. 18).

Вариант 6 (обр. 2 1-3). Аналогични апликации - случайни находки от региона на Варна: Рогачево - Трите воденици, и от Ботево, се съхраняват във фонда на АМ - Варна (инв. № II 7719, № II 6602, № II 6740, непубликувани). Две непубликувани апликации са в експозицията на ИМ - Поморие (инв. № 316, общ номер за дарение с други метални находки). Публикувани токи с такъв тип изображение на човешко лице има от Садовец, Плевенско (Uenze 1992, Taf. 12 4), с неизвестно местонамиране, съхранявана в РИМ - Добрич (Хараламбиева 1993, 38, табл. II 12), от Ветрен, Силистренско (ант. Тегулицум) (Атанасов, Йорданов 1994, табл. II 12). Непубликувани токи, аналогични на тези апликации, се пазят във фондовете на музеите в Ямбол, Варна, Каварна, Шумен, Силистра, Русе, Плевен, Велико Търново.

Липсата на археологически контекст за по-голямата част от разгледаните тук находки налага обвързването на хронологията им с техните аналогични типове токи. Вече беше отбелязано, че най-близкият тип токи е Сучидава, независимо дали в него трябва да бъдат включени токи с ажурен кръст в комбинация с други ажурни форми, или и тези, чиято ажурна украса наподобява човешко лице. Името на типа Сучидава е въведено в литературата от Й. Вернер и включва токи с ажурни кръст и лулула под него, понякога в комбинация с два малки кръгли отвора под хоризонталната хаста на кръста (Werner 1955, 39, Taf. 8 6-11). В. Варсик например включва към този тип и тези, наподобяващи човешко лице, или със схематизирани ажурни комбинации (Varsik 1992, 78, Taf. I 1-9). Тезите относно дефиницията на типа Сучидава не са обект на подробно разглеждане тук.

В България по-обстоен преглед е направен от М. Даскалов. В неговата типология към типа Сучидава са включени само токите с ажурен кръст и допълнителни ажурни

елементи, според които са обособени четири варианта. Токите с ажурна украса, наподобяваща човешка маска, и тези със стилизиран орнамент са обособени в отделни типове (Даскалов 2012, 38-42). Разграничаването на отделните типове е основано на разликата в ажурната украса, останалите формално-типологични белези, като форма, размери, изработка, материал и начин за прихващане към колана, са аналогични. Целта на автора е „по-прецизно дефиниране и извличане на максимална информация въз основа на териториалното разпространение на типа“. Няма съществена разлика в датировката и разпространението на типове Т. В. III, Т. В. IV и Т. В. V по М. Даскалов (Даскалов 2012, 38-42, 264, карта 5, 266, карта 6). Прецизното дефиниране не е спазено при тип Т. В. III. 4, който по определение включва „токи с кръстовиден прорез и двойка луновидни изрези в задната част на плочката“, но от четири цитирани и илюстрирани примера само един отговаря на описанието, а останалите нямат кръстовиден прорез, който е в основата на дефиницията на целия тип Т. В. III (Даскалов 2012, 40, 232, обр. 62 13-16). По неизвестни причини към токите от тип Т. В. V е включен фрагмент от апликация тип А. V. 1 (Даскалов 2012, 233, обр. 63 19; 253, обр. 83 11). Считаю, че токи с аналогични формално-типологични белези и синхронно разпространение във времето и пространството трябва да бъдат определени като един тип, а различните орнаменти на украсата да се отделят като негови варианти. Тази концепция е спазена и от М. Даскалов в определянето на други типове токи, например на Т. В. II и Т. В. VI, за които разликата в украсата е критерий за обособяване само на варианти за даден тип (Даскалов 2012, 37, 42-44, 226, обр. 56 12-21; 227, обр. 57 1-16; 234, обр. 64 1-12).

Съществена в случая е хронологията на токите с щитовидна плочка с характерната ажурна украса. В балканските провинции се срещат с монети на императорите Юстин I, Юстиниан I и Юстин II (Varsik 1992, 78; Živić 2009, 204, fig. 18; Petre 1987, pl. 122 187b; Хараламбиева 1993, 37; Даскалов, Трендафилова 2005, 9; Даскалов 2012, 64, приложение 18). Общата хронология за типа според Й. Вернер може да се постави в рамките на VI в. (Werner 1955, 39); според З. Юнце - в средата и втората половина на VI в. (Uenze 1992, 185-186); според В. Варсик - във втората трета на V в. (Varsik 1992, 78). З. Вински определя времето на разпрос-

транение на типа между управлението на императорите Юстиниан I и Тиберий Маврикий (Vinski 1967, 38). Наличието на находки с монети на император Юстин I (посочени по-горе гроб от Пятра Фрекъцей и Гамзиград-Ромулиана Феликс) дава основание началната дата за поява на този тип да се постави още в първата четвърт на VI в. Горната граница достига до края на VI в. и вероятно до началните години на VII в. Тази хронологическа рамка следва да бъде приложена и за апликациите, съответстващи по всички типологично-формални белези на плочките от гореспоменатия тип токи.

Заклучение

Функционалното разграничаване на металните части на колана определя разгледаните тук находки като апликации. Посочените аналогични по форма, размери и украса токи дават възможност да се създаде представа за това какви метални елементи са били комбинирани на един колан.

Налага се изводът, че коланът с токи тип Сучидава (според по-широката дефиниция за типа) е имал допълнителни елементи. Сходството на апликациите с плочките на токите недвусмислено показва, че те са част от единен коланен комплект. Предположението за разположението на тези апликации спрямо токите и мястото им на колана е базирано на използването на комплекти, образувани от елементи, украсени с еднакви мотиви. Реконструкцията е направена на базата на тенденцията за търсене на симетрия в разполагането на металните части върху колана. Симетричното разполагане на една или повече апликации, които повтарят формата и украсата на плочката на токата, се среща върху гарнитурите от II - III в. и тази тенденция се запазва до края на Късната античност.

Датирането е основано на връзката между апликациите и токите тип Сучидава, установена чрез формално-типологичен анализ. Намирането в затворени комплекси, както е гроб С-62 от некропола Пятра Фрекъцей (Petre 1987, pl. 122 189b, 189c), на тока, изобразяваща човешко лице, и тока с кръст и лулула под него показва, че различните варианти на украса са синхронни. Заради тяхното едновременно производство и използване не трябва да се изключва възможността в един комплект да са били комбинирани токи и апликации с различни варианти на ажурната украса.

Въпросите, свързани с разглеждането на аспекти като производствени центрове, етническа и полова принадлежност, не може да бъдат

проследени поради липсата на археологическа среда при намирането на повечето от разгледаните тук находки. Поради състоянието на проучванията не е ясно дали този тип колани са имали накрайници, или металните елементи са включвали само тока и апликация. Настоящото изследване разграничава разгледаните коланни принадлежности от накрайниците и фрагментираните токи. Намирането на такъв

тип находки в затворени комплекси и тяхното своевременно публикуване ще позволи разширяване на изследването и ще даде възможност за по-изчерпателен анализ. Те са важни хронологически индикатори, защото са подвластни на модата и носят информация за социалния статус, половата и етническата принадлежност на собственика, както и за търговските контакти и производствените центрове.

Цитирана литература:

Атанасов, Йорданов 1994: Г. Атанасов, И. Йорданов. Средновековният Ветрен на Дунав. Шумен, 1994.

Даскалов 2012: М. Даскалов. Колани и коланни украси от VI - VII век (от днешна България и съседните земи). София, 2012.

Даскалов, Трендафилова 2005: М. Даскалов, К. Трендафилова. Коланът в южнодунавските византийски провинции през VI - VII в. – В: Българските земи през Средновековието (VII-XVIII в.). Международна конференция в чест на 70-годишнината на проф. А. Кузев (Acta Musei Varnaensis, III-2). Варна, 2005, 7-17.

Даскалов, Трендафилова 2006: М. Даскалов, К. Трендафилова. Археологически проучвания в околностите на с. Кошарево, Брезнишка община през 1998 - 1999 година. - В: Приноси към българската археология, 3-4, 2006, 21-39.

Иванов 1999: Р. Иванов. Долнодунавската отбранителна система между Дортикум и Дуросторум от Август до Маврикий. София, 1999.

Любенова 1981: В. Любенова. Селището от римската и ранновизантийската епоха. - В: Перник, 1. София, 1981, 107-203.

Прешленов 2015: Хр. Прешленов. Деултум: Античен град сектор Център – Форум – Запад. - В: Българска археология. Каталог към изложба. София, 2015, 20-22.

Спасов 2001: Р. Спасов. Новопостъпила колекция с находки от ранновизантийската и средновековна епохи в Исторически музей - Кюстендил. - Трудове на научната група Исторически музей Кюстендил, 1, 2001, 38-50.

Хараламбиева 1993: А. Хараламбиева. Коланни токи от IV - VII в. от Добричкия музей. - Добруджа, 10, 1993, 32-46.

Чангова 1981: Й. Чангова. Поселищен живот на хълма Кракра от V хил. пр. н. е. до VI в. на н. е. - В: Перник, 1. София, 1981, 264-265.

Юркова 1981: Й. Юркова. Антични и ранновизантийски монети. - В: Перник, 1. София, 1981, 218-261.

Petre 1987: A. Petre. La romanité en Scythie Mineure (II-e - VII-e siècles de n. è.). (Recherches archéologiques). București, 1987.

Schulze-Dörrlamm 2002: M. Schulze-Dörrlamm. Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge im Römisch-Germanischen Zentralmuseum. Teil 1. Die Schnallen ohne Beschläg, mit Laschenbeschläg und mit festem Beschläg des 5. bis 7. Jahrhunderts (Kataloge Vor- und frühgeschichtlicher Altertümer, 30). Mainz, 2002.

Uenze 1992: S. Uenze. Schnallen und Riemenbeschläge. Taschenszubehör und Amulette. - In: J. Werner (Hrsg.). Die spätantiken Befestigungen von Sadovec (Münchener-Beiträge zur Vor- und frühgeschichte, 43). München, 1992, 174-200.

Varsik 1992: V. Varsik. Byzantinische Gürtelschnallen im mittleren und unteren Donauraum im 6. und 7. Jahrhunderts. - Slovenska archeologia, XL-1, 1992, 77-105.

Vinski 1967: Z. Vinski. Kasnoantički starosjedioci u salonitanskoj regiji prema arheološkoj ostavštini pred-slovenskog supstrata. - Vjesnik za arheologiju i historiju Dalmatinsku, 69, 1967, 5-86.

Werner 1955: J. Werner. Byzantinische Gürtelschnallen des 6. und 7. Jahrhunderts aus der Sammlung Diergardt. - Kölner Jahrbuch, 1, 1955, 36-48.

Živić 2009: M. Živić. Early byzantine metallurgical object at the site Gamzigrad-Romuliana in Eastern Serbia. - Journal of mining and metallurgy, 45 (2), 2009, 197-206.

Open-work fittings for belts with Sucidava Type buckles (Abstract)

Lyuba Traykova

Twelve metal fittings for belts are discussed (fig. 1 1-9; fig. 2 1-3), dated to the 6th-7th c. and often considered belt buckles of Sucidava Type. Seven of them have not been published previously (fig. 1 5-9; fig. 2 1, 2). The main goal of the present study is to elucidate their function, chronology, and place on the belt. Based on morphological and typological characteristics of the items - shape, dimensions, craftsmanship, material, decoration, and manner of fastening to the belt, it was established that they correspond to and were parts of belts with Sucidava Type buckles. The chronological frame, suggested for the fittings, corresponds to that of the buckles - from the first quarter of the 6th to the end of the 6th or the first years of the 7th c. Six variants could be distinguished, based on the type of open-work decoration:

Variant 1 (fig. 1 1). Highly stylized depiction of human face, shaped by several moon-shaped and one star-shaped opening.

Variant 2 (fig. 1 2). The open-work opening is cross-shaped.

Variant 3 (fig. 1 3-6). Open-work cross with rounded (fig. 1 3, 4) or rectangular (fig. 1 5, 6) arms; under the cross, on the lower part of the fitting, there is a moon-shaped opening.

Variant 4 (fig. 1 7). Cross with two rounded and two rectangular arms, and beneath it, on the lower part of the fitting, two symmetrically arranged and almost vertical moon-shaped openings.

Variant 5 (fig. 1 8, 9). Uprturned T-shaped opening, and beneath it, on the lower part of the fitting,

two symmetrical moon-shaped openings and two small round openings, vertically arranged between the moon-shaped ones.

Variant 6 (fig. 2 1-3). Combination of moon-shaped, drop-shaped, and round openings, shaping a human face.

The identification of the function of the separate metal parts of the belt and the comparative analysis indicate that these elements were fittings and set them apart from the fragmentary buckles and strap-ends.

The correspondence with the discussed identical examples of Sucidava Type buckles in terms of shape, size, and decoration provides the opportunity to identify possible combinations of metal elements on one belt. The similarities between the fittings and the plates of the buckles indicate they belonged to the same belt set.

The present study shows that the belt with Sucidava Type buckles had additional elements.

The suggested graphic reconstruction (fig. 2 4) takes into account the shape, the size, and the position of the buckle on the belt. It is based on the trend for achieving a symmetrical composition when mounting one or more fittings that replicated the shape and the decoration of the buckle.

Studying belt fittings is important as they followed a certain fashion and are therefore a good chronological indicator. They also provide information about the social status, gender, and ethnicity of the person that wore the belt, as well as about commercial contacts and producing centres.

д-р Люба Трайкова
Национален археологически институт и музей - БАН
BG-1000 София, Съборна 2
ltraikova@mail.bg

Lyuba Traykova, PhD
National Institute of Archaeology and Museum
Bulgarian Academy of Sciences
2 Saborna St. BG-1000 Sofia
ltraikova@mail.bg

Костена апликация с изображение на птица от Плиска

Валери Григоров

Средновековни паметници на малката пластика, изработени от кост, се публикуват сравнително рядко. Затова всяка находка, особено когато е намерена при археологически разкопки, предизвиква специален научен интерес. В настоящата статия представям един нов паметник - костена апликация с релефно изображение на птица. Апликацията е открита през 2014 г. при проучване на вкопано жилище на обект „Дворцов център - изток“ в НИАР Плиска. Находката е заведена с полеви инвентарен № 65/2014 и е предадена за съхранение в Средновековния фонд на Националния археологически музей в София.

Апликацията е изработена от еленов рог, от който е изрязана плочка с трапецовидна форма с размери - 41 x 41 x 30 мм и дебелина 6 мм. На лицевата страна на плочката е гравирано изображение на птица (обр. 1). Релефът на птичата фигура е подчертан чрез вдълбаване на фона, т. нар. изрязан релеф, при който се е получил и релефният кант на рамката.

Птицата е представена в профил наляво и с глава, обърната назад, тялото е масивно, краката са леко разтворени и завършват с дълги извити нокти. Крилото ѝ е отбелязано като единично перо, а опашката е оформена с пет свити пера, излизащи от основата на задницата. Гравьорът е обърнал специално внимание на изработката на главата. Окоето на птицата има изящна бадемовидна форма с релефно подчертана в центъра зеница. Клюнът е дълъг, тънък и леко закривен надолу. Той е разполовен с допълнителна връзана линия, което засилва реализма на изображението. Дългата извита назад шия ѝ придава елегантност.

Представеният образ не дава възможност да се определи еднозначно видът на птицата. Подобни изображения обикновено са интерпре-

тирани като соколи. Тялото и силните крака с извити дълги нокти насочват към граблива, хищна птица. Силно издължената шия обаче не е характерен белег нито на соколите, нито на други подобни птици, като ястреб например. Дългият, слабо извит клюн също не е типичен за соколите. Очевидно е, че художникът гравьор е смесил елементи от различни видове птици. Целта му не е била да представи конкретен вид, а по-скоро обобщен образ.

Изображението на птицата заема плътно почти цялото поле, затворено от рамката. Фонът е набразден с успоредни резки, които запълват под различен ъгъл празните полета. Долният десен край на пластината е отчупен, но може да бъде сравнително сигурно реконструиран (обр. 2). Опаката страна на апликацията е оставена натурална, като изрязаната пластина не е била специално загладена.

Важна информация за датирането на находката дава контекстът на намиране. Апликацията се откри на пода на вкопано жилище (структура XX-346/1) (обр. 3). Проучването на този сектор в Плиска се отличава със стратиграфска прецизност, която позволява точното датиране на всички предмети. В конкретния случай жилището се отнася към втори хоризонт, който се датира в края на X - първата четвърт на XI в. (Григоров 2016, 261). Жилището е използвано до 30-те/40-те години на XI в., което се явява сигурен *terminus ante quem* при датирането на апликацията.

Въпреки многогодишните проучвания в Плиска досега не е намирана друга подобна находка. Близка аналогия обаче е известна от Велики Преслав (обр. 4 /). Подобна костена апликация е открита в манастира в местността Тузлалъка. Тя е коментирана подробно в редица публикации (Тотев Т. 1982, обр. 31 4; То-

Обр. 1. Плиска. Костена апликация с изображение на птица
Fig. 1. Pliska. Bone fitting with depiction of bird

тев Т. 1993, 109-110, обр. 1; Тотев К. 1993, 274, табл. Іл; Тотев К. 1997, 397, табл. VIII 8; Бонев 2009, 145-146, обр. 5). Апликацията е намерена в яма за производствен брак в ателие за косторезба, разположено в източната част на манастирското общежитие. Върху лицевата ѝ страна е гравирано изображение на птица, определена като сокол. За да се побере в рамкираното поле, тялото на птицата е леко деформирано и скъсено. По идентичен на плисковското изображение начин са представени тялото, крилото и масивната опашка. Освен общите елементи сравнението между двете птици показва и някои разлики. Те са най-вече в позата на тялото и в начина на представяне на отделни детайли. Тази от Велики Преслав е с по-масивен клон и по-къса шия.

Друга апликация, която има сходен стил на изработка, също е намерена във Велики Преслав. Тя е открита в хоросанов пласт върху Долната църква, разположена до чупката на източната стена на Вътрешния град във Велики Преслав (обр. 4 2). Върху лицевата ѝ страна в нисък релеф е изобразено животно, определено от различните автори като сърна, магаре, кон (Иванова 1955, 478, обр. 16; Тотев Т. 1963, 90,

обр. 9; Тотев Т. 1993, 110, обр. 2; Бонев 1995, 344-345; Тотев К. 1997, 397, табл. VIII 3; Бонев 2009, 144, обр. 2). Въпреки че е представен различен животински вид, се забелязват някои стилистични прилики с плисковската апликация. По идентичен начин е направена рамката на плочката - с набраздени под различен ъгъл празни полета. Гравьорът е обърнал специално внимание на главата на животното, много реалистично са представени устата, ушите и окото.

Апликацията от Плиска намира близки аналогии също така и сред група изделия на малката пластика от Херсонес (Банк 1978, 86, рис. 70; Наследие Византийского Херсона 2011, 35, 590-594, кат. № 336-345). Тя се състои от костени апликации с гравирани изображения на птици (обр. 5). Сравнението показва значителна близост като стилистика и изработка на предметите. Общи белези се констатира в позата, в начина на оформяне на тялото и на дългата извита назад шия. При някои от изображенията гравьорът е отделил специално внимание на моделирането на главата, подчертавайки детайли от окото и клюна. Освен общите елементи се забелязват и някои разлики - повечето птици от Херсонес са представени

Обр. 2. Плиска. Костена апликация с изображение на птица (реконструкция)

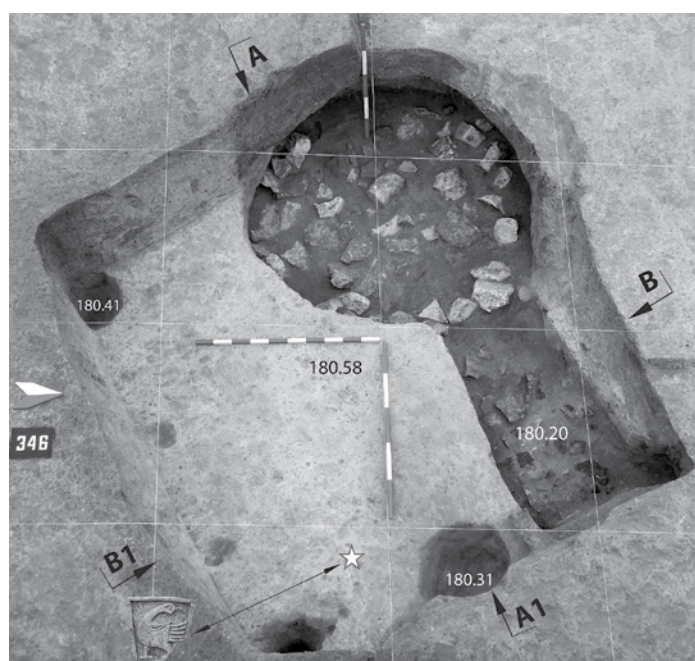
Fig. 2. Pliska. Bone fitting with depiction of bird (reconstruction)

с десен профил, докато находките от България са с лъв профил.

За функцията на костените апликации са изказани някои предположения. Според А. В. Банк с тях са украсявали сандъчета за скъпоценности, диптихи, триптихи или погребални покрови (Банк 1978, 86, рис. 68). При-

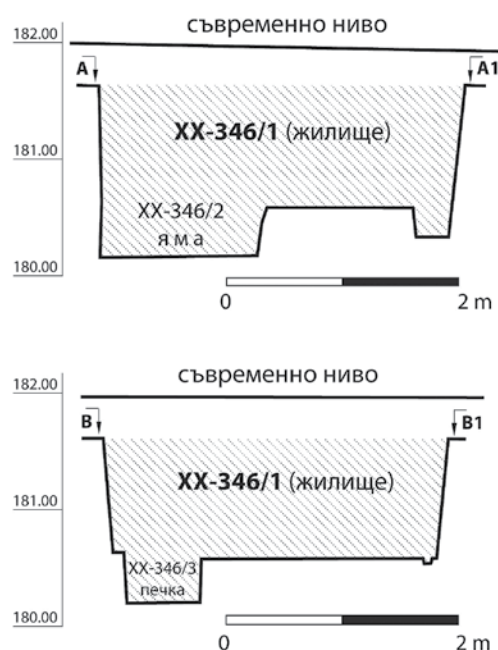
мери за такава употреба са две пластини от диптих с изображения на лъв и на птица, намерени в Херсонес (обр. 6) (Наследие Византийского Херсона 2011, кат. № 320), както и четири костени пластини от погребален покров, също от Херсонес (Банк 1978, рис. 68). Т. Тотев предполага, че геометрично изрязаните плочки са предназначени за инкрустация при украсата на църковни иконостаси, епископски тронове, надпрестолни кръстове, сандъчета за скъпоценности или мощи, подвързии на скъпи кодекси и др. (Тотев Т. 1993, 112).

Насочваща информация за предназначението на костените апликации дава и една друга находка от Велики Преслав (обр. 4 3). Тя е намерена в пласта над ранната подова настилка на последното помещение от южната Патриаршеска верижна сграда (Балабанов 2009, 156). Става въпрос за фрагмент от костена пластина, върху която е гравирано изображение на животно, интерпретирано като слон (Балабанов 2009, обр. 1). Откритите в близост до пластината бронзови токички и щифтчета от закопчалки на книги подсказват, че костената апликация може да е използвана като елемент от украсата на подвързия на книга (Балабанов 2009, 162). Аналогична е ситуацията и в Плиска. В запълнителя на жилището, в което е открита апликацията, бяха намерени също така и един щифт от закопчалка на книга и бронзов нагръден кръст (обр. 7). Щифтът е изработен много качествено, като главата

Обр. 3. Плиска. Вкопано жилище (структура XX-346/1). Отбелязано е местонамирането на костената апликация

Fig. 3. Pliska. Sunken dwelling (Structure XX-346/1). The finding place of the bone fitting is marked

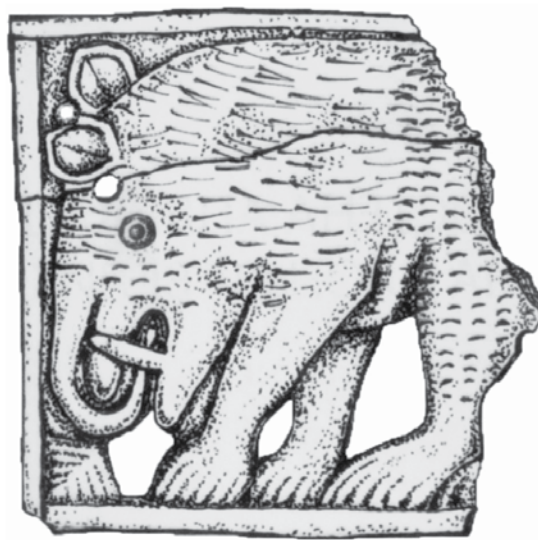
1

2

3

Обр. 4. Велики Преслав. Костени апликации: 1 - апликация от манастира в местността Тузлалъка (по Бонев 2009, обр. 5); 2 - апликация от Долната църква до чупката на източната стена на Вътрешния град (по Бонев 2009, обр. 2); 3 - апликация от Патриаршеската верижна сграда (по Балабанов 2009, обр. 1)

Fig. 4. Veliki Preslav. Bone fittings: 1 - fitting from the monastery in Tuzlalaka locality (after Бонев 2009, обр. 5); 2 - fitting from the Lower Church next to the bend of the eastern wall of the Inner City (after Бонев 2009, обр. 2); 3 - fitting from the Patriarchal chain-like building (after Балабанов 2009, обр. 1)

и основата му са моделирани пластично. От многобройните находки, намирани в Плиска, този екземпляр определено е сред най-добрите, което дава основание да се предположи, че с него вероятно е закопчавана скъпа и луксозно оформена книга.

Освен формалните характеристики, които предполагат вграждането на плочките като украса, е важно да се обърне внимание и на семантиката на животинските изображения, която ги отделя от обичайните декоративни сюжети. Използването на този тип костени апликации като украса на църковни вещи на-

сочва към предположението, че изображенията са носили и определена религиозна символика.

Археологическите проучвания у нас показват, че косторезбата е занаят, широко разпространен в средновековна България. В старобългарските селища и в некрополите се откриват многобройни предмети от кост. На този фон обаче изделия с художествена изработка са редки. В процеса на изясняване на развитието на косторезбата възниква резонният въпрос кога в Плиска и във Велики Преслав започва изработката на художествени изделия. В досегашните изследвания това производство се свързва

Обр. 5. Херсонес. Костени аппликации (по Наследие Византийского Херсона 2011)
 Fig. 5. Chersonese. Bone fittings (after Наследие Византийского Херсона 2011)

Обр. 6. Херсонес. Костени апликации от диптих (X - XII в.)
(по Наследие Византийского Херсона 2011)

Fig. 6. Chersonese. Bone fittings from a diptych (10th-12th c.)
(after Наследие Византийского Херсона 2011)

със старобългарското резбарско изкуство от IX - X в., обслужвало столичната аристокрация (Тотев Т. 1993, 109-114; Бонев 2009, 143-152). В съгласие с посочения възглед всички открити във Велики Преслав костени апликации по презумпция са отнесени към този период.

Разсъждавайки върху тази тема, С. Бонев с основание отбелязва, че въпреки дългата косторезбарска традиция сигурно овладени технологични и изобразителни похвати преславските майстори са могли да придобият едва през X в. (Бонев 1995, 345). Според него резбата върху кост във Велики Преслав е продукт на византийско влияние, но преславските ателиета следват своя различна линия, насочена

на към възраждане на културното наследство и символика на старохристиянския Изток (Бонев 1998, 77; Бонев 2009, 151-152). Доколкото това е така, е трудно да се прецени, анализирайки само няколко паметника. Сходната сюжетна стилистика на паметниците от Плиска, от Велики Преслав и от Херсонес по-скоро разкрива културни особености, присъщи за периферните византийски области.

Проблемът за времето на изработка на костените апликации е затруднен и от факта, че в публикациите проучвателите дават много обща и непълна стратиграфска информация. Тя не е достатъчно конкретна, за да определи по-точно датите на находките. Това е лесно разбираемо, като се има предвид нивото на стратиграфско документиране на разкопките от миналия век, където обичайното датиране е в интервал от 200 и повече години.

От намерените във Велики Преслав находки най-сигурна е стратиграфската позиция на апликацията, открита в помещение от Патриаршеската верижна сграда (обр. 4 3) (Балабанов 2009, 156). Тя е намерена в опожарения пласт между двете подови настилки. Опожаряването на сградата се свързва с превземането на Преслав през 971 г., т.е. апликацията следва да се датира след тази година и преди възстановяване на по-късната настилка. Втората находка с ясен стратиграфски контекст е тази от Плиска. Костената апликация е открита в жилище, което е използвано от началото на XI в. до 30-те/40-те години на XI в. Това

0 cm 3

Обр. 7. Плиска. Находки от запълнителя на вкопано жилище (структура XX-346/1)
Fig. 7. Pliska. Finds from the fill of the sunken dwelling (Structure XX-346/1)

поставя находката в един сравнително кратък времеви отрязък в първата трета на XI в.

Специално се спирам на двете находки, защото те ми позволяват да направя известна преоценка и корекция на предлаганите досега доста по-ранни датировки. Археологическите факти, с които разполагаме, не ми дават основание да датирам тази група паметници преди X в. Нещо повече, връзката на костените апликации със старобългарската резбарска традиция е твърде съмнителна. Засега най-сигурно датираните находки от Плиска и от Велики Преслав доказват, че предметите са използвани основно във „византийския период“, между последната трета на X и първата трета на XI в. Идентична е датировката на находките и от Херсонес. Всичко това ме насочва към извода, че костените апликации с птичи изображения са изделия, пряко свързани с навлизането на византийски технологии и декоративни сюжети у нас след 971 г.

Модата да се изобразяват птици е актуална във Византия през цялото Ранно среднове-

ковие, но у нас този мотив навлиза по-късно. Един пример са пръстените с изображение на птица, т. нар. сасанидска патица. Те проникват чрез византийското ювелирно изкуство и намират конкретно отражение в България едва в X - XI в., като най-сигурно датираните находки са от края на X и първата половина на XI в. (Григоров 2007, 56-57, 194, обр. 64).

Дискусията за хронологията, произхода и предназначението на костените апликации тепърва ще се развива. Ограниченият брой на известните паметници обективно затрудняваха досегашните изследвания по темата. С откриването на нови находки се увеличат възможностите на изследователите да оценят по-добре значението на тази група предмети. Всичко това ни задължава да публикуваме своевременно и прецизно контекста на откриване на всеки нов паметник. Находката от Плиска дава отлични възможности да се прецизира датировката на подобни предмети. По своите художествени качества тя се нарежда и сред най-добрите образци на тази група паметници на малката пластика у нас.

Цитирана литература:

Балабанов 2009: Т. Балабанов. Костена апликация с изображение на слон от Велики Преслав. - В: Иванка Акрабова-Жандова. In *memoriam*. София, 2009, 155-164.

Банк 1978: А. В. Банк. Прикладное искусство Византии IX - XII вв. Культура народов Востока. Москва, 1978.

Бонев 1995: С. Бонев. За преславската костена пластика. - Преславска книжовна школа, 1, 1995, 344-347.

Бонев 1998: С. Бонев. Една творба на преславската малка пластика. - Археология, 1998, 3-4, 73-78.

Бонев 2009: С. Бонев. Преславска резба върху кост (стари творби и нови находки). - В: Иванка Акрабова-Жандова. In *memoriam*. София, 2009, 143-153.

Григоров 2007: В. Григоров. Метални накити от средновековна България (VII - XI в.) (Дисертации, 1). София, 2007.

Григоров 2016: В. Григоров. Следстолична Плиска: стратиграфски наблюдения на обект „Дворцов център - изток“. - Известия на Националния археологически институт (In honorem professoris Stanislav

Stanilov), 43, 2016, 256-293.

Иванова 1955: В. Иванова. Двете църкви при чупката на източната стена на Вътрешния град в Преслав. - Известия на Археологическия институт, 20, 1955, 463-486.

Наследие Византийского Херсона 2011: Наследие Византийского Херсона. Севастополь-Остин, 2011.

Тотев К. 1993: К. Тотев. За някои творби на косторезното изкуство от средновековна България. - В: Преслав, 4. София, 1993, 272-286.

Тотев К. 1997: К. Тотев. Метални печатчета (конусовидни и пирамидални) от Първото българско царство. - В: Проблеми на прабългарската история и култура, 3. Шумен, 1997, 367-397.

Тотев Т. 1963: Т. Тотев. За обработката на кост в средновековна България. - Археология, 1963, 3, 83-92.

Тотев Т. 1982: Т. Тотев. Манастирът „Тузлалъка“ - център на рисувана керамика в Преслав през IX - X в. София, 1982.

Тотев Т. 1993: Т. Тотев. Към въпроса за творчеството на преславските майстори на рязана кост през IX - X век. - Плиска-Преслав, 1993, 6, 109-115.

Bone plaque with depiction of bird from Pliska (Abstract)

Valeri Grigorov

The present article discusses a new artifact, discovered in 2014 in Pliska, at the site Palatial Centre - East. On the floor of a sunken dwelling (fig. 3) from the first quarter of the 11th c., a bone fitting was discovered. It is made of deer antler and has the following dimensions: 41 x 41 x 30 mm and 6 mm thick. On the face of the plaque, the image of a bird is depicted (fig. 1). It is represented to the left, with the head turned backwards. Usually, such images are interpreted as falcons. The body and the strong legs with curved long talons point to a rapacious, predatory bird. However, the very elongated neck and the long beak are not typical of falcons. The master engraver mixed elements from various species of birds and his aim was not to depict a specific species, but rather a summarized image.

In terms of style and technique, close parallels of the fitting from Pliska are known from Veliki Preslav (fig. 4 I) and from Chersonese (fig. 5). There are similarities in the bird's posture and the

way the body is represented. Various opinions have been suggested regarding the function of the bone fittings. In this respect, some indication about the function of the find from Pliska is the pin from the hasp of a luxury book (fig. 7), found in the fill of the dwelling.

Regarding this group of products of the small-scale plastic art, it has been suggested that they appeared under Byzantine influence. The common subject and style of the finds from Pliska, Veliki Preslav, and Chersonese reveal cultural specifics that were typical of the peripheral regions of Byzantium. The finds from Pliska and Veliki Preslav that are securely dated confirm that the items were used in the "Byzantine Period", from the last third of the 10th to the first third of the 11th c. The finds from Chersonese are of identical date. These observations point to the conclusion that bone fittings with bird images were items that were directly related to the penetration of Byzantine technologies and ornamental imagery in Bulgaria after 971.

доц. д-р Валери Григоров
Национален археологически институт и музей - БАН
BG-1000 София, Съборна 2
valerig@abv.bg

Assoc. Prof. Valeri Grigorov, PhD
National Institute of Archaeology and Museum
Bulgarian Academy of Sciences
2 Saborna St. BG-1000 Sofia
valerig@abv.bg

Нови данни за използването на сребърни слитъци пари в българската държава през XIII - XIV век

Константин Дочев

От края на XIII и началото на XIV в. в обширния регион на Европейския югоизток са известни данни за внос, износ и плащания не само със златни и сребърни монети в брой или на тегло, но и със златни и сребърни слитъци кюлчета, отливани с определено средно тегло по определена тегловно-парична система. Районът на Черно море винаги е бил обект на засилени политически и икономически интереси, като се е превърнал в средоточие на интензивна международна търговия с използване на монети и метални слитъци от благороден метал, предлагани с различни тегла и съдържание на злато и сребро. Така Византия и България през XIII и XIV в. използвали литра (324 - 327 г), унция (27 г), перпера (сметководна или реална от 4,50 г и карат - 0,189 г), както и сребърни литри във вид на слитъци; Венеция и Генуа - златни и сребърни марки (238 г) във вид на слитъци, златни дукати (3,55 г) и сребърни грошове (денари) (2,18 г); във Флоренция - златни флорини с тегло от 3,48 г; турските емирати - каноничен мискал (4,26 - 4,46 г), златни динари с тегло от 9 г, сребърен дирхем и сметководен кират от 0,189 г; руските княжества - сребърни гривни на кюлчета с тегло ок. 190 - 200 г; словенски и хърватски сребърни гривни „кун“, тежащи ок. 50 - 51 г; монголо-татарите и венециано-генуезките колонии на Азовско море и крайбрежието на Крим - сребърни аспри и слитъци „сомо“ с тегло 204 - 205 г. На пазара в Константинопол, Пера и другите големи византийски тържища се разменяли и слитъци пари от Китай и от други далечни източни страни, включително от земите на волжките българи, тежащи по 2 кг. Както съвременните стокови борси, които ежедневно

боравят с цените на хиляди различни национални котировки, ценови индекси и информация за валутните курсове на еврото, долара, швейцарския франк, британската лира и тройунцията от 31,113 г чисто злато, така и в края на XIII и XIV в. в Константинопол, Пера, Тесалоника, Месембрия, Варна, Търново и други градове имало постоянна информация за движението на стойностните курсове на византийската златна перпера, венецианския дукат, флорентинския флорин, златните и сребърните слитъци, както и за цените на някои други важни стоки - пшеница, желязо, калай, коприна, скъпоценни камъни и перли, дървен материал за кораби, ленени и памучни платове, восък. До неотдавна този въпрос беше напълно пропускак от българските изследователи поради липсата на конкретен фактологичен материал. Във връзка с анализа и датировката на монетите от съкровището от Никопол, съдържащо накити и сребърни слитъци от края на XIV в., за пръв бяха разгледани по-подробно редица факти от тази интересна и много често ползвана през Средновековието практика на остойносттаване и плащане със сребърни слитъци, акумулиращи в себе си поголеми парични суми (Дочев 2002, 149-157). Понастоящем станаха достъпни редица писмени свидетелства, които спомогнаха за още по-пълното разкриване не само на неизвестни страни от многобройните и разностранни търговски връзки на Византия, но и на българското царство (Авдев 2010, 133-146). Произходът, навлизането и използването на сребърни слитъци като платежно средство във Византия и в България може да се разглеждат двустранно - от Западна Европа и с източен произход. Доставчици от

Ориента били главно от районите на монголо-татарите първоначално от Златната орда (Поволжието), а след това - от отделните по-малки султанати, волжките българи, колониите на Генуа по Кримския полуостров (Кафа, Солдая) и на Венеция по крайбрежието на Азовско море с център Тана (Азак). Голяма част от среброто на слитъци идвала и от руските княжества във вид на пръчки, но те били преработвани с цел изравняването им по тегло с използваните тегловни еталони в Константинопол и Пера. Поради липсата на многоброен боен и търговски флот българските търговци практикували сухопътната керванджийска търговия, но с постоянно използване на пристанищата по Западното Черноморие, влизащи в пределите на царството, като писмените извори често споменават Созопол и Месембрия (с резиденция на генуезки консул), Варна (с резиденция на венециански консул), Ликостомо, Килия и други морски и речни градове до устието на Днестър. Резултатите от последните археологически разкопки и данните от монетните находки насочват към някои неизвестни досега български пристанищни центрове с интензивна вносно-износна търговия, като Кастрици (Евксиноград) и Кранево (до курорта „Албена“).

Трудно може да се датира началото на употребата на златни и сребърни слитъци в българската държава като платежно средство, а не само като производствен занаятчийски материал. Тази практика поне през XIII в. не е била толкова разпространена във Византия и в България, сравнена с развитите икономически градове в Западна Европа не само в Италия, но и по Адриатическото крайбрежие, в Литва, Чехия, Франция, германските градове и др. Все пак някои писмени източници косвено подсказват, че такава практика е имало както във Византия, така и в българското царство. Вероятно преминаването на кръстоносците от Четвъртия кръстоносен поход и създаването на Латинската империя са спомогнали за използването на сребърни слитъци в процеса на различните видове разплащания на нейна територия. Рицарите много често използвали сметководната марка, предимно на Кьолн (238,5 г), за пресмятане на получените като заплата или заграбените византийски перпери. Те наричали перперата на Комнините „vierdung“, равняваща се на 1/4 марка, или приблизително на 54 г сребро (Stahl 2001, 201). В писмо от 1204 г. папа Инокентий III отправил оплакване до дожа и Сената на Генуа за превземането на кораб, изпратен от току-що благословения от него латински император Балдуин I Фландърски (1204 - 1205).

В галерата имало стотици предмети, предназначени като подаръци за папата и Ватикана, които всъщност били заграбени от църквите в Константинопол. Подаръците се състояли от скъпоценни камъни, икони, църковна утвар и сребърни слитъци на стойност 50 марки (ок. 10,5 кг сребро) (Stahl 2001, 201). През 1207 г. двама братя от Ломбардия след пребиваване в Константинопол донесли във Венеция и депозирали пред градските банкери сребърни слитъци с тегло 24,5 марки (ок. 5,3 кг), за да бъдат разменени след това за ломбардски монети (Stahl 2001, 201). Друго сведение от 1250 г. съобщава, че от Константинопол бил изпратен сравнително голям паричен откуп за освобождаването на пленения в Египет френски благородник Алфонс от Поатие, брат на френския крал Людовик IX. Откупът съдържал златни кастилски монети (мараведи), южноиталиански златни августали, златни византийски перпери със златно съдържание от 17 1/4 карата, равни по стойност на 3,5 сребърни марки, както и сребърни слитъци във вид на кръгли плочки, чиято стойност възлизала на 5% от стойността на целия откуп (Stahl 2001, 201). Съгласно военно-търговския договор от 1253 г. между цар Михаил II Асен (1246 - 1256) и Дубровник се предоставяли на дубровнишките търговци права за безмитна търговия и дейности, освободени от други такси. Управата на града република предоставила същите права и на българските търговци в рамките на своята територия:

... да си купуват всякаква стока, каквато им е необходима - злато, сребро, одежди и златни тъкани или що друго им трябва, освен пие-ница, която не бива да се изнася без повеля на княза ... (Дуйчев 1944, 49).

Още навремето Н. Мушмов обърна внимание, че изразът „злато, сребро“ може да означава изнасянето на златни и сребърни монети, но също така и на слитъци пари (Мушмов 1924, 55).

По-конкретни данни за внос на слитъци от Западна Европа, предимно от Венеция, Генуа, Флоренция, Барселона, германските градове, Чехия, Литва, има от края на XIII и началото на XIV в. В търговията и разплащането със сребърни слитъци се наложили два основни стандарта - според съдържанието на сребро в тях и в зависимост от тяхната форма след отливане. В търговски анонимен наричник от Флоренция, датиран към 1315 г., са описани всички монети и мерки на стоките, с които градът република е търгувал по това време:

... Внася се за продан или размяна от Запад

в Константинопол или Пера: сребро на слитъци или на плочки, ленени платна за плаване през Голямото море (Черно море) ...

Внася се за продан в Тана (венецианска колония на Азовско море) ... и от Шалон, и от Тулуза, и от Перпинян, и платове от Барселона - сребърни слитъци, и венецианска сплав, и мед на пити пречистена, и калай на слитъци, и желязо всякакъв вид, и корали обработени ...

Внасят се за продан и размяна в Кафа (генуезка колония на полуостров Крим на Черно море) и от Шалон, и от Тулуза, и от Перпинян, и платове от Барселона всякакъв цвят, и сребро на слитъци, венецианска сплав, и желязо от всякакъв вид и корали, обработени и необработени, и кехлибар ...

Нека да кажем за Китай от Славония какво се внася откъм Запада за продан и размяната, а също и това, което не се изнася.

Внася се в Китай за продан и размяна: тънки ленени платове от всякакъв вид и платове от козя вълна от всякакъв вид, и калай на слитъци, и корали ... и сребро на слитъци венецианска сплав, което върви 11 1/3 унции за либра.

Нека да кажем за Триполи в Сирия какво се внася и изнася, кое именно се внася за продан от Запад в Триполи; сребро на пити за печати от Венеция и венециански грошове, и фино желязо на пити за печати от Венеция, калай на слитъци ...

Восък от Загора (Заога - България) - 10 дуката ...

Восък не от Загора - 7 3/4 дуката (Гюзелев 2013, 41-44).

Още по-конкретни данни за използването на сребърните слитъци като парични средства се откриват в търговския наръчник „La pratica della mercatura“ („Практическо ръководство по търговия“) на флорентинеца Франческо Балдуچی Пеголоти както за пазарищата в Константинопол и Пера, така и във венецианската колония Тана на Азовско море. По отношение на сребърните и златните слитъци, използвани в Константинопол, Пеголоти дава списък за техния произход, тегло, сребърно съдържание и формата им на предлагане във вид на неоформени късове или на кюлчета във вид на кръгли плочки или пръчки:

Leghe d'argento in Pezzi e in Verghe

... *Argento della bolla di Vinegia, once 11, denari 14.*

... *Verghe della bolla di Genova a once 11, denari 2.*

Verghe della bolla di Vinegia a once 11, denari 2 (Pegolotti 1936, 291).

Продажба на сребро на късове и на кюлчета

... *Сребро на късове от Венеция, 11 унции и 14 денара* (сребърно съдържание).

... *Кюлчета* (във вид на пръчки) *от Генуа, 11 унции и 2 денара* (сребърно съдържание).

Кюлчета (във вид на пръчки) *от Венеция, 11 унции и 2 денара* (сребърно съдържание) (превод а., К. Д.).

Според данните на Пеголоти слитъците „*argento della bolla di Vinegia, once 11, denari 14*“ имали сребърно съдържание от 965/1000. Те се изработвали на отделни късове без точно тегло, което се установявало по време на покупко-продажбата и при определянето на паричната им цена (Авдев 2010, 138-139). Съществува предположение, че голяма част от ранните емисии сребърни монети от Второто, най-интензивно българско монетосечене, представляващо цар Иван Александър със сина си Михаил Асен, с начална дата на отсичане 1332/1333 г., е била произвеждана от слитъци от типа „*argento della bolla di Vinegia*“ с проба 965/1000 (Авдев 2010, 140).

Втората група слитъци са били изработвани във вид на кюлчета във Венеция и Генуа, според определението на Пеголоти: „*verghe della bolla di Genova a once 11, denari 2; verghe della bolla di Vinegia a once 11, denari 2*“, имали са по-ниско сребърно съдържание, възлизащо на 925/1000 („*a once 11, denari 2*“). Това са най-често срещаните сребърни кюлчета в Западна Европа, Византия, а може би и в България с нейните пристанища по Западното Черноморие, колонии на Венеция и Генуа на Азовско и Черно море, както и същият вид слитъци, идващи от монголо-татарите. Към средата на XIV в. се засилила употребата на сребърните кюлчета в района на Константинопол и Черноморския басейн, особено след 1366 г. с преминаването към сребърно монетосечене в ромейската държава. В големите търговски центрове като Константинопол, Пера и другите пристанища и градове във Византия, България, италианските колонии по бреговете на Черно море постепенно се оформили специфични локални сметководни перпери. По тегло и стойност те се различавали незначително помежду си, но когато в едрата търговия се продавали и купували занаятчийски суровини в десетки тонове или скъпоструващи стоки на стойност хиляди перпери, разликата влияела твърде значително върху крайната сума. Така в българското царство от писмени извори са

известни сметководни перпери или тегловни еталони от Месембрия и Варна. Всяка сметководна перпера се равнявала на тегловен златен или сребърен еталон с наименованието „exzagium“ (тежест, теглилка с точно тегло), преминал в италианския език под формата „saggio“. Теглото на саджото в различните търговски центрове в зависимост от местните традиции варирало около теглото на теоретичния тегловен еталон на перперата от 4,55 г или на каноничния ислямски мискал от 4,46 г. Поради ниското тегло на сребърните монети, били те византийски, български, венециански, сръбски, влашки, молдовски или монголо-татарски, определянето на общата сума ставало не в брой, а на тегло. В процеса на пресмятането се използвали византийската тегловна система с основна тегловна единица либрата/литрата (ок. 324 г), унцията (27 г) и карата (0,189 г), но със съответните конкретни национални или локални параметри - ромейска, венецианска, генуезка, българска литра, или с приравняване към теглото на западната марка - венецианска (218 г), парижка (245 г), кьолнска (238 г) и т.н. За детайлизиране на теглото на крайната парична сума се употребявали и теглата на дребните, нискостойностни билонови или сребърни монети като торнезе, солдини, скарлини (стерлини), болонези, фолери и др. Много често в писмените извори монетните термини с едни и същи наименования се описват, от една страна, като паричната стойност на дадена монета или слитък, а от друга - само като съдържание на благороден метал в тях, което създава твърде големи трудности при точното определяне на стойностния курс или на количеството злато или сребро в тях. В това отношение доста подробен е отново Пеголоти, като неговите сведения се потвърждават и от други новопреведени италиански източници. В главата „La moneta che vi si spende“ („За видовете монети, които се разпространяват (в Константинопол)“) на своя търговски наръчник той пише следното:

В Константинопол и в Пера се разпространяват най-различни монети, които се използват в търговските плащания, и те се измерват на тегло на везната за златни монети, наричани перпери, те са от сплав от 11 карата чисто злато (2,079 г), а останалото до 24 карата са 6 карата чисто сребро (1,130 г) и 7 карата мед на всяка унция (1,32 г). Всяка перпера при плащане струва 24 карата, така че перперата е от 24 карата и 24 карата са перпера. Перперата по тегло се равнява на едно

саджо и едно саджо по тегло се равнява на една перпера; така че, който иска да има 100 перпери, поставя на везната (тежест) от 100 саджо, а на другата везна (блюдо) - толкова златни перпери, които се равняват на саджо. Този начин се използва при плащане на по-малка или по-голяма парична сума и тогава се поставят по-малко или повече саджо на везната. Така че плащането с перпери се извършва на тегло, а не броене на отделните монети.

В споменатите места се извършва размяна, като 12 гроша се обменят за една перпера и те са мед на унция ... чисто сребро на либра. И какъвто грош струва 8 малки торнезе единият.

Има и друга монета, която е изцяло медна; те се наричат станмини; малкото торнезе струва 4 станмини. Но с тези станмини не се извършват никакви плащания освен за преминаване през Константинопол в страната, за зеленчуци и други дребни неща.

Използват се и сребърни венециански грошове от Венеция и за една перпера се дават, в зависимост дали среброто е добро, или с ниско качество, от 12 до 13 (гроша); и споменатият венециански грош се разменя за денари 8 торнезе единият, а големият грош - за перпера според казаното.

В споменатите места се продава сребро на късове на либри, които имат (тегло) 11 унции и 17 денара от добро сребро на либра (ок. 330 г), и тези сомо се внасят в Газарея (Хазария, Южна Украйна) и до Китай. Тези сомо са на сребърни кюлчета - пръчки, които не са еднакви на тегло, едни тежат повече, други - по-малко, и които могат да се претопяват; и може да платите за една унция ...

Топеното и пречистено злато на кюлчета във вид на пръчки е със съдържание от 23 1/2 карата; златната танга (златен слитък) се продава в Константинопол и Пера на саджо по толкова карата, колкото е тегловното саджо¹ (Pegolotti 1936, 40; превод а., К. Д.).

¹ *In Gostantinopoli e in Pera si spendono di piu maniere monete, che primamente in tutti pagamenti di mercantantia si spendono e si danno in pagamento a peso di bilancia una moneta d'oro che s'appellano perperi, i quali sono di lega di carati 11 d'oro fine per oncia, e lo rimanente della lega infino in 24 carati si ne sono li 6 carati d'argento fine e li 7 di rame per ogni oncia. Ogni perpero si conta in pagamento 24 carati, sicchè il perpero ene 24 e 24 carati sono uno perpero, e similmente il perpero si conta per uno saggio peso e uno saggio si conta uno perpero peso, sicchè chi dee avere 100 perperi si mette 100 saggi pesi dall'una bilancia e dall'altra bilancia si mette tanti pezzi di perperi d'oro che fanno il detto peso di 100 saggi; e per la detta ragione se il pagamento si dovessae fare di minore o di maggiore somma di perperi, così si metterebbe meno o più pesi di saggi nella bilancia, sicchè il pagamento di perperi si fa a peso e non a novero di conto. E spendesi ne' sopradetti luoghi ad minuto una moneta d'argento che ne vanno 12 per uno perpero e sono di lega d'once ... d'ariento fine per*

Предоставените данни в този пасаж напълно изясняват начините на плащане в широко-машабното, интензивно и скоростно парично обращение не само в Константинопол и Пера, но и в десетки други балкански градове и пристанища с използването на сметководната перпера и установен тегловен еталон, еквивалент на дадена сума златни и най-вече сребърни монети или слитъци с определено количествено съдържание на благороден метал. Към този откъс ще добавя и още няколко писмени свидетелства, които не само потвърждават данните на Пеголоти и на другите писмени извори, но ще дадат възможност за пълно детайлизиране на споменатите парични термини и техните тегловни и стойностни изражения.

В наръчника на Пеголоти някои от сребърните слитъци във вид на пръчки се споменават под името „сомо“ („sommi“) за разлика от подобните венециански и генуезки кюлчетата „verghe“. Наименованието „сомо“ (sommo, summo, şaum) според общото мнение има тюркски произход, като първоначално е използвано от волжките българи с две значения: слитък от злато, сребро, бронз или тегловно-парична сума от реални или сметководни монети (Тизенгаузен 1884, 302-303; Мухамадиев 1983, 40, 69). Известни са бронзови слитъци от Поволжието и Прикамието с тегло от 423 до 426 г с датировка към VII - VIII в. От тези огромни географски райони са познати около 10 съкровища от кръгли сребърни слитъци, укрити през XI и XII в.

В интензивната търговия на българите от Волжка България силно влияние оказал Китай с неговите столетни традиции в международната сухопътна и морска търговия. Китайските държавни органи и търговци използвали много често в плащанията си от VIII в. насетне сребърни слитъци пари, наричани „ting“ и „liang“ (Cribb

libbra. E mettesi il detto grosso per 8 tornesi piccioli l'uno.

E spendesi un'altra moneta ch'è tutta di rame che si chiamano stanmini, e il tornese picciolo si conta per quattro stanmini, ma a questi stanmini non si fa nullo pagamento se none in passaggio di Gostantinopoli per lo paese, e per erbe e cose minute.

E spendesi grossi viniziani d'argento di Vinegia, e vanno per uno perpero secondo che l'argento è caro o vile da 12 1/2 in 13, e contasi il detto grosso di Vinegia per denari 8 tornesi piccioli l'uno come lo grosso grande del perpero detto di sopra.

*Argento in pezzi si vende ne' sopradetti luoghi a libbre, e della maggiore parte se ne fa sommi d'ariento che sono di lega d'onze 11 denari 17 fine per libbra, i quali sommi si portano in Gazera e insino al Cattai; e i detti sommi sono verghe d'argento che non sono iguali di peso, ma quale pesa più e quale meno. *come vengono gittate, ma sottosopra poate pesare l'una da once ...*

Oro massiccio in verghe, oro di lega ch'è di 23 1/2 carati, oro di tanga, si vendono in Gostantinopoli e in Pera a saggio, di tanti carati il saggio peso.

1979, 192-195). Това са слитъци във вид на пръчки с правоъгълно сечение и изрязани бразди от едната им страна. Теглото на кюлчетата от вида „ting“ е ок. 2,060 - 2,070 кг, а на „liang“ - ок. 40 г.

В периода до монголските нашествия (20-те и 30-те години на XIII в.) на териториите на Манджурия, Средна Азия, Поволжието и районите на север от Черно и Каспийско море не се отбелязва масово използване на сребърни и златни монети. В търговския обмен преобладавала натуралната размяна с различни стокови еквиваленти - сол от Азовско море, копринени, ленени и памучни платове, подправки и козметични продукти. През 1241 г. голяма част от Волжка България била покорена от монголо-татарите на хан Бату (1237 - 1256) и неговите синове. Те наложили повсеместни данъци, най-вече в слитъци от желязо и сребро, като част от тях се изплащали чрез големи парични суми в търговските сделки, данъците или наложените трибути. Францисканският миноритски монах Вилхелм де Рубрук дава изключително интересни и любопитни сведения за бита, религията и нравите на покорените от монголите народи в описанието на пътуването си през 1253 - 1254 г. до хан Мангу в град Каракорум на р. Орхон, на ок. 400 - 500 км южно от езерото Байкал (дн. Източна Руска федерация) (Дочев 2003, 115-128). Рубрук още в началото на своето пътешествие съобщава, че монголската данъчна администрация започнала да събира от всички покорени народи, включително и от България, специален данък от железни слитъци и всякакъв вид железни сечива (Вилхелм Рубрук 1981, 195). Когато Рубрук пристигнал в Каракорум, резиденция на ханския син Мангу, той се учудил, че живеещите там китайци плащали много висок данък за позволение да извършват занаятчийска дейност:

*(Китайците) имат обичай, какъвто зана-
ят работи бащата, същия да имат всички
негови синове. Затова плащат толкова голям
данък, защото те дават на монголите всеки
ден 1500 яската или кумис. Яскотът е парче
(къс) сребро, което тежи 10 марки (ок. 2,40
- 2,50 кг), т.е. всеки ден - 15 хиляди марки
(ок. 3,6 тона сребро?) ... (... iascot est pecia
argenti ponderans decem marchas; hoc est omni
die XV milia marcharum ...) (Вилхелм Рубрук
1981, 238).*

Францисканският монах видял с очите си как първата ханска съпруга Котота дала на двама християнски свещеници два сребърни слитъка „яскот“. Рубрук описва с подробности какво се е търгувало в Каракорум и какви

подаръци е получавало ханското семейство - те били най-често във вид на сребърни слитъци, копринени тъкани и кумис (кобилешко мляко). Самият хан Мангу поръчал на Вилхелм Бушие, пленен французин, но много опитен майстор в металопластиката, да извърши някаква работа в Каракорум с помощта на 50 помощници, за която трябвало да се платят 300 яската, равни на 3000 сребърни парижки марки (1 парижка марка = 245 г), или на ок. 735 кг сребро със сребърно съдържание 930 - 960/1000 (Вилхелм Рубрук 1981, 249). Хан Мангу дал грамота за възстановяването на християнска църква в Армения, разрушена от селджукските турци, като строежът възлизал на 200 яската. При напускането на Каракорум Вилхелм Рубрук получил като подарък от майстор Вилхелм Бушие (и двамата парижани) 10 сребърни яската. Монахът, като всеки минорит, отхвърлящ земното богатство, веднага раздал един яскот на християните в Каракорум, друг слитък бил заделен за ежедневни нужди в столицата, трети слитък бил купен от някой си „човек Божи“, който очаквал печалба при неговата продажба. Останалите три слитъка послужили за покриване на разходите по завръщането на делегацията (Вилхелм Рубрук 1981, 255).

От периода до монголското владичество са познати още няколко вида сребърни слитъци пари, използвани в търговията и държавния живот. От Персия са известни сребърни слитъци с наименованието „балиш“ (baliş) с тегло от 2 кг. Един балиш се равнявал по стойност на 50 златни мискала или се разменял срещу сребро на стойност 75 „рукни“, или на 75 златни динара, сечени по времето на селджукския султан Рукн ад дин (1038 - 1063) (Ala-ad-Din Ata-Malik Juvaini 1958, 23). Теглото на 1 златен динар „рукни“ бил в съотношение 2/3 спрямо каноничния мискал от 4,46 г, или ок. 3,35 - 3,50 г (Ходжаниязов 1979, 154-155). В практиката балишът се използвал като сметководна парична единица, чиято стойност от 50 мискала се равнявала на ок. 210 - 212 г злато или на 2 кг сребро.

През 1241 г. монголо-татарите на хан Бату окончателно покорили Волжкото царство. За нуждите на своята огромна държава използвали тегловно-паричната система на волжките българи. Финансовите власти на монголите организирали златното и сребърното монетосечение върху основата на сметководния мискал от 4,46 г и слитъците пари „сомо“. Първите монети се отнасят към управлението на хан Бату (1237 - 1256), но те са издавани с името на неговия син Мангу (Мунке) (Мухамадиев 1983, 40-43).

При хан Бату и хан Мунке мискалът е с тегло от 4,26 г, при хан Токтѣ (1290 - 1312) - 4,09 г. По време на хан Джанибег (1341 - 1359) се отбелязва най-високо тегло на мискала от 4,68 г, на златния алтън - 9,12 г, на сребърния дирхем - 1,56 г, и на сомото - 187,20 г. Хан Токтамыш върнал тегловния стандарт на основните номинали към стойностите от времето на хан Токтѣ: мискал - 4,095 г, дирхем - 1,36 г, алтън - 8,19 г, и сомо - 163,80 г (Мухамадиев 1983, 43, 54-60, 71-72, 82-86).

Повече подробности за стойността на сомото, съдържанието на сребро и начина на обмяна и плащане с него отново ни дава Франческо Балдучи Пеголоти, който се постарал да получи точни сведения за своя търговски наръчник чак от венецианската колония Тана (Азак) на Азовско море:

В Тана се използват за плащане сребърни сомо или аспри, и сомото тежи 45 саджо (егзагии) на Тана, и те (слитъците) имат сребърно съдържание от 11 унци 17 денара за либра. И ако някой донесе сребро в монетарницата на Тана, в нея се отсичат монети, като всяко от казаните сомо съдържа (тежи) 202 аспри ... на приносителя се връщат само 190 аспри, а (едната част) от остатъка се поделва между този, който е извършил работата, а другата - за печалба на монетарницата, така че 190 аспри са стойността на едно сомо в Тана. Тези сомо се употребяват за плащане на тегло, които имат формата на кюлчета във вид на пръчки от сребро със споменатото по-горе съдържание; пръчките кюлчета обаче не са еднакви по тегло, така че всяко от тях се слага на блюдото на везната, а на другата се слага претегленото сомо, за да бъде платено и получено: и ако то е по-леко от претегленото сомо, тогава разликата се допълва с аспри. И всяко сомо тежи 45 саджо по стандарта на Тана.

В Тана се разпространява и монета, която е изцяло медна, без примес на сребро, наричана фолер, като 16 фолера се равняват на една (сребърна) аспра, и споменатите медни фолери не се употребяват и не участват в никакви големи търговски сделки, а само за дребни покупки на зеленчуковия пазар и за други ежедневни неща из страната² (Pegolotti 1936, 25; превод а., К. Д.).

² *Alla Tana si spendono sommi e aspri d'argento, e pesa lo sommo saggi 45 della Tana, e sono di lega d'once 11 e denari 17 d'ariento fine per libbra. E chi mette argento in zecca alla Tana, si fa la zecca d'uno de' detti sommi aspri 202 a conto; e benchè la zecca ne faccia del sommo aspri 202, si non, ne rende altrui altro che 190 aspri, e lo remanente si ritiene tra per farlo lavorare et per guadagno della zecca, sichè aspri 190 vagliono uno sommo alla Tana. I quaili sommi si danno in pagamento di peso, in che sono verghe d'argento della sopradetta lega; le quali verghe non pesano però tanto l'una come l'altra, ma mette*

Пеголоти отново е много точен, когато описва паричната размяна и начините за сдобиване със сребърни пари (аспри) в Тана, като не забравя какви данни е дал за същите слитъци и начините на плащане в Константинопол и Пера - че там сомото е със същото сребърно съдържание от 11 унции и 17 денара на либра, равняващо се на ок. 985/990 промила. В раздела за използваните монети в Константинопол Пеголоти конкретно посочва, че такъв вид сомо се внася от Газарея (Хазария) и Китай, като колонията Тана се е локализираща към първия регион. Това сомо е с много по-високо сребърно съдържание, отколкото венецианските и генуезките слитъци (вж. тук *Leghe d'argento in Pezzi e in Verghe*). Тези данни, от една страна, са много интересни относно качеството на сребърните слитъци от различните географски райони и тяхното използване в търговската размяна и отсичането на сребърни монети. Според Пеголоти теглото на едно сомо, посочено от него два пъти, тежало в Тана 45 саджо. Все още не е известно какво е теглото на едно саджо, но то ще е било равно на теглото на държавния мискал по това време в Златната орда, утвърдено с указ от монголския хан. Описанието на Пеголоти съвпада с управлението на хан Юзбег (1312 - 1341) и хан Джанибег (1341 - 1355), така че мискалът е имал тегло между 4,50 и 4,60 г или между 202,50 и 207,0 г. От друга страна, от едно сомо се отсичали 202 аспри, като 12 от тях се приспадали за производствени разходи, включващи труда на монетарите, и за държавна акцизна такса. От приведените данни се разбира, че сомото на Тана се е изработвало в границите на 202,50 - 207,00 г, а аспрата на Тана е имала тегло ок. 1,2 г (Федоров-Давыдов 1958, 68-69). Това вариантното тегло е изведено от три основни източника - тегловната система на Тана, Генуа и Венеция. Според генуезките тегловни стойности 69 саджо са равни на 1 генуезка либра = 316,75 г. Оттук следва, че 1 саджо на Тана по стандарта на Генуа в Пера е 4,59 г, а теглото на сомото е $45 \times 4,59 = 206,55$ г. Все пак полученото тегло на сомото е възможно да е малко по-различно. Например Пеголоти съобщава, че в Пера 1 сомо се разменя за 9 перпери „по курса на Пера“ и има тегло $7 \frac{1}{2}$ унции по теглото

на Пера (204,75 г), като съдържа 11 унции и 17 денара чисто сребро на либра (985/1000). Ако се изчисли сомото по венецианската тегловна система, то неговото тегло възлиза на 204,04 г съобразно данните на Пеголоти. Според него 1 сомо на Тана е равно на 7 венециански унции без 2 гроша, което дава тегло на унцията от 29,72 г, докато генуезката унция е 27 г. При изчисляването теглото на сомото по венецианския стандарт то възлиза на 204,04 г. Подобно описание за сомо дава и арабският пътешественик Ибн Батута, съвременник на Пеголоти. По време на посещението си в Златната орда той отбелязва следното: „Ние се отправихме към град Укак ... Между него и ал Сарай (на Волга), султанската столица, са 10 нощи път, а на един ден път от този град са планините на Рус ... В тяхната страна са сребърните мини, а оттам се изнасят „šaum“, които са сребърни кюлчета, с които се продава и купува в тази страна, всяко „šaum“ тежи 5 унции (ок. 250 г)“ (Ibn Battuta 1962, 498-499). Подобно тегло на сомото може да се получи и от анализирането на средното тегло на монголо-татарските аспри и дирхеми на Златната орда. След паричната реформа на хан Токту (1295 - 1312) едно сомо по стойност се равнявало на 6 сметководни златни динара, или на 120 сребърни дирхеми на Златната орда с тегло 1,55 - 1,60 г, или 190,80 г, толкова, колкото е теглото на сомото в Тана, според данните на Пеголоти (Федоров-Давыдов 1958, 70).

Използването на едни и същи сребърни слитъци пари в различни географски райони през XIV в. е било вече утвърдена практика, като всяка държава и по-конкретно всеки град, тържище и пристанище са приемали тегловен еталон „saggio“, с близко вариращо тегло в границите на 4,0 - 4,60 г и съответно цялостно тегло на слитъците от 190 - 250 г. Най-често търгуваните слитъци са имали форма във вид на пръчки с обло или правоъгълно сечение и тегло 204 - 207 г, както и сребърно съдържание от 965 - 985/1000. Използвани са били и слитъци „сомо“ с теглото на либрата, която също е имала различно тегло - от 300 до 390 г, тъй като много често всеки търговски център е използвал голяма и малка либра/литра и оттам по-малките тегловни еталони са имали различни стойности. Това се потвърждава и от други писмени източници. В анонимна венецианска „Тарифа за мерките за тегло и дължина в света“ с датировка втората половина на XIV в. се дават още данни за теглото на сомото и либрата. В раздела „Мерките за тегло на Тана спрямо Константинопол“ е отбелязано, че 1 либра

dall'una bilancia le verghe dello argento e dall'altra bilancia la quantità del peso de' sommi che dee dare od overe; e se meno che peso d'uno sommo, si paga d'aspri. E ogni sommo conviene che sia a peso saggi 45 al peso della Tana.

E spendesi alla Tana una moneta ch'è tutta di rame senza argento che s'appella folleri, che li 16 folleri si contano per uno aspro; e i detti folleri non si dànno nè si spendono in pagamento di mercatantia ma solamente in erbe e cose minute e bisognevoli per la terra.

сребро от столичния град върви в Тана 1 сомо и 3 1/2 саджо, което прави 65 1/2 саджо. По-горе отбелязах, че ако се използва саджото на Тана от 4,59 г, то на нейния пазар столичната византийска либра ще се разменя за ок. 300 г сребро (Гюзелев 2013, 182). Относно византийските слитъци пари, сравнени с тегловно-паричните номинали на Венеция, данните са още по-интересни. В „Тарифата“ е вписано:

В Константинопол всичкото сребро се продава на либри; и либрата е 12 унции, унцията е 6 саджо и саджото пък е 24 карата; и за да имат споменатата либра, трябва да се дадат 1 марка, 2 1/2 унции, 1/2 кварта от Венеция; така че 100 марки от Венеция правят в Константинопол 75 либри, 3 1/2 унции; за 1 марка в Константинопол ще получават 9 унции, 5 карати; а пък 100 либри сребро от Константинопол във Венеция са 132 марки (Гюзелев 2013, 182-183).

Този откъс потвърждава, че в края на XIV в. все още се е ползвала традиционната византийска тегловна система от XII в., но вече с тегловно-стойностен еталон „саджо“ вместо реалната перпера от 4,55 г. Същата тарифа съдържа още интересни и любопитни сведения за видовете стоки от близки и далечни страни, както и за техните тегло и цени, но за този въпрос трябва да се извърши отделно изследване.

За точността на изчисляване при отделните стоки и тегловни единици може да се вземат като пример стойностните съотношения на теглата и цените на стоките в Константинопол, изнасяни във Фамагуста на остров Кипър: „сребърната либра на Константинопол прави във Фамагуста 1 марка (220 г), 3 унции (3 x 27 = 81 г) и 6 скарлини“ (1,3 x 6 = 7,8 г), или общо 308,80 г (Гюзелев 2013, 184). Интересното при тази ценна търговска информация е изравняването на стойността на паричния еталон с най-голяма точност. В този случай не е ползван каратът с тегло 0,189 - 0,190 г, а теглото на популярната в Кипър неаполитанска сребърна монета с ниска стойност „carlino“ (от „esterlino“), тежаща ок. 1,3 г (Martinori 1977, 496-497).

Сведенията на Пеголоти, както и данните от другите писмени източници дават ясна представа, че използването на сребърни слитъци е протичало чрез два основни стандарта - сребърни слитъци „сомо“ с тегло ок. 204 - 206 г, а може би до 250 г, и сребърни слитъци с теглото на 1 либра/литра, предимно генуезка, тежаща 307 - 311 г, или венециано-византийска с тегло ок. 320 - 324 г.

Друга съществена страна в употребата на сребърните слитъци е тяхната стойност спрямо златните монети - флоретинския флорин, византийската перпера по курса на Пера, венецианския дукат, персийските динари, сицилианските тари и др. Приравняването „злато към сребро“ е било много честа практика, тъй като това съотношение е било твърде важно за цените на стоките на всички големи тържища. Нормалното съотношение се движело в границите 1:10, но през някои периоди цената на златото достигала съотношение 1:11,5, даже до 1:13,5, което веднага предизвиквало вдигане на цените на всички по-важни и скъпоструващи стоки. Например, както вече споменах по-горе, сомото на Тана по стойност се равнявало на 9 перпери по курса на Пера. Тази перпера според Пеголоти е имала злато 11 карата на унция и тегло на саджото ок. 4,40 г, което се е равнявало на 2,0 г чисто злато, или 18 г чисто злато за 1 сомо от 204 г, със съдържание 985/1000 чисто сребро (Pegolotti 1936, 49; Федоров-Давыдов 1958, 70).

Сведенията за обмяната на сребърни слитъци и аспри във венецианската колония Тана на Азовско море дават много любопитна и интересна информация за непознати на европейците действия на тамошните монетарни власти. За разлика от Византия, България, Сърбия, Влахия, италианските градове републики, в които монетосеченето било затворено (блокирано), като правото да се сечат пари имали само василевсът, царят, кралят, воеводата или дожът, на територията на Златната орда се прилагало свободното, открито монетосечене. Всеки, който имал сребърни монети, могъл да ги превърне в слитъци „сомо“ в зависимост от неговата благоприятна цена. Когато цената на слитъците падала, тогава, който искал, можел да ги отнесе в монетарницата и да получи съответен брой сребърни аспри по дневния курс на дирхема и мискала, но с приспадане „такса производствени разходи и държавен акциз“. Отлетите слитъци и отсечените аспри са носели ханската тамга, името на хана и монетарницата.

За използването на сребърни слитъци като действителни или сметководни пари в българските земи през XIV в. има както писмени, така и преки археологически свидетелства. В пристанището на Ликостомо в делтата на Дунава в Черно море генуезците имали трайно присъствие и оживена търговия с всички държави от басейна на Черно море, включително с българския цар Иван Александър, но не и с деспот Добротица, който енергично опазвал

своя търговски монопол не само върху своето владение, но и на север, по крайбрежието на морето до устието на Днестър. Редица нотариални актове от септември 1373 г., издадени от нотариусите на генуезката община в Ликостомо, отразяват морските нападения на изградения флот от деспот Добротица срещу генуезките галери. От пленените генуезки кораби били вземани пленници с цел откуп, всички стоки и пари във вид на сребърни аспри и слитъци:

... *сomo от добро сребро по приетото законно тегло на Ликостомо (sommus ... argenti ab ipso bonos et iusti ponderi ad pondus de Licostomo)* (Гюзелев 1995, 39-48; Божилов, Гюзелев 2004, 397-401).

Генуезките търговци изградили специално военно сдружение (маона) за защита от нападенията на деспот Добротица. В сметководната книга на колонията в Кафа от периода 1374 - 1375 г. са отбелязани значителни разходи в перпери, сомо, аспри, грошове (денари) и саджо за отбранителни действия срещу галерите на деспот Добротица. Така за близо 10 месеца (от октомври 1374 до юли 1375 г.) общината в Кафа изхарчила 1351 сребърни сомо (ок. 275,604 кг сребро), 64 763 перпери, 130 445 аспри (ок. 156, 534 кг сребро), 132 саджо, равни на ок. 0,581 кг. Това е била доста голяма парична сума за онова време, която илюстрира, от една страна, богатството на Генуа, а от друга - силния и непобедим флот на деспот Добротица (Божилов, Гюзелев 2004, 402-408; Гюзелев 2013, 158-163).

Освен писмените извори, даващи сведения за употреба на сребърни слитъци във Византия и на други места от Черноморския басейн, има и преки свидетелства за такъв вид пари с висока стойност, ползвани в българското царство. Според някои генуезки писмени документи всяко голямо пристанище е имало свой курс на перперата, тегло на еталонното саджо, тегловни еталони за сомото и либрата като слитъци пари. В това отношение Месембрия и Варна били едни от най-важните пристанища за Търновското царство в края на управлението на цар Иван Александър и в началото на царуването на Иван Шишман (1371 - 1395). Килия, Ликостомо и Вичина били под прякото и косвено управление на деспот Добротица. От тях се изнасяли големите количества зърнени храни както за Византия, така и за генуезкия и венецианския квартал в Константинопол и за морски флоти. Генуезката ложа в Пера и дождът в Генуа провеждали усилена дипломатическа дейност за поддържане на добри отношения с

цар Иван Александър, довела до откриването на официално консулство в Месембрия през 1350 - 1351 г., тъй като предстояла поредна война с Венеция (Гюзелев 1995, 46-47). Генуезците утвърдили своето присъствие и в съседните градове Созопол и Ахтопол. В нотариален акт от 1361 г., издаден от Антонио ди Понцо, нотариус в Месембрия, е вписано плащане в Ахтопол със сребърни слитъци сомо:

... *summos septem bonos argenti et iusti ponderis ad pondus eiusdem loci Mexembris ... (седem сомо от добро сребро и със законно тегло според теглото на Месембрия)* (Iliescu 1981, 469-472).

Трудно може да се каже с точност какво е било теглото на месембрийския сребърен слитък, но силното икономическо влияние на Генуа върху града по това време предполага, че то трябва да е било близко до теглото на сребърната генуезка либра с тегло от ок. 307 - 311 г, а не на сомото от Тана и Кафа с тегло от 204 - 207 г. Освен собствен тегловно-стойностен еталон за сребърни слитъци градската управа на Месембрия утвърдила още през средата на XIV в. собствен стойностен курс на златната перпера със съответно еталонно тегло за обмяна на сребърни монети. Подробни данни за видовете монети, начините на плащания и други сведения за българската политическа и стопанска история дава счетоводната книга на Антоний Барберий, ковчезник на прочутия авантюрист, но много умел военачалник и дипломат, френския граф Амадей Савойски, братовчед на византийската императрица Ана Савойска. Сметководната книга е водена по време на българо-византино-унгарската политическа криза от 1365 - 1367 г., когато цар Иван Срацимир е бил пленен от унгарския крал Людовик Велики и отведен в крепостта Хумник (дн. Босилево, Сърбия). В нея до педантизъм са вписани всички приходи и разходи, извършени по време на похода и ограбването на населението на българските градове, които по няколко пъти са плащали принудителни контрибуции в пари, натура и работна ангария. Когато у населението на Месембрия не останали монети от благороден метал, френските окупатори на града прибрали и техните дребни, нискостойностни медни монети, като определен брой от тях се разменяли за „17 сребърни дуката несембърски монети“ (Гюзелев 2013, 128). На няколко пъти в счетоводната книга, между стотиците плащания и парични приходи, се споменава за „perperi auri ponderis Mesembrie“; „ducatus argenti monete Mesembrie“ и „ducatus argenti

monete Bulgarie“. Допреди известно време съобразно тези сведения се допускаше, че в Месембрия са били сечени златни перпери, но това предположение не се потвърждава от никакви данни. Новата интерпретация на писмените свидетелства показва, че и Месембрия като развит пристанищен и търговски център е имала свой сметководен курс на златната перпера, на сребърната либра слитък, близки до стойността на златната перпера и сребърната перпера кюлче с тегло на литрата в Пера, Константинопол. Неслучайно в сметководната книга на Антоний Барберий почти винаги се описват разходи и приходи в перпери не само по теглото на Месембрия, но и по курса на Пера. В описанието за покупката на зелен плат за шапки и корсети в размер на 24 пикви (пиква - определена мярка за дължина на плат от ок. 0,60 м) се казва, че за всяка пиква са платени „по 11 денара сребърни дуката, от които 8 струват 1 златен перпер с тегло на Месембрия - 33 златни перпера с теглото на Несебър“ (Гюзелев 2013, 130). На един от преводачите на граф Амадей била определена заплата от 5 златни дуката за петия месец, „сметнати за всеки златен дукат по 18 сребърни дуката български монети и 16 сребърни дуката с тегло на Несебър - 11 перпера и четвърт от един перпер с тегло на Несебър“ (Гюзелев 2013, 128). Както вече посочих, много често в писмените извори се използват едни и същи монетни наименования, но с различни значения. Тук се споменават два вида дукати, със сигурност венециански, едните златни, другите сребърни. Сребърните венециански монети са познати под две наименования - „грош“ (от „denario grosso“) и „дукат“ („ducatus“ - от титлата „dux“ на избираемия от Сената пожизнен дож). Първите сребърни венециански монети започнали да се издават ок. 1201 - 1202 г., малко преди Четвъртия кръстоносен поход от 1203 г. Венецианският сребърен грош или дукат е бил с еталонно тегло от 2,178 г и в съотношение 1:100 спрямо венецианската сребърна марка с тегло от ок. 238 г. Сребърното съдържание на грошовете от XIII в. е било в границите на 960/1000. Поради финансовото забогатяване на Венеция през октомври 1284 г. Големият съвет на града постановил отсичането и на златни дукати с тегло 3,55 г и златно съдържание от 999/1000 наред със сребърните грошове дукати. Новата златна монета била малко по-тежка от утвърждаващия се като международна парична единица флорин на Флоренция с тегло от 3,48 г и също златно съдържание (Papadopolі 1893, 123).

В рекапитулацията на приходите и разходите Антоний Барберий е отбелязал, че 1 сребърен дукат е равен на 18 денара български монети, или пък 10 денара от сребърен дукат - на 17 денара месембрийски монети. В друга финална позиция още по-ясно Антоний е вписал, че 17 перпери с месембрийско тегло са равни на 8 флорина с добро тегло (Гюзелев 2013, 154-155). От последните данни става напълно ясно, че ако се приеме, че вписаният флорин с добро тегло е реален флорентински флорин с тегло от 3,48 г и златно съдържание от 999/1000, то сметководната златна перпера на Месембрия ще се е равнявала на ок. 1,60 г чисто злато. Под „български сребърни монети“ най-вероятно ковчежникът е имал предвид най-популярните по това време български сребърни монети на Иван Александър с Михаил Асен, Второ сребърно монетосечене (Дочев 2009, 134-152). Тяхното тегло е в границите на 1,60 - 1,30 г, като по това време в обращение са останали по-леките емисии от 1,30 - 1,40 г, така че 1 месембрийска перпера е била равна на ок. 12 - 13 г сребро - ако се е плащала с български сребърни монети (аспри), или на 15 г сребро - ако се е плащала с венециански дукати, тежащи по 1,89 г. Подобна сметководна парична единица с познати стойности е варненската перпера от 1352 г. През 1347 г. лично венецианският адмирал Марион Фалиер посетил Никопол с малка флотия, където се срещнал с българския цар Иван Александър, за да сключи съюз против разширяване на търговския монопол в Черно море на Генуа. Договорът бил препотвърден от цар Иван Александър през 1352 г. със специална грамота. Двата документа били изпратени от назначения венециански консул във Варна Марко Лионардо. Към потвърдителната грамота на българския цар венецианският консул е добавил собственоръчно:

Vi aricordo, che lo perpero de Varna e karatti. XVI et terci et val grossi: 6, aspri 5; a perpero val grossi aspri. 8. et grossi uno.

(Съобщаваме Ви, че перперата на Варна струва 16 2/3 карата, или 6 гроша и 5 аспри; както и перперата (струва) 8 аспри и 1 грош) (Gjuzelev 1979, 66-67; Гюзелев 1981, 177-178).

Тук венецианският консул е изразил стойността на сметководната перпера както в карати (16 2/3), равни на 3,08 г чисто злато, така и нейната равностойност в сребро, съответно с венециански грошове и български сребърни аспри. Според едното съотношение перперата се е равнявала на 21 г сребро (при тегло на гроша от 2,17 г и тегло на аспрата от 1,60 г), а

според второто - на ок. 15 г сребро. Дадените две съотношения вероятно означават стойност на перперата във Варна и в Пера, или пък това са размерите на митническите такси. По-високата стойност на перперата се е ползвала за вносни мита, а по-ниската - за износни мита с цел улесняване на българската търговия (Дочев 1994, 92-95). Маргиналната бележка за митническите задължения е свидетелство за типичен случай за използването на формирала се сметководна перпера в пристанищния град Варна, като в практиката по установения курс са се извършвали разплащания както в златни перпери, така и в сребърни монети (български, сръбски, венециански, татарски) най-често не по брой, а на тегло.

Освен писмени сведения за използването на сребърни слитъци пари или на сметководни перпери от тогавашната българска държава и нейните васални княжества има и преки материални свидетелства за такава практика. Засега са известни три колективни находки със слитъци, като две от тях могат да се определят като съкровища с много висока стойност. През 1971 г. в м. Харманлъка, на 500 м югоизточно от Никопол на Дунава (област Плевен), по време на риголване на терена за нови лозя е открито смесено съкровище от златни накити (0,327 кг), сребърни съдове и украшения (3,5 кг), златни и сребърни монети и сребърни слитъци във вид на кръгли питки и кюлчета пръчки или отчупени неоформени късове сребро (обр. 1). Накитите са изключително красиви, много добре запазени и представляват великолепни образци на българската металопластика от края на XIV в. (Генова 1981; Аспарухов 1997, 88-120). Монетите са общо 7 - 4 златни и 3 сребърни екземпляра: 1 златен хистаменон на Исак I Комнин (1057 - 1059) с вторично пробити отвори за използване като апликация към плат; 2 златни перпери тип „Йоан III Дука Ватаци“, късни подражателни емисии, вторично орязани през XIV в., с тегла 2,95 и 2,55 г; 1 златен дукат, издаден от общината на град Рим през 50-те години на XIV в., с тегло 3,47 г; сребърна перпера от номинал 1/2 перпера на Мануил II Палеолог (1391 - 1425) с тегло 7,65 г (Bendall, Donald 1979, 160, 1); сребърна перпера от номинал 1/4 перпера на същия император с тегло 3,85 г (Bendall, Donald 1979, 160, 2); сребърна аспра на Мурад I (1362 - 1389) с износено ядро и тегло 0,91 г. Наличието на две сребърни перпери от типа „ставратон“ на Мануил II Палеолог дава логичното основание датировката на укриване да се свърже с турската обсада на

Никопол през 1395 г. след битката при Ровине и последвалото пленяване от турците на цар Иван Шишман (Божилов 1985, 228; Андреев 1996, 95-104). Другата възможност на укриване е походът на западните рицари, предвождани от унгарския крал Сигизмунд (1387 - 1437), за освобождаването на Видин и други български земи, завзети от турците. Походът завършил злощастно за рицарите и българския цар Иван Срацимир (1355 - 1396), тъй като поради неорганизираност те били напълно разгромени на 26 септември 1396 г. в близост до Никопол от армията на Баязид I (1389 - 1402) (Ханс Шилтбергер 1971, 16-22). В подкрепа на датировката на укриване по време на събитията в Никопол от 1395 - 1396 г. е откритото през 1916 г. в същата местност подобно съкровище. То съдържа сребърни съдове, накити и сребърни монети на цар Иван Александър с Михаил Асен, на Иван Срацимир, на Баязид I, на влашкия воевода Мирча I Стари (Аспарухов 1997, 122-123).

Наличието на сребърни слитъци с различна форма и тегло във Второто съкровище от Никопол определя със сигурност практиката по-заможните български фамилии да превръщат наличните си семейни сребърни пари във вид на слитъци, отговарящи на определен тегловно-паричен еталон. Кръглите слитъци, общо 6, имат диаметър 70 мм и тегло 307,30; 307,00; 305,70; 304,25; 301,05; 294,00 г (леко отчупен). Кюлчетата пръчки са две, като едното е изкривено в най-ново време. Те са с правоъгълно сечение, като изкривеното има от едната страна дълбока бразда, по която личат щемпеловани

Обр. 1. Второ Никополско съкровище. Слитъци с кръгли ядра и във вид на пръчки, отлети по византино-генуезката тегловна либра от 307 - 324 г. Втората половина на XIV в.

Fig. 1. Second Nikopol Hoard. Bun-shaped and bar ingots, based on the Byzantine-Genoese weight libra of 307-324 grams. Second half of 14th c.

букви. Тежат съответно 57,15 и 29,50 г. Според теглото кръглите слитъци и кюлчетата пръчки могат да се определят като сребърни либри, произведени най-вероятно по стандарта на генуезката община в Пера с тегло от 307 - 311 г, или византийски, по стандарта на Константинопол (чиято лека либра/литра е също в границите на 307 - 311 г). Според измерените тегла на кюлчетата пръчки те могат да се окажат подразделения на по-високотегловната сребърна венецианска либра/литра от 320 - 324 г. Теглото на едното кюлче (57,15 г) е напълно сходно с двойната венецианска унция от 54 - 55 г, а теглото на другото кюлче се доближава до еталонното тегло на единична унция (27 г). Малките разлики в по-високото тегло при кръглите слитъци и кюлчетата пръчки не трябва да ни учудват - Пеголотти дава ясни сведения, че когато даден слитък се оказал по-тежък от еталонното тегло, от него се отрязвал метал до определения тегловен еталон и ако кюлчето се оказало по-леко, необходимото тегло се постигало с добавяне на сребърни монети или с отрязани късчета сребро със същото сребърно съдържание (Pegolotti 1936, 25). Макар и да не са правени химико-физични изследвания на съдържанието на сплавта на кръглите плочки и кюлчетата пръчки от Никополското съкровище, те могат да бъдат определени според своя произход и форма към слитъците от групата на „*verghe della bolla di Genova a once 11, denari 2; verghe della bolla di Vinegia a once 11, denari 2*“ - кюлчета със сребърно съдържание от 925/1000.

Освен слитъците с кръгла форма и във вид на пръчки в съкровището има още неоформени парчета сребро с неправилна форма и с тегло от 46,50 и 17,10 г. Тези тегловни данни трудно могат да определят слитъците към някоя тегловна система, но и те би трябвало да се приемат като вид пари. От друга страна, двете неоформени парчета, едното със следи от отчупване, е възможно да са свидетелство за дейност от претегляне и нагласяване по даден паричен еталон, при който се отнемало определено количество метал от слитъка.

Втората находка представлява извънредно голямо съкровище, намерено отново в близост до Дунава. То е открито в м. Узун баир край Тулча, дн. в Република Румъния. Съкровището се състои от сребърни и позлатени накити, 105 сребърни слитъка, 204 златни перпери и 23 440 сребърни аспри-дирхеми и техни имитации на ханове на Златната орда (Iliescu, Simion 1964, 217-228; Iliescu 1969, 117-118; Oberländer-Târnoveanu 1997). От 105 слитъка 92 са във вид

на пръчки с тегло 170 - 219 г и общо средно тегло 201 г. Някои предварителни анализи показват съдържание на сребро от 900 - 920/1000, което ги насочва към групата на венециано-генуезките слитъци пръчки от вида „*verghe della bolla di Genova a once 11, denari 2; verghe della bolla di Vinegia a once 11, denari 2*“, но ниското средно тегло от 200 г ясно ги определя като „*sommi*“, отлети в някой град на Златната орда или във венецианска или генуезка колония около Крим и Азовско море. Според румънския изследовател Оберлендер-Търновяну съкровището е укрито към 1310 г., което е много ранна датировка. Наличието на перпери на Андроник II с Михаил IX Палеолог с продължителност на отсичане до 1320 г. прави по-вероятно предположението всички накити, слитъци и монети да са укрити към 1320 - 1330 г.

Съдържанието на двете съкровища много напомня за сведенията на византийския император Йоан VI Кантакузин (1352 - 1354) в неговата „История“. Когато проследява гражданската война между Андроник II и неговия внук Андроник III Палеолог в периода 1321 - 1325 г., той описва случка, при която на стария император донесли иззети парични средства от съпругата на протовестиария на Андроник III Палеолог, възлизащи на ок. 40 000 златни перпери. Съкровището било държано в меден съд гърне и се състояло от 12 000 перпери, накити, бижута, сребърни съдове и слитъци (Йоан Кантакузин 1980, 249).

Другата колективна находка със слитъци е намерена в гроб от средновековен некропол край Тошеви (област Видин) с обща датировка към XIII - XIV в. (Атанасова 1977, 238-240). Находката се състои от 3 слитъка с неправилна кръгла форма, с тегла от 137 г (диам. 5,5 см), 61 г (диам. 3,4 см) и 33 г (диам. 2,5 г). Метрологичните данни не дават ясна представа дали това са късове благороден метал за определена занаятчийска дейност, или са слитъци пари. Данните не съвпадат и с нито една парично-тегловна система.

Направеният кратък обзор относно използването на слитъците от сребро конкретно показва за наличието на развит интензивен пазар на такъв вид пари, идващи от Венеция, Генуа, западноевропейските градове, Византия, Близкия изток и от необятните земи на руските княжества и на монголо-татарите, а вероятно след претопяване и от Китай. Те са били използвани както във Византия, така и в България, като примери могат да се посочат не само двете големи колективни находки от XIV в. с накити,

монети и слитъци. Писмените свидетелства отбелязват, че огромни количества сребро във вид на слитъци пари са постъпвали в държавната хазна на търновските царе от пристанищната търговия във Варна, Месембрия, Созопол, Ахтопол и други градове. Деспот Добротица придобивал още по-големи средства след пленяване на генуезки и други галери, нарушили неговите морски граници, а след това и от добре платени откупи за пленени генуезки граждани. Тези слитъци са постъпвали и в Търновското царство и са били използвани за различни цели

- в монетосеченето, търговията и златарството. Постепенно отпада традиционното мнение, че едва ли всички нужди от злато, сребро и други важни метали, като желязо, мед, калай, са били добивани в границите на българското царство. Писмените свидетелства и преките данни от намираните количества отделни монети или монетни съкровища показват, че слитъците от благороден метал са заемали важна част в международната търговия, в която активна роля са играли и големите пазари във Византия и България.

Цитирана литература:

Авдев 2010: С. Авдев. Венецианските и генуезките слитъци и българското монетосечене през XIV в. - Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 2010, 6, 133-146.

Андреев 1996: Й. Андреев. История на Второто българско царство. В. Търново, 1996.

Артамонов 1962: М. И. Артамонов. История хазар. Ленинград, 1962.

Аспарухов 1997: М. Аспарухов. Археологически приноси към историята на средновековния Никопол, 1. Враца, 1997.

Атанасова 1977: Й. Атанасова. Средновековни накити от Видинско. - Известия на музеите от Северозападна България, 1, 1977, 238-240.

Божилов 1985: И. Божилов. Фамилията на Асеневци (1186 - 1460), генеалогия и просопография. София, 1985.

Божилов, Гюзелев 2004: И. Божилов, В. Гюзелев. История на Добруджа, 2. В. Търново, 2004.

Вилхелм Рубрук 1981: Пътепис на брата Вилхелм де Рубрук от ордена на миноритите, в годината на милостта Господня 1253, за източните страни. - В: Латински извори за българската история, 4. София, 1981, 192-262 (прев. М. Петрова).

Генова 1981: Е. Генова. Никополското съкровище. София, 1981 (албум).

Гюзелев 1981: В. Гюзелев. Средновековна България в светлината на нови извори. София, 1981.

Гюзелев 1995: В. Гюзелев. Очерци върху историята на Българския североизток и Черноморието (края на XII - началото на XV век). София, 1995.

Гюзелев 2013: В. Гюзелев. Сметководна делова писменост от българското и европейското Средновековие. София, 2013.

Дочев 1994: К. Дочев. Митнически такси и плащания в българската държава през XIV в. - Нумизматика и сфрагистика, 1994, 1-4, 92-95.

Дочев 2002: К. Дочев. Плащания със сребърни слитъци-пари в българската държава през XIV век. - В: Юбилеен сборник в чест на проф. Димитър Овчаров. В. Търново, 2002, 149-157.

Дочев 2003: К. Дочев. Пари и видове плащания в описанието на миноритския монах Вилхелм де Рубрук за пътешествието му до монголските ханове през 1253 - 1255 г. - Нумизматика и епиграфика, 2003, 1, 115-128.

Дочев 2009: К. Дочев. Каталог на българските средновековни монети XIII - XIV век. Типове, варианти, цени. В. Търново, 2009.

Дуйчев 1944: И. Дуйчев. Из старата българска книжнина, 2. София, 1944.

Йоан Кантакузин 1980: Йоан Кантакузин. История. - В: Гръцки извори за българската история, 10. София, 1980, 218-396.

Мухамадиев 1983: А. Г. Мухамадиев. Булгаро-татарская монетная система XII - XV вв. Москва, 1983.

Мушмов 1924: Н. Мушмов. Монетите и печатите на българските царе. София, 1924.

Тизенгаузен 1884: В. Г. Тизенгаузен. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, 1. Москва, 1884.

Федоров-Давыдов 1958: Г. А. Федоров-Давыдов. Денежно-весовые единицы Таны в начале XIV в. (По данным Франческо Пеголотти). - Советская археология, 1958, 3, 65-72.

Ханс Шилтбергер 1971: Ханс Шилтбергер. Пътепис. София, 1971.

Ходжаниязов 1979: Т. Ходжаниязов. Каталог монет государство Великих Сельджуков. Ашхабад, 1979.

Ala-ad-Din Ata-Malik Juvaini 1958: Ala-ad-Din Ata-Malik Juvaini. The History of the World-Conqueror, 1. Trans. J. A. Boyle. Manchester, 1958.

Bendall, Donald 1979: S. Bendall, P. J. Donald. The

- Later Palaeologan Coinage: 1282-1453. London, 1979.
- Cribb 1979:** J. Cribb. An historical survey of the precious metal currencies of China. - Numismatic Chronicle, 139, 1979, 185-209.
- Gjuzelev 1979:** V. Gjuzelev. Les relations bulgaro-vénitiennes durant la première moitié du XIVe siècle (Sagrimento et patto de messer limperator Alexandro del Zagora). - Études historiques, 1979, 9, 65-76.
- Ibn Battuta 1962:** Ibn Battuta. The travels of Ibn Battuta A.D. 1325-1354, 2. Ed. H. A. R. Gibb, C. Defrémery; B. R. Sanguinetti. Cambridge, 1962.
- Iliescu 1969:** O. Iliescu. L'hyperpère byzantin au Bas-Danube du XIe au XVe siècle. - Revue des études sud-est européennes, 7, 1969, 1, 109-120.
- Iliescu 1981:** O. Iliescu. Etalons pondéraux et monnaies de Mésembrie au XIVe s. - Byzantinobulgarica, 7, 1981, 469-472.
- Iliescu, Simion 1964:** O. Iliescu, G. Simion. Le grand trésor de monnaies et lingots des XIIIe et XIVe siècles trouvé en Dobroudja septentrionale. Note préliminaire. - Revue des études sud-est européennes, 2, 1964, 1-2, 217-228.
- Martinori 1977:** E. Martinori. La moneta. Vocabolario generale. Roma, 1977.
- Oberländer-Târnoveau 1997:** E. Oberländer-Târnoveau. Some remarks on the chronology and the composition of the Byzantine coin hoards from the 13th and the 14th century at the Lower Danube and adjacent areas. - Études byzantines et post-byzantines, 3, 1997, 113-160.
- Papadopouli 1893:** N. Papadopoli. La monete di Venezia, 1. Venice, 1893.
- Pegolotti 1936:** Francesco Balducci Pegolotti. La pratica della mercatura. Ed. A. Evans. Cambridge, Massachusetts, The Mediaeval Academy of America, 1936.
- Stahl 2001:** A. Stahl. Coinage and money in the Latin Empire of Constantinople. - Dumbarton Oaks Papers, 55, 2001, 197-206.

New evidence for the use of silver ingots-money in the Bulgarian Kingdom in the 13th-14th c. (Abstract)

Konstantin Dochev

The present article discusses poorly known processes and phenomena in the monetary sphere and the monetary circulation in Bulgaria and Byzantium in the 13th-14th c. In the period under consideration, in addition to the use of the traditional gold coins and monetary signs that were exchangeable for them, a new practice became widespread in the international trade relations - the payment of large sums of money in gold and mostly silver ingots, cast in accordance with a specific weight and monetary system. This way of payment became even more widespread from the late 13th or early 14th c. onwards, when in almost all Bulgarian commercial centers, mostly in the port cities on the Western Black Sea coast, the use was established of both real Byzantine hyperpyra and of ideal Byzantine units. This type of gold coin with scyphate shape and a standard weight of 4.40 grams was adopted as the main currency of the Bulgarian Kingdom already in the late 12th c. - due to its good reputation of a recognized international currency. Despite the decrease of the gold content of the Byzantine hyperpyron from 21/22 carats in the 12th c. to 11/12 carats in the early 14th c., it preserved its prestige

in the trade in the entire Mediterranean, the Middle East, the Black Sea, the southern parts of the Russian princedoms, and the vast lands of the Golden Horde Khans in the east. In the period under consideration, these were the golden hyperpyra of the Byzantine Emperors Andronicus II and Michael IX Palaeologus (1294-1320) and the hyperpyra from the joint reign of Andronicus II and Andronicus III Palaeologus (1325-1341). In the process of devaluation of the gold nomisma and the establishing of the silver coins in the monetary circulation on the international market, a transition to an ideal unit occurred. Every larger commercial center established its own ideal unit that corresponded to a fixed weight of silver and gold coins or silver ingots, depending on their content of precious metal. The standard weight of the ideal unit or the so-called *saggio* (from *egzagium* - weight) varied between 4.00 and 4.40 grams. The silver and gold coins were exchanged by weight in accordance with the weight of the *saggio*. Such ideal units and payments that conformed to their weight are known from Mesembria (present-day Nesebar), Varna, Licostomo and Vicina at the mouth of the

Danube on the Black Sea, present-day Romania.

For large commercial deals and payments in the 13th and especially in the 14th c., silver ingots of certain weight were used. This practice was known and used in Western European states, mostly in the Italian cities of Venice, Florence, Pisa, and Genoa. The ingots that were cast there were shaped like round buns or bars with weight that was related to the silver mark of 200-250 grams that was used as the main monetary-weight unit. These western ingots were used in Byzantium and in Bulgaria with a silver content of 965 and 925/1000. In Byzantium itself, silver bun and bar ingots were also used, but they were related to the Byzantine *litra/libra* of 324 or 307-311 grams, and to the lighter ounce of 27/28 grams.

A third type of ingots were used on Bulgarian and Byzantine markets, mostly bar-shaped and with eastern origin, mainly from the Russian princedoms and especially from the Venetian colonies on the Sea of Azov and the Crimea. These bars were known as *sommo*, with weight of 204-207 grams and silver content c. 925/1000. Written sources have recorded the use of *sommo* in Mesembria, in accordance with the standard weight that was adopted by the community.

Genoa used massively such bars for payments in the Black Sea area and mainly in Bulgarian ports, from where it exported wheat, flour, biscuit, timber for shipbuilding, and beeswax. A number of documents are known from Genoa that mention Genoese ships captured by the semi-independent Bulgarian ruler Dobrotitsa who controlled a narrow coastal strip between the fortress of Kaliakra and the mouth of the Danube. When the ships were captured, the men of Dobrotitsa not only confiscated the cargo and the cash from the ships, but also demanded large ransoms in silver bars for the captured passengers. For this reason, Genoese authorities in Pera, Constantinople, declared Despot Dobrotitsa among

the most dangerous enemies of the Republic.

Three hoards of silver bars are known from the territory of Bulgaria. Two of them have mixed contents of jewellery, coins, and ingots. In 1971, near Nikopol on the Danube, a mixed hoard was discovered, containing gold jewellery (0.327 kg), silver vases and jewellery (3.5 kg), seven gold and silver coins, and ten silver ingots - six bun-shaped, two bars, and two shapeless. The average weight of the bun-shaped ingots is 305-307 grams, and of the bars - 59 and 29 grams (a double and a single ounce). These weight measures indicate their Byzantine-Genoese origin, as they were cast in accordance with the Byzantine weight *libra/litra*, used in Constantinople and Pera. The latest among the coins are two silver issues of the Byzantine Emperor Manuel II Palaeologus (1391-1425), respectively a half and a quarter hyperpyron. The hoarding of the treasure trove could be related mostly to the defeat of the western knights led by the Hungarian King Sigismund I (1387-1437) at Nikopol on the Danube on September 26, 1396, by the united army of the Ottoman Sultan Bayezid I (1389-1402).

The second hoard was found in Uzun Bair locality near Tulcea on the Danube (present-day Romaina). It consists of silver and gilded jewellery, 105 silver ingots, 204 gold hyperpyra, and 23 440 silver asprae-dirhams and their imitations by the Khans of the Golden Horde. Ninety-two of the ingots were bars weighing between 170 and 219 grams and with an average weight of 201 grams. The presence of gold hyperpyra of Andronicus II with Michael IX Palaeologus indicates that the hoard was buried c. 1320-1330.

The third hoard comes from Toshevtsi, Vidin region. It was found in a Christian grave from the 14th c. It contained three amorphous pieces of silver, weighing 131, 61, and 33 grams. They may have been a kind of a family treasure, or were material used for artisanal production.

доц. д-р Константин Дочев
Национален археологически институт и музей -
БАН
Филиал Велико Търново
BG-5000 Велико Търново, Иван Вазов 29А
kidochev@abv.bg

Assoc. Prof. Konstantin Dochev
National Institute of Archaeology and Museum
Veliko Tarnovo Branch
Bulgarian Academy of Sciences
29A Ivan Vazov St. BG-5000 Veliko Tarnovo
kidochev@abv.bg

S. Peric, D. Nikolic. Lepenski Vir. Stratigraphy, chronology and periodization. Excavations 1966. Institute of archaeology, Cahiers des Portes de fer, Monographies 6. Belgrade, 2016, 146 p., 224 fig.

Монографичното изследване е посветено на един изключително важен за балканската праистория археологически паметник, а именно Лепенски вир, проучен между 1965 и 1970 г. от Драгослав Срейович. След първите публикации на разкопача са водени и се водят много дискусии, които отдавна показват, че е необходим критичен анализ на изходната информация от теренното проучване. Именно с това са се заели Славиша Перич и Дубравка Николич. Техният труд е посветен на анализиране на наблюденията и резултатите от проучванията през 1966 г., когато в два археологически сезона е разкопана площ от 284 кв. м. Вниманието към тази година на разкопки е основателно, защото именно наблюденията от тогава са в основата на предложените от Срейович интерпретации на Лепенски вир.

Първата глава „Методология на разкопките и теренна документация“ (с. 13-37) анализира цялата документация на теренните проучвания през 1966 г., а въз основа на това са направени изводи за прилаганата методология на теренна работа. Графичната и фотодокументацията са сравнително малко (приложени са изцяло в книгата), но от тях авторите извличат максимална информация, която анализират заедно с представените данни в дневника на разкопките и в нивелачния дневник. Става ясно, че прилаганата теренна методология е неподходяща за проучване на праисторическо селище, което е възникнало на наклонената тераса на брега на Дунава. Работено е с хоризонтални механични пластове, което е довело до неправомерно срязване на културните пластове (понякога до три в един механичен пласт!). Оттук произлизат и основните проблеми, които предизвикват перманентни дискусии около стратиграфията на Лепенски вир, които най-общо могат да се обобщят с въпроса: Появила ли се е керамика в мезолитен контекст? Въз основа на наличната документация авторите представят и анализират теренната ситуация във всеки квадрат от разкопаната площ, включват понякога и публикуваните от разкопача наблюдения в опит да възстановят, доколкото това е възможно, реалната картина на културния пласт и местата на сигнификативните находки в него. Текстът на тази глава е резултат на много трудоемки и коректни проучвания на документацията на разкопките и се явява абсолютно необходимата база на по-нататъшното изследване.

Втората глава „Стратиграфски анализи“ е най-обширна в книгата (с. 39-94) и включва няколко групи изследвания. Първата част е посветена на анализа на всички възможни данни за геологическите и кул-

турните слоеве на Лепенски вир. В резултат авторите достигат до извода, че в напластяванията на това място на брега на Дунава могат да се разграничат два културни пласта, разделени от сравнително дебел тъмен песъчлив пласт с геологически произход, през който преминават вкопани структури (ями) от горния пласт. Това ще рече, че антропогенен произход имат пластове Лепенски вир I и III, а обособеният от Срейович пласт Лепенски вир II е натрупан по естествен път по времето, когато това място не е обитавано. Във втората част на главата е направено представяне на неподвижните обекти от пласта Лепенски вир I и преди всичко на трапецовидните подове на къщи. Обсъдена е тяхната хронология и периодизация. Анализирани са и четири ситуации, които са накарали Срейович да приеме, че в мезолитния пласт I на Лепенски вир може би са използвани керамични съдове. Авторите стигат до напълно правомерното заключение, че няколко неолитни ями са прорязали неантропогенния пласт II и са достигнали до твърдите подове на къщи от мезолитния пласт I. Така върху тези подове в няколко случая са се появили керамични съдове или фрагменти. Всъщност това се потвърждава и от радиовъглеродните дати, които поставят мезолитния пласт I във втората половина на VII хил. пр. Хр., а неолитния пласт III - няколко столетия по-късно. В следващ дял са разгледани т.нар. каменни конструкции от пласт II по Срейович. Убедително е заключението, че те нямат антропогенен произход (както и самият пласт, в който се намират). Анализирани са и данните за ямите, които са описани от разкопача. За тях липсва техническа документация, но няма съмнение, че те са изкопани по времето на неолитното обитаване на това място (пласт III) и съответно техният запълнител съдържа неолитна керамика и други предмети от това време. Следващата трета част на тази глава е посветена на движимите находки. Много подробно е разгледана неолитната керамика, както и каменните сечива, надлежно отнесени към мезолитния и неолитния пласт.

Третата глава „Културно-хронологически анализи“ (с. 95-112) е посветена на два важни изследователски аспекта. Първата част анализира радиовъглеродното датиране на Лепенски вир в неговите три варианта - конвенционални дати (овъглена органика), датиране на човешки кости и датиране на животински кости (общо около 70 дати). Акцент, естествено, е поставен на проучения през 1965 - 1966 г. културен пласт, за който се отнасят 7 дати - 4 конвенционални и 3 AMS на сечива от животински кости. Проблемът с радиовъглеродното датиране на Лепенски вир е известен още от времето на разкопките на Срейович. „Радиовъглеродната“ картина на базата на всички дати от обекта е доста размазана и нееднозначна, а и зависи от интерпретацията на датите. Според мен първата причина за това е не-

сигурният контекст на изследваните проби, което е резултат на непрецизния начин на разкопаване на културните напластявания, както и предполагаеми замърсявания на някои проби. Със сигурност негативна роля играе и „ефектът на старото дърво“. Освен това почти всички получени датировки имат много широк вариационен интервал. AMS датироването на човешки кости, без съмнение повлияно от „резервоарния ефект“, дава възможност за установяването на два вариационни интервала, които като цяло изглеждат реалистични. AMS датироването на животински кости по принцип е несигурно заради „плаващия“ контекст на тези находки. Все пак наличните 7 радиовъглеродни дати от изследваните сондажи, включително и трите от костени сечива, позволяват причисляването им по-скоро към един период и това е Лепенски вир III, който попада в края на VII и първата половина на VI хил. пр. Хр. Смятам, че това трябва да бъде анализирано и посочено от авторите. В подкрепа на този вариант на датироване на неолитния пласт са датите от културни пластове от дн. Северна България, които съдържат керамика и други находки, аналогични на материалите от така наречената от Срейович култура Протостарчево (Лепенски вир IIIa); тези дати попадат най-често в самия край на VII и началото на VI хил. пр. Хр. Датировката на Лепенски вир I остава според мен проблематична. Втората част на тази глава е изключително важна. Тя се отнася до наличието на керамични фрагменти и съдове по някои от трапезовидните подове. Става дума за споменаване на 15 пода, върху които са намерени по няколко керамични фрагмента, за които Срейович смята, че са попаднали чрез нарушения от пласт III. Проблемът идва от това, че той все пак допуска и възможността те да са следи от използване на керамика през мезолита. Именно това допускане става добра предпоставка за множество спекулативни теории - или за локална поява на керамично производство през късния мезолит, или за едновременно развитие на късния мезолит в Железни врата и ранния керамичен неолит (Старчево) в съседните райони, откъдето мезолитните рибари и ловци са взели керамиката. В контекста на вече обхванатите изследвания на ранния неолит в северния дял на Централните Балкани и двете тези стоят като очевидни изкуствени построения. В този смисъл направеният от двамата автори на рецензираната книга анализ на съществуващите публикувани интерпретации на тази тема в контекста на техните собствени изследвания на документацията на разкопките на Лепенски вир, предложени в предходната глава, е изключително полезен. Наистина е време да се приключи със спекулативните хипотези, които в последните две десетилетия отдалечиха Лепенски вир от реалните научни изследвания на основните специалисти по балканска праистория. Необходимо е и публикува-

нето на по-голямо количество от наличната керамика, за да стане ясно, че тя принадлежи към ранния неолит на региона, и по този начин и въз основа на новата оценка на теренната документация да бъде постулирано, че антропогенните останки в Лепенски вир включват само два културни пласта, две култури, които нямат нито хронологическа, нито съдържателна връзка помежду си. Тези заключения, които могат да се направят на базата на анализите на двамата автори, в никакъв случай не омаловажават значението на Лепенски вир, напротив, отварят пътя към пълноценното му включване в научните изследвания.

В четвъртата глава на книгата „Периодизация“ (с. 113-129) двамата автори правят подробен критичен преглед на предложените от Срейович и още няколко други изследователи периодизации на културния пласт на Лепенски вир. Те аргументирано посочват, че никоя от дискутираните периодизации няма реални основания да обособява периодите Прото-Лепенски вир и Лепенски вир II, че приписаните им останки, доколкото такива изобщо съществуват, трябва да бъдат включени в пласта Лепенски вир I. Ето защо в съгласие с Д. Срейович те отнасят този пласт към мезолита. Авторите приемат и становището на Срейович, че пласт III е неолитен и се отнася към култура Старчево, но те го определят като пласт II. Въз основа и на техния анализ на документацията постулират хиатус между тези два периода. С тази периодизация съм напълно съгласен, но не разбирам основанията за датироването на така обособените хронологически и културни явления. А конкретно за долната граница на пласта Лепенски вир II (според новопредложената периодизация) не допускам тя да е слизала под 6000/6100 г. пр. Хр.

Заключението на книгата (с. 131-140) представя в кратък вид основните тези на авторите.

Списъкът на литературата (с. 141-146) включва всички основни публикации по проблематиката на книгата.

В заключение трябва да подчертая, че С. Перич и Д. Николич са извършили огромен обем работа както по изследване на стара и непълна документация, така и по сравнителен анализ с публикацииите на разкопвача на Лепенски вир Д. Срейович. На този фон те анализират и всички съществени изследвания и публикации по темата от други автори. Имам опит в подобна изследователска задача със старите разкопки на тел Караново и затова смятам, че двамата колеги са вложили много усилия, подхождали са много коректно към наличните „извори“ и са извлекли максимален обем информация. Тази книга ще съдейства за отказване от по-нататъшни спекулативни хипотези и дискусии за Лепенски вир и ще бъде сигурна база за реални изследвания на наличните археологически извори от и за този широко известен паметник.

Васил Николов

Фигурата на амазонката фокусира вниманието на изследователите през последните десетилетия. Основният проблем пред изучаването на този митологичен образ е в каква степен неговият генезис се опира на историческа реалност и доколко и по какъв начин той е осмислен от митопоезиса. Новата книга на Адриен Мейър има амбицията да разреши този вечен проблем.

Книгата е структурирана по изключително убедителен и нагледен начин. Изследват се последователно всички характерни черти на амазонките: територията на обитаване, названието, археологическите находки, отрязаната гръд, татуировката, сексуалните отношения, танц, музика и наркотици, облеклото, оръжията, езикът, религията, големите фигури и събития на мита, амазонките извън гръцкия свят. Използвани са широко и детайлно както писмените, така и иконографските извори, приведени са резултатите от новите археологически разкопки в Евразия. Наистина пред нас е пълна, да не кажа изчерпателна, картина на амазонския митологичен цикъл.

Още в началото А. Мейър заявява целта да покаже, че митичният „алтернативен“ свят на амазонките е създаден от откъслечни данни за реалния живот на скитите. Тя споделя новата тенденция в археологията на Евразия, област, където са открити много женски погребения с оръжия, за да аргументира скитския произход на амазонките („Скития“ е условен термин, с който авторката обозначава културите от Северното Черноморие до Китай). И съвсем естествено, с напредъка на етнографските знания у елините амазонмитът обраствал с „исторически“ детайли, т.е. с реалии от етнографията и фолклора на северните народи. Митът винаги има нужда от подкрепата на действителността, но само за да бъде по-натурален, по-убедителен, по-актуален. Обаче тези реалии, които могат да се менят съобразно с етнографията на епохата, не засягат дълбинната структура на мита и не го правят генетично историчен. Според М. Елиаде митът е по принцип анисторичен, той е машина за унищожаване на събитийността, в него всяко съвременно събитие се влива в матрицата на митичния прецедент. Гърците били сигурни, че амазонките са скитските жени, но дали не е по-правилно да кажем, че евразийските жени воители споделяли чертите на амазонките, т.е. вписвали се в този модел, който по всяка вероятност съществувал преди запознаването на елините с евразийската култура. Несъмненото наличие на жени воители във варварските номадски общества изобщо не противоречи на чисто митопоетичните закономерности, то само ги подпомага и обогатява техните възможности за въздействие на митологичния наратив/изображение върху хората. А как иначе бихме могли да си обясним съществуването на паралелни на амазонките фигури и в митологията

на негръцките народи, които Мейър анализира подробно и убедително? Едва ли само с историческия факт, че много от тези етноси и днес обитават земите, на които се разполагали митичните амазонки (осетинци, абхазци, ингушети, черкези, народите на Централна Азия и т.н.). И у скити, и у траки образът на девойките воители е популярна и важна тема в иконографията, а Херодот дори дава скитското им название - *oiorpata*, което превежда като *androktonoi* „мъжеубийки“. Данните от фолклора на севернокавказките народи, т.нар. Нартски епос, наследник на скитските митологични представи, потвърждават наличието на такава традиция у древните скити.

А. Мейър търси социологическо обяснение за амазонките в гръцкия поглед върху позицията на жената в обществото. Тя анализира изображенията по вази и скъпоценни съдове, за да покаже как елините са разбирали този образ. И е права да открива в него черти на скитски и тракийски жени, обитавали самата Атина, които доставяли нагледни свидетелства за актуализация на митичната представа чрез примери от реалния живот. За гръцкото патриархално съзнание амазонката е винаги представител на екстремно „чуждия“ (винаги от чужд етнос) и това се изразява във физическия ѝ облик (понякога дори от черната раса - срв. българската юначна девойка Негрица), в облеклото (трако-скитско), обичаите, поведението. Тя е негативен образ на атинската жена, която за разлика от амазонката е „бяла“, не излиза от дома и се занимава единствено с „женски дейности“. Обратно, амазонките са винаги навън и са изключително динамични - постоянно пътуват, за да завземат чужди земи, като българската юначна мома, която търси среща, за да си премежи силите с юнаците. Мейър с право не се съгласява с изследователите, които извеждат генезиса на този митичен образ от нуждата да се обозначат опасностите, които поставя пред гръцкото андроцентрично общество неконтролираното женско поведение. От друга страна, тя аргументирано обръща внимание на обстоятелството, че древните автори говорят за амазонките не толкова като за социум, съставен от девизи, а като за етническа група, племе, етнос. Самото название на това митично племе идва не от гръцки, а от някакъв варварски език. В този план е пропусната хипотезата на Дж. Бонфанте за тракийски произход на думата с етимология „не-мъж“. Определението *antianeirai* А. Мейър превежда не като „противнички на мъжете“, а като „равни на мъжете“, което намирам за адекватно. В подкрепа на този превод може да се посочат много амазонски имена (напр. Изократея), които отразяват идеята за равнопоставеност между половете, характерна норма за номадските народи. Показателно е, че авторката насочва вниманието към женския род на епитета - той демонстрира значимостта на женското начало в социума.

Но А. Мейър предлага и друг поглед - вътрешния, на варварското общество, в което жените често се занимават с „мъжки дейности“. Тя подлага на основен анализ находките от евразийските погребения

ния - от Тракия до Китай, голям процент от които са на жени, погребани с оръжие като белег на воински статус. В изграждането на тази картина не са пропуснати и могилите от Аджигьол и Враца. А. Мейър се присъединява към модната днес тенденция да представи тези „исторически амазонки“ като образци, залегнали в основата на митологичния образ у елините. Механизмът на този процес е прозрачен. Гърците постепенно опознавали варварските народи на север и изток от тях и се сблъскали със сведения за власт на жените в тези странни общества, шокиращи техните представи за културна норма. Положението на жената в този чужд свят е било напълно различно от това на жената в гръцкото общество – ако то не може да се определи като гинеократия, поне може да се говори за равни позиции на жената с мъжа: съвместно обучение на момичета и момчета в езда и военно изкуство, участие във военни действия, брачни обичаи, които изисквали убиване на враг като задължително условие за женитба и др. Примери се откриват както в писмените извори (Аристей, Хеланик, Херодот и др.), така и в данните от погребенията - в гробовете и на жените, и на мъжете са поставяни оръжия. Приписването на женски пол на „Златния човек“ от знаменитото сакско погребение в Исык, макар и недоказано, е напълно възможно, като имаме предвид и други богати погребални комплекси с женски скелети. Следи от варварски митологични представи са запазени както в древните писмени извори, така и във фолклора на съвременните народи (напр. в абхазкия). Затова особен принос на авторката е привличането на Нартския героичен епос, който още Ж. Дюмезил сравнява със скитските легенди и по-общо с индоевропейската митология и на който епос широко се позовава руската научна литература.

Разбира се, амазонките заемат територии в лимиталните зони на ойкумената, което отговаря на тяхното маргинално социално положение: планински области, степи, гори. Особено характерен топос в амазонимите е островът - възможно най-изолираното място. Нали и тракиецът Бутес водил сражение с тях именно по Егейските острови, докато не ги избил. Една царица на амазонките станала епоним на град Мирина, име, което се среща върху сребърна чаша (II - I в. пр. Хр.) от Колекция „В. Божков“. Подчертано е асоциирането на девойките воини с такива топоси като проходи и провлади (много от тях наречени по имена на амазонки), защото като географски код тези места отговарят на преходното статусно състояние на самите амазонки. Затова и имена, които са свързани с „врати, входи“ (от типа на лемнияката Еврипила) са присъщи както за амазонките, така и за българските юначни моми или самодиви (Барзаджийка). Във всички традиции жените воини са от чужд произход. По същия начин се обозначават и юначните моми в нашия фолклор: Арватка, Негрица и т.н. Някои от тях носят имена като Воинка, повтарящи буквално имена на ирански „амазонки“ (*Gordieh*).

Особено внимание А. Мейър отделя на оръжи-

ето и военното изкуство на амазонките, тъй като това е главната отличителна черта на този народ. Нещо повече, „мъжкото“ оръжие и в гръцкия, и във варварския мит е изобретено от жени, които, парадоксално, в гръцките представи нямат достъп до него. Стандартният набор оръжия се състои от лък с горит, калъф за стрели, копие, бродва, меч и пелта. Той се отличава от въоръжението на гръцкия хоплит, но както и костюмът, е идентичен с този на варварите. Техниката на стрелба с лък при езда („партската стрелба“) е диагностичен белег на амазонското военно изкуство. Авторката я разкрива с изключителна прецизност, свидетелстваща за дълбинно познаване на материята. Няма нищо чудно в това, че редица имена на амазонки са производни от думите за лък и стрела. Върху една ваза на Никостен виждаме амазонка, стреляща в небето. Двама конници, грък и варварин, наблюдават действието. Различни са интерпретациите на сюжета: лов или, както предлага Мейър, състезание. Но стрелбата в небето напомня, от една страна, за царския обред да се изстрелват стрели в четирите световни посоки и една в небето (т.е. символично конструиране на космоса), а от друга, за сведението на Херодот за начина на почитане от гетите на техния бог Гебелезис - при буря те стреляли срещу дъждоносните облаци, като твърдели, че няма друг бог освен техния. Бронзовата бродва *sagaris* и в мита, и във вазописта е неотменимо оръжие на амазонките, но също така и на скитите и персите. А. Мейър подробно изследва находки и митове, за да покаже връзката между скитската реалност и амазонимите. Показателно е обаче, че Херодот и Ксенофонт описват за гръцките си слушатели номадската бродва чрез сравнение със сагариса, типичен за амазонките, който елините познават от сцените във вазописта. Разбира се, поясът е несъмнен атрибут на амазонката (срв. знаменития златен пояс на тяхната царица Иполита, дар от баща ѝ Арес). В българския фолклор също един от най-важните предметни знаци, отличаващи самодивата, е нейното „змийско коланче“. Но за митопоезиса този елемент от защитното въоръжение е необходим главно като материална инсигния за постигнат воински статус (както девическото „коланче“ се полага на момичето при замомяване). Затова и обредът *Zosteria* има толкова голямо значение и в гръцката инициационна практика, а предаването на пояса от Иполита на Херакъл означава признание за силата на героя, както, разбира се, изпълнява ролята и на брачен дар - жената развързва пояса си в първата брачна нощ (затова някои версии на мита говорят за любовна връзка между Херакъл и Иполита). А запознаването с реалните елементи на скитското въоръжение само дава възможност на гръцките вазописци да разширят етнографските си познания и да опишат амазонките по един още по-екзотичен начин. Естествено е все повече реални от номадското военно изкуство да навлизат в гръцката иконография, за да актуализират мита, да убедят зрителя в реалното съществуване на амазонките „тук и сега“.

Авторката разкрива и други етнографски черти

на реалните жени воини, които са налице в образа на митичните амазонки. Облеклото, което включва дългоръкавна туника и панталони, е изобретено от амазонски тип царици (Семирамида, Атоса, Родогине или Медея, които са отгледани като момчета, яздят, ловуват и се сражават), за да се премахне разликата между мъжа и жената - типично амазонска задача. Каква ирония - гърците не приемали панталоните, тъй като ги смятали за „женствени“. Разбира се, това е костюмът на северните варварски народи, който, освен че е подходящ за климата, облекчава и ездата. По същия начин са облечени младите конни ловци, изобразени на фриза в куполното помещение на гробницата от Александрово, както и конниците от иконографията на тракийската торевтика. Татуировката на жените от Тракия и Скития е един от основните белези на амазонката. През древността татуировката има не толкова декоративен, колкото дълбинно семантичен смисъл със статусни и магични измерения. Към серията от татуировки върху откритите в Сибир и Китай мумии бих прибавил и маркираната чрез златни ивици татуировка по лицето на богинята върху сребърните наколенници от Могиланската могила и Аджигьол, както и върху сребърната ваза с три лица от Мастюгино. Тъй като произлизат от женски погребения, те биха аргументирали допълнително тезата на авторката за ролята на тази практика в женската страна „Амазониستان“. В този план трябва да си спомним, че някои от амазонките се наричат *Eukneton* „хубавонога“ и *Knemis* „наколенник“, т.е. акцентът в тези „значещи“ имена е поставен върху крака, което би обяснило обичая на полагане на кнемида в женските гробове от Тракия. Вярно е, че елините оценявали белезите по тялото и лицето като варварска практика, докато за тях самите това било по-скоро наказателна мярка: те дамгосвали робите и пленниците. От друга страна обаче, цялото тяло на Епименид било покрито с татуировка - запис на законите, поради което кожата му била съхранявана като сакрална ценност. Може би и Залмоксис, представян в изворите също татуиран, пазел в тези знаци законите, които сам установил сред гетите - има предположения с висока вероятност за правдивост, че татуировката у номадите е била своего рода писменост.

Отрязаната гърд става един от най-важните физически белези на амазонката в гръцките представи. Народната етимология дори извежда смисъла на названието от „безгърда“. Мейър подлага на позитивистки анализ тази черта и привежда много етнографски данни за редуциране на гърдта у варварските народи. От друга страна, тя правилно посочва, че във вазописта много рядко девойката воин е изобразявана с една гърда. Затова пък постоянно я виждаме в схватките с оголена гърд - друг начин да се маркира този орган. В кана № 154 от Рогозенското съкровище гърдта на амазонката е отбелязана чрез тъкан, а в кантароса от Колекция „В. Божков“ тракийската, нападаща Орфей с лабрис, е с открита дясна гърд. Но и в българския фолклор самодивата се описва с една, макар и огромна, гърда. Вероятно

защото и тя като амазонката е схващана като „некърмена/некърмеща“, т.е. „деца не гледа“, което е поведенчески белег на „свободната“ жена, за разлика от гръцката, която в гинекея се занимава с „женските дейности“ и отглежда законните деца на мъжа си. Още повече, че според Филострат децата на амазонките били кърмени с мляко от кобили. Общозвестната представа за убиването на мъжките деца от амазонките е една от най-древно засвидетелстваните. Но в света на мита детеубийството всъщност е метафоричен отказ от отглеждането на деца, както убиването на мъжа е метафора на безбрачието. А. Мейър се опитва да свърже идеята за чупенето на коленете на мъжете и децата на амазонките като реинтерпретация от страна на елините на често срещаша се травма у номадските конни народи, за която пише Хипократ. Но чупенето на коляното може да се тълкува и от гледна точка на митопоезиса. Коляното е несъмнен фалически символ и съответно увреждането в този физически топос може да се интерпретира като символична кастрация. Следователно логическият механизъм, довел до представата за едногърдата амазонка, която чупи краката на мъжете, е от чисто митопоетичен порядък, а не отразява пряко действителни обичаи у номадите. Това не означава, че запознаването с етнографски детайли от този порядък не е било използвано от гръцкия митопоезис за обогатяване и засилване на убедителността на създавания от тях образ.

А. Мейър разглежда „амазонството“ и в по-широк план. Като изследва инвентара на погребенията на жени воини, тя обръща внимание и на изобразителните мотиви върху различните предмети: животински сцени върху пафти и в татуировки, фигурки на сфинксове или Кибела като украса на обичите и др. Така се определя един специфичен „амазонски“ иконографски кръг. От друга страна, авторката съвършено правилно поставя амазонките в един семантичен ред с образите на други митични „свободни“ жени - вакханките, или тракийките, убили Орфей: и те заемат мъжка позиция, и те са татуирани, и те се борят с мъжете.

Битките между амазонки и гърци са една от най-постоянните теми във вазописта и скулптурата. Разбира се, в този сюжет се проектира основната социална опозиция в архаичното мислене между „мъжко“ и „женско“. Ж.-П. Вернан според мен прави много проникателния извод, че превръщането на девойката във воин в митологичното съзнание отразява алтернативния изход от девическата инициация: ако девойката не може да стане социално жена (съпруга), на нея ѝ остава единствената възможност да заеме мъжката социална (а не биологическа) позиция. И обратно, юношите, които не могат да преминат воинската инициация, се разглеждат като „женствени“ - те не извършват „мъжки дейности“, а като сексуалните партньори на амазонките пазят къщата и се занимават с предене и тъкане. Тракийската героиня Харпалике, която като китайската меченоска живее сама в гората, проявява черти на типична амазонка, но в същото време е несъмне-

но близка до модела на юношеската инициация. Как да не си спомним тук за жената на Митридат *Hypsistrateia*, която той наричал с мъжкия вариант на името *Hypsirates* и която (вероятно) била изобразявана в аверси на монети на Митридат с вълчи шлем. В списъка на А. Мейър много амазонки носят име, етимологично свързано с името на тракийската героиня - „сграбчваща вълчица“: *Harpe*, *Marpesia*, *Lyke* и *Lykopis*, както и с епитета на почитаната от тях Артемида Ликея.

От друга страна, както отбелязва авторката, някои версии на амазонките имат чисто политически генезис като мита за нападението на амазонките над полиса Атина. Мейър много правилно посочва един от механизмите на митологизация: микенски могили и гробове от геометричния период се осмислят от атиняните в термините на новия мит - за да го онагледят, да му придадат материална плътност. Патриархално настроените елини не могат да позволят поражение на техният герой от жена (била тя и воин) дори в мита. Но както в етруското, така и в тракийското и скитското изкуство често срещаме преобръщане на тази представа, например върху знаменития саркофаг от Тарквиния и много етруски урни, на релефа от Таман, а също така и върху кана № 154 от Рогозенското съкровище, където самият Херакъл е представен победен от амазонката. В негръцките митологични и фолклорни традиции, които А. Мейър анализира, девойката воин също често надделява над героя. Може би това митопоетично решение се дължи на по-равностойна на мъжката социална позиция на жената в тези общества. А може би в самия инвариант на амазонките е заложен алтернативен изход от двубоя. Това, както правилно отбелязва А. Мейър, обяснява защо дори в гръцката иконография амазонката проявява качествата на идеала за героичната доблест - героят трябва да има достоен противник.

Битката между мъжкото и женското начало е в основата на много архаични брачни обичаи. Ритуализираните сражения са особено присъщи на номадските народи - макар че и Ахил се влюбва в Пентесилея, след като сваля шлема от главата на поразената в двубоя амазонска царица (тракийка по произход) - като примери може да се посочат севернокавказките наративи за двубои между мъже и жени, завършващи с брак, или *Serpot* и *Pedikhons* от египетската „амазонска“ легенда, които цял ден се сражават, а след като свалят защитното си въоръжение, се влюбват един в друг. Този мотив на силната в боя и едновременно съблазнителна девойка е постоянен в епоса и фолклора. Загубата в подобно състезание се осмисля като смърт за победения младеж, разбира се, в качеството му на претендент, а загубата на девойката - като смърт в статуса ѝ на девица. Затова и в българския фолклор девойката воин най-често пронизва своето „първо либе“, а в ингушетската традиция тя или убива противника си, или никога повече не се омъжва и живее в кула (както българската юначна мома гради крепостта си от костите и черепите на убитите от нея юнаци). И

обредът, и митът разкриват един и същ митопоетичен механизъм, чрез който се цели да се преодолее дистанцията между два статуса - за архаичното създание бракът е равнозначен на „смърт“ в стария статус. Анализът на парадигматичния мит за Аталанта позволява на Мейър да демонстрира парадоксалната същност на подобни миторитуални наративи.

В гръцката иконография амазонките най-често се изобразяват като ездачки. Понякога (напр. саркофага от Тарквиния) те са на колесница. И тук възниква възможността да тълкуваме изображенията на жени, каращи колесница (в живописата от гробниците в Казанлък и Мъглиж, апликацията към ризница от Дуванли, кана № 157 от Рогозенското съкровище), в семантичния ключ на амазонизма. Да, това понякога е Нике, друг път богини, но самият мотив би могъл да има и такъв смислов нюанс, тъй като представя автономната жена. Още повече, че у много варварски племена именно жената е колесничарка, включително и сред близкото до Тракия племе на сигините. И тракийската „амазонка“ Харпалике е представена като смела ездачка, по-бърза от южния вятър. Това сравнение не е случайно - сред имената на митичните девойки воини срещаме и такива, които произлизат от названието на това атмосферно явление, а и в други традиции бързината им е сравнявана с вятъра. Разбира се, напълно възможно и обяснимо е връзката с коня да отразява реалната ситуация сред номадските народи, в които и мъже, и жени от детска възраст са постоянно на кон. Във фолклора този кон често е крилат. Както правилно отбелязва авторката, именно конят и ездата са средствата и практиките, които установяват равенството между мъже и жени в този тип общества. Това обяснява популярността на „конските“ имена сред амазонките (с етимология от гръцката дума за кон - *hippos*).

Амазонките са „дъщери на Арес“ и верни почитателки на Артемида и Кибела, богини, свързани с волния живот в горската и планинската пустош. Тези данни за религията на жените воини не отразяват единствено гръцката гледна точка, представена в писмените извори, те намират подкрепа в археологическите находки. Принос на А. Мейър е разчитането на много „безсмислени“ надписи по амазонски вази като имена на негръцки (ирански или кавказки) произход. Това несъмнено разширява картината и дава сигурна възможност да се предположат влияния върху гръцкия митопоезис от страна на тракийски и скитски роби или метеки в Атина.

А. Мейър откровено заявява, че не гръците са измислили мита за амазонките. Правилно е отхвърлен елиноцентризмът в обяснението на произхода на този митологичен образ и обширният анализ на данни от други традиции го доказва. Територията на Амазонистан се простира основно около Понта, Кавказ и евразийските степи. Както знаем, в най-ранните елинистически съчинения земите на Древна Тракия са първоначалната родина на амазонките и с обогатяването на гръцките географски и етнографски знания тя се измества все по-на се-

вер. Колхида е друг топос на тяхното обитаване. И поради това не е случайно, че и митът за златното руно се оказва свързан с жените воини (фриз върху бронзова ситула от Колекция „В. Божков“). А. Мейър разкрива наличието на амазонски тип женско поведение в епическата и историческата традиция на Централна Азия и Персия. В Китай историята и археологията свидетелстват за жени воини още през XIII в. пр. Хр., а в Индия са познати вече в „Ригведа“, т.е. в тези случаи не можем да говорим за влияние от гръцки образци. Точно този широк етно-териториален обхват на митологичния образ доказва, че „амазонката“ е по-скоро митопоетичен конструкт, модел, в който се вмести и чрез който се обясняват реални факти и събития. В най-ранните изображения на амазомахията в гръцката малка пластика (края на VIII в. пр. Хр.), когато в облика на девойката воин все още липсват екзотичните номадски черти, амазонките побеждават мъжа воин. Наистина е показателно, че появата на жените воини в иконографията на гръцката вазопис (около 575 - 550 г. пр. Хр.) съвпада по време с ранните контакти на гръците със северните варвари от първите вълни на колонизацията на Понта. Но едва през следващата епоха вазописта ще се увлече по екзотичните костюми на жените от номадските племена и траките в изобразяването на варварките амазонки. Защото едва след Гръко-персийските войни идеята за културната опозиция „елини - варвари“ ще стане особено актуална и образът на „чуждия“ ще бъде всячески противопоставян на гръцките норми. В този смисъл може би А. Мейър има право да постави под съмнение символичното отъждествяване между амазомахията и Гръко-персийските войни в сцени от емблематични публични паметници на гръцкото изкуство, което се поддържа в съвременната историография.

Новата книга на Адриен Мейър представлява една истинска *Encyclopedia Amazonica*. В нея се за-

познаваме с различните теории и становища по отношение на този митичен женски народ, тя съдържа изчерпателни екскурси в различни области на древната етнография (както номадска, индийска или китайска, така и гръцка), подробни „биографии“ на митични и „реални“ амазонки, пълен списък на амазонски имена с техните етимологии. От този обилен материал става ясно, че представата за жената воин е не само обща, но и структурално сходна, че този образ постоянно претърпява редица актуализации както в мита, така и в историческата реалност.

Накрая, в тази сложна амалгама между „историческо“ и „митологично“ читателят успява да различи „реални“ и митични амазонки, да проследи механизмите, които не само пораждат амазономита, но и постоянно го актуализират, приближават го до съвременното, за да го направят по-ефектен и по-убедителен. Вероятно и за древните гръци е било трудно да отделят историята и етнографията от мита, поради което ту номадските жени са като амазонки, ту амазонките приличат на скитските девойки воини. Както и на нас ни е почти непосилно да решим дали в писанията на гръцките автори става дума за непосредствени лични наблюдения, или за преразкази на местни легенди, полуразбрани или реинтерпретирани от елинските колонисти по Северното Черноморие или от пътешественици по граничните зони на ойкумената. Именно в динамиката на това смесване в единна сплав на историческа истина с митопоетична закономерност образът на амазонката придобива типологически сходна художествена плът. А Адриен Мейър по един изключително увлекателен начин ни въвежда в този свят на границата между историята и мита, свят имажинерен, но и материално обозрим. С несъмнените си научни достойнства книгата е необходима на всеки изследовател на античната култура, а с белетристичното майсторство на авторката тя ще увлече всеки любопитен читател.

Иван Маразов

Ритоните през древността

Niccolò Manassero. Rhyta e corni potori dall'Età del Ferro all'epoca sasanide. Libagioni e misticismo tra la Grecia e il mondo iranico (BAR International Series, 1750). Oxford, 2008

Книгата на младия италиански колега Николо Манасеро е събитие в научните изследвания за древността. Тя е важна в няколко посоки: замислена е като корпус на един тип ритуални чаши, изяснява произхода и развитието на ритона във времето и територията на разпространение, търси спецификата, определяна от етнокултурната среда, в която той се появява с най-голяма честота, стреми се да раз-

крие миторитуалните измерения на неговото функциониране. За нашата наука този труд има особено значение, защото разширява географския и културния контекст, в който могат да бъдат разгледани тракийските ритони (особено от новите находки), а също така хвърля светлина и върху техния функционален смисъл.

Главата, посветена на историографията на проблема, морфологията на чашата и етимологията на нейните названия, е изключително пълно разработена и в нея са отразени и дискутирани всички споменавания в античните писмени извори (не само гръцки, но и блискоизточни), както и всички съвременни трудове по въпроса. Естествено е, преди да започне същинското изследване, да се направи и преглед на

наличието на чаши с форма на рог или оформени като глава или протоме на животно в предишните епохи. В края на краищата Н. Манасеро приема да нарича ритон всяка ваза във формата на рог и с глава или предна част на животно без разлика дали тя е снабдена с втори отвор. Може би това е правилно от гледна точка на самата история на този тип вази, където тази конструктивно-функционална особеност не играе решаваща роля за различаването ѝ от останалите.

Книгата представлява контекстуално изследване, базирано върху анализ на различни етнокултурни традиции, развивали се през древността на територията на Евразия и Иранското плато от началото на първото хилядолетие пр. Хр. до сасанидската епоха. Авторът съзнава трудностите при определяне на етнокултурната принадлежност на отделните предмети, тъй като взаимодействията в културната традиция са в постоянна динамика. Затова той изгражда класификация на находките върху строго териториален признак и ги разглежда типологично от гледна точка на конструктивните, стилите и иконографските особености. Корпусът включва над 550 екземпляра, които принадлежат приблизително или изцяло към предметната форма „ритон“.

Групите ритони от ранножелязната епоха от Северозападен Иран и Кавказ (гл. 2), повлияни от предметните форми на хети и микенци, стоят в началото на една особено плодотворна позиция, макар все още в тях да не се появяват животинското протоме и вторият отвор. Намирането на чашите в различен контекст определя и хетерогенността на предназначението на ритона през IX - VI в. пр. Хр. в тези земи. Интересно е, че в някои екземпляри (напр. от „съкровището“ от пещерата в Кал-е Макарех) вторият отвор се появява върху ноздрите на животното - една особеност, която откриваме и в керамичния ритон с протоме на кон от Тополчане (Китов 2007).

Разцветът на ритона настъпва в Иран през ахеменидската епоха (гл. 3). Тук изследователят се среща с една съществена трудност - голяма част от материала произлиза не от редовни археологически разкопки, а от случайни находки, които се появяват на антикварния пазар (за съжаление, през последните години с тези проблеми се сблъскваме и ние). Съмненията за фалшификати са доста основателни, дори да не се придържаме стриктно към пуризма на О. Мускарела (Muscarella 1980). Сега животинското протоме (основно овен, бик, лъв, козел) измества главата, с която завършва долната част на рога през предшествващата епоха, а и отворът в долната част става конструктивна особеност поне в половината от екземплярите. Естествено е иконографските и стилите черти, които характеризират „интернационалния персийски стил“ (Melikian Chirvani 1993, 111-130), да определят и формалната интерпретация на животинското тяло. Именно това дава възможност да се проследи иранското влияние в художествените традиции на други народи от същата епоха (Венедиков 1969, 5-43; Venedikov 1969, 381-396).

Ритонът е твърде усложнена форма на съд, за да се възприема само като обикновена чаша за пиене. Възникването му е доказателство за постепенно нарастваща специализация на съдовете, използвани в ритуалите (Sherratt 1991). Учените се стремят да уточнят обредната сфера, в която са били използвани ритоните. Един от конструктивните отличителни белези на ритона е наличието на втори отвор, от който изтича течността и който дава етимологията на вазата. Н. Манасеро прави асоциация с един месопотамски иконографски мотив - т.нар. изтичащи вази. Смисълът им е в репродуциране на плодотворните сили, във възобновяване на цикъла „живот - смърт“. Наблюдението, че повечето от документираните ритони са намерени в погребения, както и изобразяването на починалия с ритон в ръка, води Манасеро до хипотезата, че ритоните също са имали връзка с идеята за плодородие и за отвъдното (с. 243-245). Това означава обаче, че те са и неразделна част от идеята за хероизация. Възможно е именно поради тази тяхна класификационна способност те да станат и вази, важни в митичната инвестиция на владетеля (Маразов 1978; Маразов 1992). Разбира се, възлиянието е определящото обредно действие, което изисква появата на втори отвор, който функционално и конструктивно дефинира ритона. Но то може да се извършва и като се наклони вазата - дори и самият рог без долно отверстие. Явно е, че съществува някаква ритуална практика, която императивно налага втория отвор. Н. Манасеро я търси в промените, които религията на Ахеменидите претърпява през V - IV в. пр. Хр. Това е добра изходна историко-религиозна база за обяснение на конструктивното нововъведение (с. 245 сл.). От една страна, авторът посочва възможността малките отвори да са играли ролята на пречистващ виното/бирата филтър. От друга страна, този отвор позволява да се пие от ритона, без да се докосва отворът, и по този начин осигурява „обредна чистота“ при използване от няколко участници в ритуала - едно основно правило в религията на зороастризма. Аргументите на автора за обуславянето на втория отвор от изискването за физическа и духовна чистота на зороастризма ми се струват по-малко убедителни (с. 246-247). Наистина тази доктрина е в основата на религията на Ахеменидите през V - IV в. пр. Хр., т.е. по времето, когато и ритоните се превръщат в основни съдове в обредната система на персите. Още повече, че те стават много популярни именно сред народите, изповядващи зороастризма. Но нали и у траките това е една от най-разпространените чаши, а те не са свързани с тази религия? Освен това не ми изглежда допустима самата практическа възможност да се пие направо от долния отвор на чашата, а не от фиалата, в която струйката се излива от него.

Самата конструкция на ритона обаче предлага и други интерпретационни възможности. Сакралната напитка се налива в тази ваза отгоре, а се излива отдолу. Това на структурален език означава реализиране на дихотомията „горе - долу“. Течността наистина „тече“, т.е. преминава от една точка на вертикалата

в друга, а това индикира състоянието на „преход“. Промяната, осъществена чрез изливането, не е само в пространствен план. Течността преминава през тялото на животното и по този начин сякаш възприема неговите качества. Виното, което владетелят излива от ритона и пие от фиалата, вече не е същото, което е налято в ритона с каничката от кратера или диноса/котела. Сякаш, като преминава през животното, течността претърпява същата промяна, която претърпява гроздето при ферментацията - превръща се от растение в напитка - виното. Естествено е в качеството му на предметен класификатор на „преход“ да очакваме използването на ритона най-вече в култовите контексти на мистерията, които предлагат възможности за радикална промяна - от състоянието „мист“ до състоянието „епоптес“ (Маразов 2011), или в царската идеология, където промяната е от позицията „претендент за трона“ до ранга „владетел“. Затова не е удивително, че ритонът най-често се изобразява в сцените на мистериално посвещение (в култа на Кабирите, „приобщаване“ към богинята и др.) или на хероизация. Сякаш изливането на течността „надолу“ става акционална антитеза на йерархичното израстване на миста „нагоре“. Предложената тук интерпретация има предимството да не свързва появата на истинския ритон единствено с нуждите на един определен култ (напр. на Дионис). Ритонът е инструмент / предметен знак, който придобива конкретен смисъл във всеки тип „ситуация на преход“. Това дефинира и неговата значимост както в сцени с религиозен смисъл, така и в сюжети от царската идеология. Тясната връзка между религия и владетелска идеология е отбелязана и от Манасеро. Тя е особено ясно регистрирана в паметниците от Иран, Скития и Тракия. Но именно в тези страни се радва на широко разпространение и ритонът.

Тъкмо в качеството си на предметен код за „преход“ ритонът става една от най-предпочитаните в култа на Дионис вази, а не защото богът е наследник в гръцкия пантеон на източната митологична идея за цикличността в живота на природата и растителността. По същата причина, а не поради „синкретизъм“ с култовия кръг на Дионис, ритонът е в ръцете и на мистериалните божества като Кабирите.

Наскоро Меликян Чирвани предложи тяхното функциониране като вази в жертвоприношението, като се базира върху допускането, че животните от протомите или главите, с които завършват, са изобразителни субститути на реалните жертви (Melikian Chirvani 1996, 85-139). По аналогия с интерпретацията на скитския мотив „елен с подгънати под тялото крака“ се изказаха становища за сакрифициално третиране на животното в същата поза и от протомите на ирански, тракийски и скитски ритони (Načatryan, Markarian 2003, 9-20). Съвършено правилно според мен Манасеро отхвърля разпространената вече идея за сакрифициалната функция на животните, пред-

ставени в протомите на ритоните (с. 241-243). Аргументите му поставят акцента върху тяхната по-скоро идеологическа значимост, върху потенциала им на политически метафори, отколкото върху ролята им на ритуални жертви. Ритонът, завършващ с глава или полуфигура на животно, не замества жертвоприношението, макар и да би могъл да се използва в либационните обреди в жертвоприношението. Образите на животните са по-скоро метафори на определени митологични идеи или на представи от царската идеология. Иначе би следвало да видим и в протомите от персеполските капители също животни, приготвени за жертвоприношение.

За разлика от много западни изследователи Н. Манасеро постоянно държи сметка за връзката на ритона и изображенията по него не само със сферата на божественото, но и с доктрината на царската идеология. Самият факт, че в хетски текстове графемата *BIBRU* обозначава съдове във форма на животни, посветени в храмовете на съответните божества, вече подсказва култовото предназначение на подобни вази. А в неоасирийските извори чаши с глави на лъв са наречени *SAG.DU.UR.MAH* или *kaqqad nēše* и се споменават най-често като дарове, предназначени за царя (Curtis 2000, 193-213). Тези данни, разбира се, могат да ни убедят в ритуалната функция на ритона още от тези ранни времена. В тълкуването на женския персонаж с ритон или венец в ръка от сцените на инвеститура по скитските и тракийските паметници Манасеро приема направеното от П. Калмайер отъждествяване между иранската *xvarna*, гръцката *Tyche* и римската *Fortuna* (Calmeyer 1979). Може би наистина в тези изображения ритонът изпълнява ролята, която той играе при женските божества от сцените на *cornucopia*, плодородието, което се изсипва от „рога на изобилюето“ като залог за благоденствие на царя и неговия народ. Такава функционална идентификация на богините от тракийските пръстени и ритона от Поройна е също възможна, но трябва да се отбележи, че именно в Тракия тази иконография се появява изпреварващо, далеч преди да стане популярна в елинистическия свят. Ритоните, които държат героите от тракийските сцени на апотеоз, вероятно също могат да бъдат съотнесени с ролята на тази ваза в иконографията и култа на Ларите - покровителите на огнището и Пенатите - божествата прародители. Защото именно в образа на героя траките почитат „първия човек“, родоначалника на династията, с когото всеки владетел се отъждествява в обредите по хероизация (Маразов 2005, 93-126).

Изследването на Н. Манасеро представя доста пълна картина на семантиката, функцията и развитието на ритона в древния свят. То отчита постиженията на авторите преди него и дава възможност на следващите учени да се занимават с тази сложна и важна проблематика.

Цитирана литература:

- Венедиков 1969:** И. Венедиков. Предахеменидски Иран и Тракия. - Известия на Археологическия институт, 31, 1969, 5-43.
- Китов 2007:** Г. Китов. Долината на тракийските царе в Сливенско. (Предварително съобщение). - Известия на музеите от Югоизточна България, 23, 2007, 44-57.
- Маразов 1978:** И. Маразов. Ритоните в древна Тракия. София, Български художник, 1978.
- Маразов 1992:** И. Маразов. Мит, ритуал и изкуство у траките. София, УИ „Св. Климент Охридски“, 1992.
- Маразов 2005:** И. Маразов. Могили, гробници, епос, иконография. – В: Съкровището (МИФ 10). София, 2005, 93-126.
- Маразов 2011:** И. Маразов. Мистериите на Кабирите в древна Тракия. София, З. Стоянов, 2007.
- Calmeyer 1979:** P. Calmeyer. Fortuna-Tyche-Khvarna. - Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, 94, 1979, 347-365.
- Curtis 2000:** J. E. Curtis. Animal-headed drinking cups in the late Assyrian period. - In: Dittmann et al. (eds.). Variatio delectat. Gedenkschrift für P. Calmeyer. Mainz am Rhein, 2000, 193-213.
- Hačatrian, Markarian 2003:** Ž. Hačatrian, A. Z. Markarian. I rhyta di Erebuni nel contesto dell'arte achemenide e Greco-persiana. - Parthica, 5, 2003, 9-20.
- Melikian Chirvani 1993:** A. S. Melikian Chirvani. The international Achaemenid style. - Bulletin of the Asia Institute, 7, 1993, 111-130.
- Melikian Chirvani 1996:** A. S. Melikian Chirvani. The Iranian wine horn from Pre-Achaemenid antiquity to the Savid age. - Bulletin of the Asia Institute, 10, 1996, 85-139.
- Muscarella 1980:** O. W. Muscarella. Excavated and non-excavated objects in Achaemenid art. - In: D. Schmandt-Besserat (eds.). Ancient Persia: the Art of an Empire. New York, 1980.
- Sherratt 1991:** A. Sherratt. Sacred and profane substances: The ritual use of narcotics in Later Neolithic Europe. - In: P. Garood, D. Jenkins, R. Skeates, J. Thomas (eds.). Sacred and Profane. Oxford University Committee for Archaeology, 1991, 50-64.
- Venedikov 1969:** I. Venedikov. L'art thrace et l'art achéménide. - In: Actes du I congrès International des études balkaniques et sud-est-européennes, 2. Sofia, 1969, 381-396.

Иван Маразов

Деян Рабовянов. Археологически проучвания в Южния сектор на Трапезица, 1. Средновековният град. Велико Търново, Фабер, 2015, 734 с.

През 2006 г. Научният съвет на Националния археологически институт и музей - БАН под ръководството на проф. Васил Николов прие единодушно дългосрочна програма за проучване на втората по значение цитадела на столично Търново - крепостта на хълма Трапезица¹. Програмата беше разработена във Филиала на Археологическия институт във Велико Търново². Като негов ръководител тогава

се наложи да я защитавам на заседание в Секцията за средновековна археология, а след това и в Научния съвет³. В известен смисъл идеята за новите археологически разкопки на Трапезица повтаряше схемата на проучванията, проведени на крепостта Царевец, но предвид обезпечаването ѝ със средства за консервационно-реставрационни дейности предвиждаше да се извършат разкопки само в някои пунктове на крепостта. С това се целеше както да се експонират паметниците на Трапезица, открити

и по няколко отделни обекта, свързани с определени архитектурни структури - крепостни стени и съоръжения, жилища, църкви, некрополи, улици и площади. Разкриването на всеки един обект се предвиждаше да завърши в рамките на 2 - 5 години, а цялостното разкопаване на сектора - за 10 - 12 години. По този начин ще се даде възможност за цялостно проучване на големи части от града със съответната улична мрежа, което ще доведе до пълни и точни стратиграфски наблюдения, въз основа на които ще се изгради надеждна периодизация на крепостното, жилищното и църковното строителство на Трапезица.

³ Дискусия предизвика въпросът за публикуване на резултатите от археологическите разкопки, тъй като при проучванията на крепостта Царевец томовете от създадената поредица „Царевград Търнов“ излизаха с голямо закъснение. Предложен беше вариант резултатите от разкопките във всеки един сектор на крепостта Трапезица да бъдат издавани в отделни токове.

¹ Разкопките на средновековния град Трапезица започват през 1879 г. и продължават до края на XIX - началото на XX в., когато са открити 16 църкви, няколко сгради и съоръжения, а в края на XX в. проучванията бяха възобновени за няколко години без особен успех.

² Археологическата програма е насочена към изясняване на устройството на средновековния град - проучване на връзките между крепостната система, жилищното застрояване, комуникационната мрежа и църковното строителство. Цялата площ на крепостта беше разделена на сектори. Всеки от тези сектори включва част от крепостната стена с прилежащите крепостни съоръжения (порти, потерни, кули, контрафорси, стълби), жилища и производствени сгради от градските квартали, църквите и некрополите и уличната мрежа. В секторите е възможно да се обособят

при първите разкопки, така и тези, които ще се открият при новите разкопки, като по този начин се покажат някои основни черти от фортификацията, градоустройството, бита и културата на нейните обитатели⁴.

Първото монографично изследване в резултат на новите проучвания на крепостта Трапезица (през 2007 - 2016 г.) е дело на авторски колектив под мое ръководство. В него са публикувани някои по-важни резултати от новоразкрити архитектурни останки и находки в Северния сектор на крепостта (Тотев и др. 2011).

Вторият монографичен труд за разкопките на Трапезица е още по-сполучлив. Той е посветен на проучвания в продължение на 8 години от Деян Рабовянов обект в Южния сектор на крепостта и е предмет на настоящата рецензия. Става въпрос за публикуването на квартал с прилежаща крепостна стена, ситуиран между югозападната порта и южната потерна на крепостта, където преди не са извършвани археологически разкопки.

Извън ежегодните археологически отчети за обекта на Трапезица Д. Рабовянов е посветил значителна продукция от предварителни статии на откритите археологически структури и по-ефектни находки (Рабовянов 2010; Рабовянов 2011; Рабовянов 2012; Рабовянов 2014; Рабовянов 2016; Кънев, Рабовянов 2013-2014; Попов, Рабовянов 2011; Рабовянов, Тотев 2015; Рабовянов, Чакъров под печат). Обясними са желанието и замисълът на автора да събере и анализира разкритото в поредица, от която вече е налице първият том. Опитът на Д. Рабовянов да разкопае и публикува своя обект демонстрира единствената правилна методика за работа с подобни градове и крепости, където се налага отделни колективи да работят многослойни обекти на голяма площ. Ако се обърнем към разкопките на крепостта Царевец в близкото минало, ще установим липсата точно на публикации на отделните обекти, която възпрепятства изграждането на цялостна картина за живота през Античността и Средновековието на този исторически хълм⁵. Новата дългогодишна

програма на НАИМ - БАН, изготвена за разкопките на Трапезица (2007 - 2037), цели да се избегне именно това. Излезлите първи томовете от поредиците „Археологически проучвания на средновековния град Трапезица. Сектор Север“ и „Археологически проучвания в Южния сектор на Трапезица“ са нова крачка в правилната посока за извършване на редовни археологически проучвания и тяхното навременно публикуване, което ще улесни бъдещата теренна и изследователска работа. Във връзка с това новоизлязлата книга на Д. Рабовянов е пример, който археологическата колегия трябва да следва.

В отпечатания първи том за разкопките в Южния сектор на Трапезица, озаглавен „Археологически проучвания в Южния сектор на Трапезица. Средновековният град“, са включени само наблюденията, структурите и материалите от Средновековието, т.е. от столичния период на Търново. Силно впечатление прави детайлното представяне на находките от всекидневния бит, въоръжението и керамиката. Тук е мястото да цитирам мнението на колегата П. Славчев, дългогодишен проучвател и първи ръководител на Археологическия филиал във ВеликоТърново, за разглежданата книга: „Радвам се, че откритият от колегата Рабовянов многоброен материал не го е „потопил“, т.е. „удавил“, а той е успял да го систематизира и обясни“. Желанието на Д. Рабовянов да покаже целия открит материал от своя обект налага резултатите от проучванията за праисторическия период и ранножелязната епоха да бъдат включени в друг том от поредицата⁶.

Книгата е със значителен обем - 734 с., 6 глави, каталог и таблици (300 с. текст, каталог на находките - 160 с., и 260 с. илюстративни таблици, приложение от 5 добре изпълнени плана и 21 профила, чрез които може да се проследят стратиграфията и периодизацията на обекта). В книгата се представя проучената част от квартал с участък от крепостната стена с кула, потерна и барбукан, сгради, вкопани жилища, улични и площадни настилки, 103

⁴ Програмата за разкопките беше планирана като дългосрочна (за 30 години), но средствата за консервационно-реставрационни работи не бяха постоянно осигурявани. Субсидиите трябваше да се отделят мандатно от бюджета на Република България от всяко правителство на всеки четири години. Министерството на културата обаче продължи да отпуска средства за провеждане на разкопки и социализация на крепостта. Строителните дейности по осветяването на някои от църквите и изграждането на лифт и музейна сграда бяха съпътствани от археологически разкопки и наблюдения. Планираният ритъм в програмата за консервация на проучените от археолозите архитектурни структури, свързани с фортификация, гражданска и църковна архитектура, се наруши. Възстанови се Югоизточната кула на крепостта и част от Западната крепостна стена с експозиционна алея към тях и към музея с новооткритите находки от разкопките.

⁵ Напоследък се появяват теоретични разработки, свързани с опити за реконструиране на стратиграфията на някои обекти от предстоличния период на Търново, за които няма достатъчни данни в публикациите или липсват такива, като се изказват различни възможни варианти за тяхната датировка. Такива например са

студиите на Е. Дерменджиев с предполагаеми версии за датировка на крепостните стени на Царевец, възникването на Патриаршеския и Дворцовия комплекс. Този метод за работа според мен е прибрзан и по-скоро може да доведе до объркване, отколкото да конкретизира датировката на живота в крепостта във втората половина, а дори и в края на XII в. (Дерменджиев 2016а; Дерменджиев 2016б). Разбира се, необходимостта от публикуване на проучванията на крепостта Царевец, проведени през втората половина на XX в., все повече нараства, като се отпечатат запазените за тях ръкописи. Едва тогава ще бъде коректно безпристрастно да се използва археологическата информация в тях.

⁶ По време на разкопките в Южния сектор на Трапезица беше проучен и запазен къснохалколитен пласт със следи от археологически структури. Те се отнасят към третата фаза на културния комплекс Коджадермен-Гумелница-Караново VI. Има данни за обитаване на тази част от крепостта и през т.нар. преходен период между халколита и бронзовата епоха. Керамиката от тези контексти намира паралели в обекти като Хотница-Водопада, Галатин и Ребърково-Джугера. В момента материалите от тези периоди се обработват от Н. Еленски, като крайната цел е резултатите да се издадат съвместно в специализирана част. Най-изявени следи от живот има за ранножелязната епоха до V в. пр. Хр.

ями, гробове, бъркала за хоросан, огнища, подови и ходови нива. Открити са 3030 монети, много други находки и огромен брой керамични съдове, животински кости и метални предмети. Изключителна стойност има каталогът с 1879 каталожни номера, който показва възможностите на автора лесно да борава както с подемния археологически материал, така и с по-специфични групи находки, свързани с епиграфски, сфрагистични и художествени творби или паметници.

В прегледа на проучванията - първа глава, авторът подлага на критичен анализ всички проучвателни на крепостта Трапезица (с. 17-35), като показва постигнатото досега, разкрива перспективите пред изследователите и как тези изследвания са в състояние да коригират досегашните представи за средновековната столица. В повечето от случаите критичният анализ на Д. Рабовянов е правилен. Разбира се, има пунктове, на които може да се възрази, като въпроса за времето на осъществяването на цялото крепостно строителство. Не е изключено то да е започнало първо в северната част на крепостта още в началните години на XIII в. (Тодоров 2016а; Тодоров 2016б; Тодоров 2017) и цялостно да е приключило в 30-те - 40-те години, както счита Д. Рабовянов. Такъв прочит е по-приемлив и по отношение на църковното строителство, тъй като някои от църквите на Трапезица са стенописвани още през 40-те - 60-те години на XIII в. (Косева-Тотева 2016). Явно е, че изграждането на крепостта предхожда това време.

Във втора глава - „Стратиграфия, периодизация и хронология“, разкритият материал от обекта на Д. Рабовянов е включен в рамките от 1230 до 1400 г. Ако тези хронологически граници обаче се прехвърлят към цялата крепост на хълма, несъмнено ще предизвикат дискусия. Според автора средновековните периоди в изследвания сектор на цитаделата Трапезица през XIII - XIV в. са три. Първият той поставя в 30-те години на XIII в., като смята, че строежът на крепостната стена на Трапезица стартира след 1230 г., т.е. с победата на цар Иван Асен II при Клокотница, когато поради териториалното разширение страната разполага с по-големи възможности. Анализирайки данните от археологическите разкопки и най-вече стратиграфските наблюдения и нумизматичния материал, Д. Рабовянов приема, че именно тогава Трапезица придобива облика на крепост и постоянно населено място от градски тип. Вторият средновековен период според предложената в книгата периодизация е от 40-те години на XIII до средата на XIV в. В неговите рамки ясно са разграничени два подпериода на интензивен живот с активна монетна циркулация, разделени помежду си от един относително кратък период на видим упадък, регистриран през последните две десетилетия на XIII в. По време на този упадък са разрушени ранните сгради в сектора, а монети от периода между 1280 и 1300 г. почти липсват или са много малко. След началото на XIV в. поселищният живот отново се активизира, което се вижда от голямия брой открити монети на цар Тодор Светослав

и на император Андроник II Палеолог, показан сам или със сина си Михаил IX.

Третият период от съществуването на квартала в Южния сектор според предложената от Рабовянов периодизация е между 1350 и 1400 г. Разкритите структури са гъсто застроените жилищни сгради и улиците и площадите между тях, а нумизматичният материал е най-многоброен спрямо предходните периоди - включва 1730 открити монети, най-вече на българските владетели цар Иван Александър и цар Иван Шишман, но също и на видинския цар Иван Страцимир и анонимни имитации от втората половина на XIV в., както и отделни монети на малоазийски бейлици, торнезета и малък брой монети на османските владетели: една на Мурад I, четири на Баязид I и по една на Мурад II и Мехмед II. Изключително малкият брой османски монети се обяснява с организираното напускане на квартала в края на XIV - началото на XV в. Много ясно Д. Рабовянов отбелязва, че ако жилищният квартал беше продължил да съществува и през XV в., то съвсем закономерно броят на османските монети би бил много по-голям. Възможно е обаче тази ситуация да не се отнася за всички сектори на крепостта Трапезица.

Позитивен момент в ползването на нумизматичния материал за датиране е разглеждането му от Д. Рабовянов винаги в контекста на стратиграфските наблюдения, както и обвързването и сравняването на данните от монетите за различните структури, а не самостоятелното им използване.

В трета глава авторът се занимава с периодизация на изграждане, съществуване и възстановка на малък квартал или част от квартал, разположен върху южния сектор на крепостта Трапезица, като разглежда много подробно археологическите структури и архитектура. Разкритите тук жилища и участък от крепостна стена са представени с конкретен анализ на етапите на изграждане (с. 63-115).

Известни резерви предизвикват изводите в четвърта глава, озаглавена „Градоустройствено развитие на южната тераса на хълма Трапезица в контекста на средновековно Търново“ (с. 119-159), тъй като е неправилно да се съотнасят наблюденията на Д. Рабовянов от тази сравнително малка площ към останалите непроучени части в Южния сектор на Трапезица. Като че ли все още авторът не притежава достатъчно опит за подобен критичен поглед, тъй като досега не е участвал в многоекипни разкопки на един и същ обект от Второто българско царство, какъвто например беше случаят с крепостта Царевец. Изграждайки интуитивно своите преценки, Д. Рабовянов правилно търси да съпоставя и прецизира наблюденията, които по отношение на архитектурата на неговия обект до известна степен са маломерни за обобщаващи изводи. Именно тази недостатъчност на разкрити структури, която предлага обектът на Д. Рабовянов, авторът се опитва да попълни чрез остър критичен анализ и адаптиране на резултати от други обекти на крепостта. Това, разбира се, не е фатално, но е добре да се ползват публикации извън тези в „Археологически открития и разкопки“. Лип-

сата им поставя всеки в затруднено положение, тъй като съществува опасност да се пренесат механични наблюдения от един на друг обект. Това вече е недопустимо, но вината в голяма степен е на колективите, които не публикуват своите разкрития. Все пак, когато се ползват и анализират такива наблюдения, се изисква по-предпазлив и деликатен подход. Да речем, че в квартала на Д. Рабовянов не са изявени жилищни структури от началото на XIII в. Значи ли това, че и в други участъци на крепостта е така? Освен това е много трудно от един малък, а дори и голям, сектор да се правят категорични изводи за построяването на крепостта на Трапезица или за началото на градския живот. Преодоляването на нумизматичния материал понякога подвежда археолозите, особено когато се проучват участъци край крепостните стени. Така или иначе, критичните преценки на Д. Рабовянов, дори да са правилни, както се оказва в много от случаите, е необходимо да се базират на публикациите поне на още един обект, разположен на южната тераса на хълма. Не трябва също да се забравя, че от цялата площ на крепостта Трапезица (77 дка) са проучени само около 15%.

Заслужава да се отбележи, че в тази, четвърта, глава отделните параграфи са поместени по начин, който насочва вниманието на читателя към създаването на средновековната градска среда, с отделни подпараграфи за построяването на крепостта и началото на градския живот, за мястото и ролята на южната тераса през първата половина на XIV в. и за разцвета на жилищния квартал на същото място през втората половина на XIV в. Накрая е отделено място на хипотетичната реконструкция на градската среда в разглеждания участък (с. 148-159).

Особено трудоемка, но изключително полезна е работата на Д. Рабовянов с типологизацията на археологическите материали, отнасящи се до жилища, занаяти, търговия, земеделие, риболов, украшения и предмети, свързани с облеклото, въоръжението и снаряжението, предметите на християнския култ, грамотността и писмената култура, сфрагистичните паметници, игрите и забавленията, елементите на архитектурната декорация и предметите с неизвестно предназначение, разгледани в пета глава „Находки от обекта“ (с. 161-251). Данните от находките позволяват да се установят по безспорен начин и част от практикуваните занаяти, внос и мода. Авторът констатира, че въз основа на тях е трудно да се каже доколко те свидетелстват за ориентирано към пазара производство или служат само за задоволяване потребностите на семействата. Единствено металообработването е свързано с пазарно потребление и като че ли тъкачеството и шивачеството. Тази част от книгата дълго време ще бъде ползвана като корпус на материалната култура на Второто българско царство подобно на том 2 от поредицата „Царевград Търнов“, издаден в 70-те години на XX в.

Същото може да се каже и за шеста глава, посветена на керамиката (с. 255-290), в която Д. Рабовянов разглежда целия материал с оглед възстано-

вяване на картината на живота на южната тераса. В нея са обособени самостоятелни дялове, посветени на битовата, строителната и художествената керамика, в рамките на всеки от които в отделни части са разгледани типологичните разновидности на съответната керамика, открита в изследвания район. От съдържанието на тази глава се разбира, че „керамичният комплекс от южния сектор на Трапезица е изключително богат и разнообразен. От самото начало на средновековното обитаване на тази част на крепостта (30-те - 40-те години на XIII в.) той се разкрива като продукт на едно развито в технологично отношение производство“. Значителният обем и разнообразие на керамичния материал, открит в тази част на Трапезица, го превръщат във важен източник за изследване на керамиката на Второто българско царство от началото на XIII до края на XIV в. Конкретно датировката, предложена за сграфито керамиката, е възможно малко да се стесни, т.е. появата ѝ да се търси към средата на XIII в., но надали е необходимо това да се приема за пропуск. Сериозна забележка единствено може да се отправи към интерпретацията на една от най-бляскавите находки от обекта - сграфито блюдо с танцьорки, на което авторът е отделил незначително място (и в текста, и в каталога), въпреки че го е използвал за илюстрация на корицата на книгата. Трябва обаче да се подчертае, че тази глава е удачно илюстрирана със снимки и графични таблици, от което печели представянето на изключително обемния материал.

Според Д. Рабовянов липсата на по-ранни или по-късни пластове позволява да се определят специфичните тенденции за керамичното производство на средновековната столица Търново, някои от които впоследствие се разработват и през османския период. Много сходна е картината в това отношение и с керамиката, открита на хълма Царевец.

Направените бележки показват високата оценка за качеството и съдържанието на монографичния труд на Д. Рабовянов, който категорично може да бъде определен като изключително важен принос за изучаване на културата на Второто българско царство. В него по безспорен начин се открояват някои много съществени прилики и отлики в развитието на основните цитадели на средновековно Търново, разположени на хълмовете Царевец и Трапезица. За разлика от Царевец Трапезица не е била обитавана през късноримския и ранновизантийския период, а системното ѝ заселване се отнася в началото на XIII в. (30-те години според Д. Рабовянов). От значение е, че както на Царевец, така и на Трапезица липсва керамичен материал от XII в. Различна обаче е съдбата на поселищния живот на двата хълма след завоюването им от османците. Докато на Царевец животът продължава без прекъсване до края на XIX в., то на Трапезица той организирано е прекратен в края на XIV - началото на XV в. и повече никога не е възобновен.

Монографичният труд Д. Рабовянов притежава голяма научна стойност, освен това е онагледен с детайлно изготвени приложения, които илюстрират

пълно целия материал, открит при проведените от автора разкопки в южната част на Трапезица. Накрая се налага да изтъкна, че изложените археологически наблюдения и находки в първия том от поредицата „Археологически проучвания в Южния сектор на Трапезица“ са представени съвместно и

професионално, отчитат в детайли стратиграфията на обекта и може да бъдат изключително полезни за останалите археолози, проучватели на крепостта, и всички други изследователи на материалната и духовната култура на Второто българско царство, както и на по-широка аудитория.

Цитирана литература:

Дерменджиев 2016а: Е. Дерменджиев. Представителни сгради от XII в. В средновековната крепост на хълма Царевец във Велико Търново. - В: Великите Асеновци, Велико Търново, 2016, 332-344.

Дерменджиев 2016б: Е. Дерменджиев. За патриаршеския комплекс, царския дворец и фортификацията на средновековната крепост на хълма Царевец в предстоличния Търнов. - Известия на РИМ - В. Търново, 31, 2016, 39-85.

Косева-Тотева 2016: Д. Косева-Тотева. Стенописи от археологическите разкопки на средновековната българска столица Търново. Велико Търново, 2016.

Кънев, Рабовянов 2013-2014: Н. Кънев, Д. Рабовянов. Византийски оловен печат от хълма Трапезица. - Известия на РИМ - Велико Търново, 28-29, 2013-2014, 145-156.

Попов, Рабовянов 2011: Х. Попов, Д. Рабовянов. Проучване на тракийското селище на хълма Трапезица. - В: Проблеми и изследвания на тракийската култура, 5. Казанлък, 2011, 70-86.

Рабовянов 2010: Д. Рабовянов. Южната тераса на хълма Трапезица. Проблеми на стратиграфията, периодизацията и хронологията. - Археология, 51, 2010, 3-4, 103-122.

Рабовянов 2011: Д. Рабовянов. Средновековни костени апликации за колчан от хълма Трапезица, Велико Търново. - Археология, 52, 2011, 2, 53-72.

Рабовянов 2012: Д. Рабовянов. Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица - сектор Южен“. - Известия на РИМ - Велико Търново, 27, 2012, 259-278.

Рабовянов 2014: Д. Рабовянов. Жилищният квартал на южната тераса на Трапезица в контекста на градоустройството на столичния Търновград. - В: Градът в българските земи (по археологически данни). Материали от Националната научна конферен-

ция, посветена на живота и делото на ст.н.с. Вера Антонова, Шумен, 31 октомври - 1 ноември 2013 г. Шумен, 2014, 390-404.

Рабовянов 2016: Д. Рабовянов. Меден съд от разкопките в Южния сектор на средновековния град Трапезица във Велико Търново. - Известия на Националния археологически институт, 43. In honorem professoris Stanislav Stanilov. Ad multos annos, 2016, 409-422.

Рабовянов, Тотев 2015: Д. Рабовянов, К. Тотев. Два нови византийски пръстени-печати от Велико Търново. - В: Търновска книжовна школа, 10. Велико Търново, 2015, 659-664.

Рабовянов, Чакъров под печат: Д. Рабовянов, К. Чакъров. Средновековен пръстен с римска гема от археологическите проучвания в Южния сектор на крепостта Трапезица. - В: Сборник в памет на проф. Иван Венедиков (под печат).

Тодоров 2016а: Н. Тодоров. Нов щрих към възстановката на Северната порта на крепостта Трапезица. - Известия на Националния исторически музей, 28, 2016, 261-268.

Тодоров 2016б: Н. Тодоров. История на проучванията на фортификацията на крепостта Трапезица. - В: Великите Асеновци. Велико Търново, 2016, 502-522.

Тодоров 2017: Н. Тодоров. Източната крепостна стена на средновековен град Трапезица (Сондажни проучвания през 2009 - 2010 г.). - Известия на Националния исторически музей, 29, 2017, 156-161.

Тотев и др. 2011: К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Каралиев, Д. Косева. Археологически проучвания на средновековния град Трапезица. Сектор Север (Северна кула, Северна порта, Военна сграда, Западна крепостна стена, Железарска работилница, Църква № 19 и Централен площад. Разкопки 2007 - 2009), 1. Велико Търново, 2011.

Константин Тотев

Академик Васил Гюзелев на 80 години

През 2016 г. световнопризнатият изследовател на българското и европейското средновековие академик Васил Гюзелев празнува своята 80-годишнина. Той е роден на 19 октомври 1936 г. в с. Раковски (сега квартал на Димитровград). Основното, прогимназиалното и гимназиалното си образование завършва с отличие в Димитровград. Висше образование получава в Софийския университет „Св. Климент Охридски“, където през периода 1954 - 1959 г. учи история и археология във Философско-историческия факултет и се дипломира с пълно отличие от държавния изпит със защита на дипломна работа на тема: „Езически религиозни вървания и погребални обичаи на югоизточните славяни“.

След завършването си работи две години като уредник в градския исторически музей в Димитровград. През 1961 г. Васил Гюзелев спечелва конкурс за асистент по средновековна българска история във Философско-историческия факултет на Софийския университет и това слага началото на неговата 55-годишна университетска дейност. През 1971 г. защитава докторска дисертация на тема: „Институциите кавхан и ичургобоила. Принос към военно-административната уредба на Първата българска държава (VII - XI в.)“.

През следващата година Васил Гюзелев е избран за доцент по средновековна българска история в Историческия факултет на Софийския университет с хабилитационния труд „Княз Борис Първи. България през втората половина на IX век“. През периода 1982 - 2003 г. той е професор по средновековна българска история в Историческия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, а през годините 1990 - 1994 ръководи катедра „Средновековна обща история“ в Историческия факултет. С годините Васил Гюзелев се утвърждава като водещ авторитет в средновековната българска история, подготвил поколения студенти, докторанти и специализанти, част от които поемат пътя на университетски преподаватели или научни работници в БАН.

През периода 1975 - 1977 г. Васил Гюзелев оглавява Националния исторически музей в процеса на неговото създаване и комплектуване на музейните фондове, а през 1984 - 1990 г. е директор на Българския изследователски институт във Виена, Австрия.

Научната продукция на академик Гюзелев впечатлява с многообразието на темите, дълбочината на историческия анализ, с изводите, които определят за десетилетия напред проблемите за проучване на Българското и Европейското средновековие. Зад

сухата статистика за авторството на 72 книги и монографии, 348 студии и статии, 48 рецензии, отзиви, предговори и библиографии се крият задълбоченото изследване и критичният поглед на изследователя от световна величина, какъвто без преувеличение е акад. Гюзелев. Изследователските теми, които той проникновено разработва през целия си творчески път, са: институциите на ранносредновековната българска държава, устройството на Българската църква, делото на светите братя Кирил и Методий, българският църковен въпрос след покръстването на българите, взаимоотношенията на Българската с Римската църква, културните и търговските центрове по българските земи и др. Резултатът от научните дирения на доайена на българската медиевистика и византинистика са широко известни сред научната общност и те са се превърнали във фундамент за следващите проучвания по темата. Сред най-значимите трудове на юбиляря, без които българската и европейската медиевистика не биха могли да продължат напред, са книгите „Княз Борис Първи. България през втората половина на IX в.“ (1969), „Средновековна България в светлината на нови извори“ (1981), „Апология на Средновековието“ (2004), „История на Добруджа - Средновековие“ (2005), „Покръстване и християнизация на българите“ (2006), „Папството и българите през Средновековието“ (2009) и др.

През годините професор Гюзелев участва в редакционните колегии на голям брой научни списания, поредици, книги и др. Между тях са: „Годишник на Софийския университет, Исторически факултет“ - секретар (1972 - 1978); „Byzantinobulgarica“ (от 1972 г.) - член; списание „Археология“ (1974 - 1984) - член; „Известия на Националния исторически музей“, II-IV (1975 - 1978) - главен редактор; вестник „Плиска - Мадара - Преслав“ (1979 - 1984) - член; списание „Исторически преглед“ (1980 - 1990).

Огромната и всеобхватна проучвателска дейност на проф. Васил Гюзелев е оценена не само от българската, но и от международната научна общност. Той е един от най-изявените съвременни авторитети в областта на Българското средновековие, Византия и европейска медиевистика. Отличен е с академичните звания „член-кореспондент“ на Българската академия на науките през 1995 г. и „редовен член“ („академик“) на Българската академия на науките през 2003 г. През 2003 г. академик Гюзелев получава международната научна Хердцова награда.

Осемдесетгодишният юбилей е повод за равносметка, но и за пожелания.

На многая, многая лета, професоре!

Подбрана библиография на академик Васил Гюзелев

- Славяни и прабългари в нашата история. София, 1966. Съавтор: П. Дражев.
- Момчил юнак. София, 1967.
- Княз Борис Първи. България през втората половина на IX век. София, 1969.
- Спиридон Палаузов. Избрани трудове, 1. Изследвания по история на България и Европейския югоизток през Средновековието. София, 1974. Съавтор: Х. Коларов.
- La conversion de Bulgaria al cristianismo. Sofia, 1976.
- Българска военна история. Подбрани извори и документи, 1. Под ред. на Д. Ангелов. София, 1977. Съставител заедно с: П. Тивчев, Б. Цветкова, С. Лишев, А. Фол и др.
- Христоматия по история на България, 1. Ранно средновековие VII - XII в. София, 1978. Съставител заедно с: П. Петров.
- Христоматия по история на България, 2. Същинско средновековие (краят на XII - XIV в.). София, 1978. Съставител заедно с: П. Петров.
- Политическо и военно могъщество и културен разцвет на България през втората половина на IX и началото на X век. София, 1979.
- Historia de Bulgaria. México, Universidad Nacional Autónoma de México, 1979. Съавтори: А. Фол, Н. Генчев, И. Димитров, К. Косев, А. Пантев и др.
- Българско средновековие. Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Иван Дуйчев. София, 1980. Отговорен редактор.
- Българската държавност в актове и документи. София, 1981.
- Български средновековни градове и крепости, 1. Градове и крепости по Дунав и Черно море. Варна, 1981. Съставител заедно с: А. Кузев.
- История на България, 2. Първа българска държава. София, 1981. Съавтори: Д. Ангелов, И. Божилов, С. Ваклинов, К. Куев, П. Петров, Б. Примов, В. Тъпкова-Заимова, Г. Цанкова-Петкова.
- История, изкуство и култура на средновековна България. София, 1981.
- Латински извори за българската история, 4. София, 1981. Списъци на българския църковен диоцез в папската канцелария (увод, превод и бележки), с. 9-11; Венециански донесения от 1228 г. (увод, превод и бележки), с. 33-37; Донесение на пратениците на папа Григорий IX от 1234 г. (увод, превод и бележки), с. 38-39; Писмо на унгарския крал Бела IV до папа Григорий IX от 13 януари 1240 г. (увод, превод и бележки), с. 80-81; Из Корчуланския кодекс (увод, превод и бележки), с. 105-106; Йоан Вюрцбургски. Описание на светата земя (увод, превод и бележки), с. 106-107; Абат Радулф. Англиканска хроника (Увод, превод и бележки), с. 137-138; Го-

тие Корню. За вземането на трънения венец на Исус Христос (увод, превод и бележки), с. 151-153; Из Торински кодекс (увод, превод и бележки), с. 154-155; Венециански аноним от 1267 г. (увод, превод и бележки), с. 164-165; Гийом от Нанси. Хроника (увод, превод и бележки), с. 274-275; Хроника на манастира „Св. Петър Сенонски“ (увод, превод и бележки), с. 267-277. Съставител заедно с: М. Войнов, С. Лишев, М. Петрова, Б. Примов.

- Русия и Освобождението на България. София, 1981. Съавтори: С. Дойнов, Н. И. Цимбаев, Н. Генчев, Н. С. Киняпина, Ц. Генов.

- Самият Търновград ще разтръби победите. Средновековни поети за България. София, 1981.

- Средновековна България в светлината на нови извори. София, 1981.

- България през вековете. София, 1982. Съавтори: А. Фол, В. Мутафчиева, Д. Тилков, И. Димитров, К. Шарова, Л. Беров, М. Исусов.

- История на България, 3. Втора българска държава. София, 1982. Съавтори: Д. Ангелов, С. Георгиева, Л. Йончев, С. Лишев, П. Петров, Б. Примов, П. Тивчев, Г. Цанкова-Петкова.

- Училища, скриптории, библиотеки и знания в България XIII - XIV в. София, 1985.

- Българските земи и българите в сбирките на Военния архив - Виена (1664 - 1878). Каталог. София, 1986. Научен редактор.

- Forschungen zur Geschichte Bulgariens im Mittelalter. Wien, 1986.

- Петър Мутафчиев. Очерк. София, 1987.

- Medieval Bulgaria - Byzantine Empire - Black Sea - Venice - Genoa. Villach, 1988.

- Bulgarien zwischen Orient und Okzident. Die Grundlagen seiner geistigen Kultur vom 13. bis zum 15. Jahrhundert. Wien - Köln - Weimar, 1993.

- Извори за средновековната история на България (VII - XV в.) в австрийските ръкописни сбирки и архиви, 1. Български, други славянски и византийски извори (Архивите говорят, 9). София, 1994.

- История на България (Античност - Средновековие - Възраждане). Пловдив, 1995. Съавтори: К. Косев, Г. Георгиев.

- История на град Хасково от древността до 1912 г. София, 1995.

- Очерци върху историята на българския Североизток и Черноморието (края на XII - началото на XV век). София, 1995.

- История на България в три тома, 1. История на средновековна България (VII - XIV в.). София, 1999. Съавтор: И. Божилов.

- Извори за средновековната история на България (VII - XV в.) в австрийските ръкописни сбирки и архиви, 2. Италиански, латински и немски извори. София, 2000.

- История на град Поморие. Част първа. Анхиало от древността до Освобождението. Поморие, 2000.

Съавтори: М. Лазаров, Е. Грозданова, В. Тонев.

- Столиците на България - средновековните и днешната. София, 2000.
- Венециански документи за историята на България и българите от XII - XV в. (Архивите говорят, 18). София, 2001.
- Икони от Несебър. София, 2003. Съавтор: Ж. Чимбулева.
- Апология на Средновековието. София, 2004.
- История на Никопол от древността до 1944 г. Плевен, 2004. Съавтори: М. Грънчаров, М. Дешкова, К. Петров, Т. Ковачева, Й. Николов.
- История на Добруджа, 2. Средновековие. Велико Търново, 2005. Съавтор: И. Божилов.
- Одринската битка от 1205 година. София, 2005. Съставител и редактор.
- Покръстване и християнизация на българите. Извороведческо изследване с приложение. София, 2006.
- Димитровград. Кратък исторически очерк. София, 2007. Съставител и редактор.
- Кавханите и ичиргу-боилите на Българското ханство-царство (VII - XI в.). Пловдив, 2007.
- Папството и българите през Средновековието (IX - XIV в.). Пловдив, 2009.
- Три етюда върху българския XIV век. София, 2009.
- Словесен триптих. Изповеди - Слова - Размисли. София, 2010.
- Поморие - древност и съвремие. Бургас, 2011.

Съавтори: М. Лазаров, Е. Грозданова, В. Тонев, А. Орачев, А. Карабашев, К. Кръстев, В. Каравълчев, Е. Банчева, Е. Йорданова, Р. Аврамов, С. Пейков.

- State and Church: Studies in Medieval Bulgaria and

Byzantium. Sofia, 2011. Редактор заедно с: К. Петков.

- България е огромна област и многоброен народ. Земя на блажени. Средновековни географски съчинения за българските земи и българите (IV - XIV в.). София, 2012.
- Трима радетели за мюсюлмано-християнско единение през XV век. Шейх Бедредин, Николай Кузански, Георги Трапезундски. Сборник с изследвания. София, 2012. Съставител и редактор.
- Сметководна делова писменост от Българското и Европейското средновековие. Пловдив, 2013. Увод, изследване, подбор и коментар.
- Съчинения в 5 тома, 1. Апология на Средновековието. Покръстване и християнизация на българите. Извороведческо изследване с приложение. София, 2013.
- Съчинения в 5 тома, 3. Папството и българите през Средновековието (IX - XV в.). София, 2013.
- Бях в три страни, които и трите се казват България“. Географско-пътеписни съчинения за България и българите от XV век. Пловдив, 2014. Увод, подбор и коментар.
- Съчинения в 5 тома, 2. Княз Борис Първи (852 - 889; † 907). Кавханите и ичиргу боилите на Българското ханство царство (VII - XI в.). София, 2014.
- Съчинения в 5 тома, 4. Училища, скриптории, библиотеки и знания в България XIII - XIV в. София, 2014.
- Българският златен век. Сборник в чест на цар Симеон Велики (893 - 927). Пловдив, 2015. Съставител заедно с: И. Г. Илиев, К. Ненов.
- Съчинения в 5 тома, 5. Средновековна поезия от и за българите. София, 2015.
- Хан Тервел. София, 2015.

Живко Аладжов

Главният редактор на сп. „Археология“ чл.-кор. проф. Васил Николов на 65 години

На 31 декември 2016 г. чл.-кор. проф. Васил Николов навърши 65 години - и този отпразнуван с многолюдно тържество факт като че ли изненада повечето му колеги и приятели, защото, както пише световноизвестният турски праисторик проф. Мехмет Йоздоган в посвещението на статията си в негова чест, „моят стар приятел е вечно млад“.

Васил Атанасов Николов е роден в Бяла Слатина и извървява удивително богат и продуктивен път, особено като се има предвид „политически некорект-

ният“ му в годините на „социалистическото строителство“ семеен произход - както и фактът, че е успял да не се обвърже (всъщност и до днес) с политически и силови структури на тогавашната власт. Завършва средното си образование в Горна Оряховица и още тогава знае, че ще се занимава с проучване на миналото, за което особена роля изиграва общуването му с неговия дядо, дългогодишния учител Илия Гешов. Приет е в Софийския университет „Св. Климент Охридски“ и след редовната си военна служба завършва история с профил „Археология“ през 1976 г. Още като студент проявява способности на изследовател, ръководи теренни експедиции, има научни публика-

Обр. 1. Момент от тържеството по случай 65-ата годишнина на чл.-кор. проф. Васил Николов. Национален археологически музей, 12 януари 2017 г. (сн. Красимир Георгиев)

ции. После остава седем години без работа, но пък ползотворно използва това време, за да защити през 1982 г. дисертация на тема „Орнаментация на рисуваната раннеолитна керамика от българските земи“ (кандидат на историческите науки). През 1984 г. постъпва в Секцията за праистория в Националния археологически институт и музей - БАН и досега работи там, последователно изкачвайки стъпалата на научната кариера и заемайки различни ръководни постове: ръководител на Секцията за праистория (1989 - 1999), заместник-директор (1999 - 2003), директор (2003 - 2007) и председател на Научния съвет (2003 - 2015). През 1991 г. по съвместителство е директор на Дирекция „Музеи и художествени галерии“ в Министерство на културата. През 1998 г. защитава втори докторат, „Проучвания върху неолитната керамика в Тракия. Керамичните комплекси Караново II-III, III и III-IV в контекста на Северозападна Анатолия и Югоизточна Европа“ (доктор на историческите науки), и през 1999 г. е избран за професор. От 2013 г. е член-кореспондент и член на Управителния съвет на Българската академия на науките, а в началото на 2017 г. е избран за неин заместник-председател. И през цялото това време проф. Николов преподава праисторическа археология във всички основни университети в България и чете многобройни лекции в чужбина, ръководи национални и международни изследователски проекти, редактира списания и сборници, организира национални и международни конференции и изложби, дори за кратко е водещ на седмично телевизионно предаване, посветено на българското археологическо наследство. Получавал е множество стипендии и отличия, най-важни от които са стипендиите от Фондация „Александър фон Хумболт“, Бон (за пръв път през 1991 - 1993 г. в Университета на Саарланд, Саарбрюкен, Германия) и Ордена за заслуги на лента от правителството на Федерална република Германия (2008).

Свидетелство за международната му известност е сборникът по случай неговата годишнина, излязъл тъкмо навреме за рождения му ден в края на 2016 г. в издателство „Д-р Рудолф Хаберт“, Бон, Германия, с който 80 учени от 16 държави изразяват почитта си към учения и човека Васил Николов: „Southeast Europe and Anatolia in prehistory: essays in honor of Vassil Nikolov on his 65th anniversary“.

Проф. Николов е организатор и ръководител на завиден брой теренни проучвания на праисторически паметници. Сферата на научните му интереси обхваща новокаменната, каменно-медната и ранната бронзова епоха (VI - III хил. пр. Хр.) в Югоизточна Европа и Северозападна Мала Азия. Той е автор на 11 самостоятелни и колективни монографии и на над 220 статии и студии в български и чужди научни издания с научни приноси в различни аспекти на изследването на късната праистория: произход на неолитната култура на Източните и Централните Балкани, неолитна керамика, праисторическа архитектура, специализирани производства и комплексно общество през халколита, религиозно-митологична система на древните земеделци, праисторически ямни комплекси, първи каменни праисторически крепости в Европа и др. Увлекателният начин, по който разкрива древността пред студенти първокурсници или утвърдени учени, пред обикновена публика или гостуващи държавни ръководители, му е спечелил многобройни почитатели и приятели. Най-новите му мащабни проекти, археологическите разкопки на раннеолитното селище Слатина-София (където през 2016 г. екипът му се натъкна на изненадващо големи къщи от самото начало на VI хил. пр. Хр.) и праисторическият солодобивен център Провадия-Солницата (където през последното десетилетие той проучва поразително добре запазена импозантна каменна крепост и солодобивни съоръжения от V хил. пр. Хр.), не престават да вълнуват въображението както на широката публика, така и на археологическата колегия с изумителни открития, които драстично променят представите ни за късната праистория и оказват силно влияние върху съвременното археологическо познание и интерпретация.

Днес младежкият откривателски дух на Васил Николов има зад себе си десетилетия натрупана мъдрост и тази рядко срещана великолепа комбинация се проявява във всичките му начинания на изследовател и администратор на науката. Изразявайки още веднъж своето уважение към многобройните му приноси за праисторическата археология на Югоизточна Европа, поднасям своите поздравления за 65-ия му рожден ден и му желая дълги години отлично здраве и удовлетворение от възкресяването на древността.

Крум Бъчваров

Списък на научните публикации на чл.-кор. проф. д.и.н. Васил Николов

Монографии

И. Константинов, В. Николов. Горна Оряховица. София, 1985.

В. Николов, К. Масларов. Древни селища край Елешница. София, София прес, 1987 / V. Nikolov, K. Maslarov. Ancient Settlements near Eleshnitsa. Sofia, Sofia Press, 1987.

В. Николов. Проучвания върху неолитната керамика в Тракия. Керамичните комплекси Караново II-III, III и III-IV в контекста на Северозападна Анатолия и Югоизточна Европа. София, Агато, 1998.

В. Николов. Раннеолитна рисувана орнаментация / V. Nikolov. Frühneolithische bemalte Ornamentik. София / Sofia, 2002.

В. Николов. Култура и изкуство на праисторическа Тракия. Пловдив, Лета, 2006 / V. Nikolov. Kultur und Kunst des vorgeschichtlichen Thrakien. Plovdiv, Lettera, 2007.

В. Николов. Неолитни култови масички. София, 2007.

В. Николов, В. Петрова, К. Бъчваров, П. Лещков, Н. Христов, Е. Анастасова, М. Люнчева, Д. Такорова, К. Бояджиев, С. Трифонов, Е. Маринова, П. Пенкова, Б. Рангелов. Провадия-Солницата: археологически разкопки и изследвания през 2008 г. Предварителен отчет. София, 2009.

Г. Марков, В. Николов, Р. Попов, Р. Богданова, М. Каймакамова, В. Божинов, К. Бъчваров, Е. Троева-Григорова, С. Недев. България. Историческа памет и национална идентичност. София, Институт за исторически изследвания при БАН, 2010.

В. Николов. Солта - златото от Провадия. София, Стандарт, 2011.

Редакция на сборници и колективни монографии

В. Николов (ред.). Праисторически находки и изследвания. Сборник в памет на проф. Г. И. Георгиев. София, 1993.

В. Николов (ред.). Археологически разкопки на праисторически обекти през 1992 г. София, 1994.

S. Hiller, V. Nikolov (Hrsg.). Karanovo. Die Ausgrabungen im Südsektor 1984 - 1992. Salzburg-Sofia, 1997. Band 1 und 2.

В. Николов (ред.). Селищна могила Капитан Димитриево. Разкопки 1998 - 1999. София-Пещера, 1999.

В. Николов (ред.). Тракия и съседните райони през неолита и халколита (Карановски конференции за праисторията на Балканите, 1). София, 2000.

S. Hiller, V. Nikolov (Hrsg.). Karanovo, III. Beiträge zum Neolithikum in Südosteuropa. Wien: Phoibos, 2000.

M. Lichardus-Itten, J. Lichardus, V. Nikolov (Hrsg.). Beiträge zu jungsteinzeitlichen Forschungen in Bulgarien (Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde, 74). Bonn, 2002.

S. Hiller, V. Nikolov (Hrsg.). Karanovo, II. Die Ausgrabungen in O19. Wien: Phoibos, 2002.

A. Fol, J. Lichardus, V. Nikolov (Hrsg.). Die Thraker. Das goldene Reich des Orpheus. Ausstellungskatalog Bonn. Bonn-Mainz, 2004.

V. Nikolov, K. Băčvarov (Hrsg.). Von Domicia bis Drama. Gedenkschrift für Jan Lichardus. Sofia, 2004.

В. Николов, К. Бъчваров, П. Калчев (ред.). Праисторическа Тракия / V. Nikolov, K. Băčvarov, P. Kalchev (eds.). Prehistoric Thrace. София - Стара Загора / Sofia - Stara Zagora, 2004.

В. Николов (ред.). Национален археологически музей. 100 години от откриването на първата експозиция 18.05.1905 - 18.05.2005 г. / V. Nikolov (ed.). National Museum of Archaeology. 100 years from the opening of the first exhibition 18.05.1905 - 18.05.2005. София / Sofia, НАИМ - БАН, 2005.

S. Hiller, V. Nikolov (Hrsg.). Karanovo, IV. Die Ausgrabungen im Nordsüd-Schnitt, 1993 - 1999. Wien, 2005.

В. Николов, Г. Нехризов, Ю. Цветкова (ред.). Спасителни археологически разкопки по трасето на железопътната линия Пловдив - Свиленград през 2004 г. В. Търново, 2006.

В. Николов, К. Никол (ред.). Древните цивилизации в българските земи. София, 2007.

В. Николов (ред.). Праисторически солодобивен център Провадия-Солницата. Разкопки 2005 - 2007 г. София, НАИМ - БАН, 2008.

В. Николов (ред.). Стара Загора - 8000 години. Раждането на Европа. Стара Загора, 2008.

Д. Аладжова, А. Божкова, П. Делев, В. Николов, Х. Прешленов (ред.). Сборник в памет на професор Велизар Велков. София, 2009.

В. Николов (ред.). Солта е злато. Праисторически солодобивен център Провадия-Солницата. София, 2010.

V. Nikolov, K. Bacvarov, H. Popov (Hrsg.). Interdisziplinäre Forschungen zum Kulturerbe auf der Balkanhalbinsel. Sofia, 2011.

V. Nikolov, K. Bacvarov, M. Gurova (eds.). Festschrift for Marion Lichardus-Itten (Studia Praehistorica, 14). Sofia, 2011.

В. Николов, Д. Попов, П. Делев (ред.). Българска национална история, 1. Българските земи през древността. В. Търново, Абагар, 2011.

V. Nikolov, K. Bacvarov (eds.). Salz und Gold: die Rolle des Salzes im prähistorischen Europa / Salt and Gold: The Role of Salt in Prehistoric Europe. Provadia / Veliko Tarnovo, 2012.

V. Nikolov, W. Schier (Hrsg.). Der Schwarzmeerraum vom Neolithikum bis in die Früheisenzeit (6000 - 600 v. Chr.). Kulturelle Interferenzen in der zirkumpontischen Zone und Kontakte mit ihren Nachbargebieten. Humboldt-Kolleg Varna, Bulgarien, 16-20. Mai 2012 (Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, 30). Rahden/Westf., 2016.

Статии, студии и глави в сборници и колективни монографии

В. Николов. Проблеми на мезолита в България и неолитната революция. - Студентски проучвания, 2, 1974, 3-31.

В. Николов. Елементи на тракийското архитектурно наследство. - Студентски проучвания, 3, 1975, 3-20.

В. Николов. Неолитно селище в Горна Оряховица. - Студентски проучвания, 3, 1975, 21-40.

В. Николов. Традиции в строителството с абсиден план. - Студентски проучвания, 4, 1976 (1978), 3-22.

В. Николов. Проблемът за акултурацията в праисторическата епоха. - Бюлетин на Клуба за НТМ - ИФ, 2, 1977, 38-43.

В. Николов. Проблемът за акултурацията на мезолитната общност по западното Черноморско крайбрежие (Тезиси). - Бюлетин на Клуба за НТМ - ИФ, 2, 1977, 1-7.

В. Николов. Неолитната революция в Предна Азия и нейните резултати. - Археология, 1977, 4, 1-11.

В. Николов. Нови мезолитни материали от Побитите камъни. - Музеи и паметници на културата, 1977, 4, 36-39.

В. Николов. Проблемът за безкерамичния неолит в Тракия и на Балканите. - *Thracia antiqua*, 2, 1977 (1978), 1-18.

В. Николов. Проблемът за продължителността на неолитната революция в Предна Азия. - *Thracia antiqua*, 4, 1978, 11-28.

В. Николов. Тракийско светилище на връх Петровски кръст в Чепън. - Векове, 1978, 2, 40-53.

В. Николов. Уникално скулптурно изображение. - Изкуство, 1979, 4, 46-47.

Р. Катинчаров, Я. Бест, В. Николов, В. Николова. Селищна могила до с. Дядово: сондажен изкоп (археологически разкопки 1977 - 1978 г.). - *Expedicio thracica*, 1, 1980, 9-94.

В. Николов, В. Василев. Проучвания в Голямата пещера над с. Илия, Кюстендилски окръг. - Векове, 1980, 3, 71-76.

В. Василев, В. Николов. Проучване на остеологичния материал от Голямата пещера край с. Илия, Кюстендилски окръг. - Интердисциплинарни изследвания, 5-6, 1980, 57-64.

В. Николов. За скалния надпис на „Брат Томе“ при с. Царевец, Врачанско. - Векове, 1980, 1, 69-70.

В. Николов. За акултурацията в праисторическата епоха. - Интердисциплинарни изследвания, 5-6, 1980, 45-50.

В. Николов. Богинята Майка-Земя и племенният вожд-жрец. - Атеистична трибуна, 1980, 6, 45-50.

V. Nikolov. Die Tradition in den Absidenbauten in Bulgarien. - *Thracia*, 5, 1980, 155-166.

В. Николов. Строителството с абсиден план в

българските земи: ретроспективен анализ. - Интердисциплинарни изследвания, 7-8, 1981, 99-110.

В. Николов. Раннонеолитна керамична статуетка на богинята Майка-Земя. - Изкуство, 1981, 9-10, 64-66.

В. Николов. Аспекти на религиозно-митологичната система през ранния неолит (според рисуваната керамична орнаментация). - Изкуство, 1981, 9-10, 67-70.

В. Николов, В. Жекова. Колективна находка на керамични съдове от късната бронзова епоха в с. Есеница, Варненски окръг. - Известия на Народния музей - Варна, 18 (33), 1982, 87-92.

В. Николов. Строителство с абсиден план в българските земи. - Българска етнография, 1982, 1, 29-37.

В. Николов. Приложение на математико-статистически метод за териториално групиране на рисуваната раннонеолитна керамика. - Интердисциплинарни изследвания, 9, 1982, 33-50.

В. Николов. Тракийско светилище под Мека цръв. - Музеи и паметници на културата, 1983, 1, 22-24.

В. Николов. Тракия и Тесалия през ранната бронзова епоха. - Векове, 1983, 1, 12-18.

В. Николов. Кръстовидни изображения върху раннонеолитната керамика. - Атеистична трибуна, 1983, 3, 57-60.

В. Николов. Орнаментация на раннонеолитната рисувана керамика: систематизация и характеристика. - Археология, 1983, 1-2, 29-43.

В. Николов. Праисторически мраморни амулети от Югозападна България. - Векове, 1984, 1, 60-64.

В. Николов. Раннеолитическите култури в западната България. - Советская археология, 1984, 2, 5-21.

V. Nikolov. Die ornamentale Verzierung der bemalten frühneolithischen Keramik aus der Ebene von Sofia. - *Studia Praehistorica*, 7, 1984, 17-32.

V. Nikolov. Über den Ursprung einiger frühneolithischen ornamental Motiven aus dem Zentralbalkangebiet. - *Thracia pontica*, 2, 1982 (1985), 187-195.

В. Николов. Раннонеолитен свастиковиден мотив от Кременик край Сапарева баня. - Векове, 1985, 5, 49-53.

G. I. Georgiev, V. Nikolov, V. Nikolova, S. Cohadziev. Die neolithische Siedlung Kremenik bei Sapareva Banja, Bezirk Kjustendil. - *Studia Praehistorica*, 8, 1986, 108-151.

В. Николов. Най-голямото раннонеолитно жилище. - Музеи и паметници на културата, 1986, 2, 2.

В. Николов. Връзки на долината на р. Места с Анатолия през ранния неолит. - Археология, 1986, 2, 5-10.

V. Nikolov. Beiträge zu den Beziehungen zwischen Vorderasien und Südosteuropa aufgrund der frühneoli-

thischen bemalten Keramik aus dem Zentralbalkan. - *Acta praehistorica et archaeologica*, 19, 1987, 7-18.

В. Николов. Струмският път през ранния неолит. - *Векове*, 1987, 2, 39-47.

В. Николов. Неолитни керамични съдове за приготвяне на храна (По материали от Югозападна България). - *Българска етнография*, 1987, 2, 29-35.

В. Николов. Орнаментацията на раннеолитната рисуванa керамика от Мулдава. - *Родопски сборник*, 6, 1987, 142-152.

В. Николов. Картината на света в раннеолитната орнаментация от Ракитово. - *Известия на Българското историческо дружество*, 39, 1987, 5-29.

В. Николов. Архитектура и вътрешна уредба на една раннеолитна къща от Слатина (София). - *Българска етнография*, 1988, 2, 3-14.

Ж. Аладжов, В. Николов. Надписи от 1845 г. в църквата на Туден. - *Векове*, 1989, 3, 67-74.

V. Nikolov. Das frühneolithische Haus von Sofia-Slatina. Eine Untersuchung zur vorgeschichtlichen Bautechnik. - *Germania*, 67, 1989, 1-49.

V. Nikolov. La scène de culte d'Ovcharovo. - *Dossiers histoire et archeologie*, 137, avril 1989, 68-71.

V. Nikolov. Zu einigen Aspekten der Kultur Karanovo I. - In: S. Hiller (Hrsg.). *Tell Karanovo und das Balkan-Neolithikum. Gesammelte Beiträge zum Internationalen Kolloquium in Salzburg*, 20. - 22. Oktober 1988. Schriftenreihe des Instituts für Alte Geschichte und Altertumskunde und des Instituts für Klassische Archäologie der Universität Salzburg 7. Salzburg, 1989, 27-41.

V. Nikolov. Das Flusstal der Struma als Teil der Strasse von Anatolien nach Mitteleuropa. - In: S. Bökönyi (ed.). *Neolithic of Southeastern Europe and its Near Eastern connections. International Conference 1987, Szolnok-Szeged, Hungary (Varia archaeologica Hungarica, 2)*. Budapest, 1989, 191-199.

В. Николов. Към интерпретацията на керамичната „плочка“ със знаци от Градешница. - *Изкуство*, 1990, 2, 47-49.

В. Николов. Проблемът за централнобалканските миграционни пътища през ранния неолит: интердисциплинарен подход. - *Интердисциплинарни изследвания*, 17, 1990, 9-24.

V. Nikolov. La Tracia prima dei Traci. - *Archeo*, 67, sept. 1990, 52-55.

V. Nikolov. Die neolithische Siedlung Slatina in Sofia (Ausgrabungen im Jahre 1985). - *Studia Praehistorica*, 10, 1990, 77-85.

В. Николов. Моделът на пещ от Слатина: опит за интерпретация. - *Археология*, 1990, 2, 32-37.

V. Nikolov. Zur Interpretation der späteneolithischen Nekropole von Varna. - In: J. Lichardus (Hrsg.). *Die Kupferzeit als historische Epoche (Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde, 55)*. Bonn, 1991, 157-166.

V. Nikolov. Längenbaumass im Frühneolithikum. - *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 21, 1991, 1, 45-48.

В. Николов, М. О. Чмихов. Сонячно-космична орнаментация в давньому поховальному обряді. - В: М. Бондар (ред.). *Поховальний обряд давнього населення України*. Київ, 1991, 18-40.

В. Николов, К. Григорова, Е. Сиракова. Раннеолитно селище Слатина в София: първи строителен хоризонт (предварително съобщение). - *Археология*, 1991, 3, 13-26.

V. Nikolov. Gemalte Ornamentierung auf Keramikgefäßen der frühneolithischen Siedlung Cavdar in Bulgarien. - In: M. Mori, H. Ogawa, M. Yoshikawa (eds.). *Near Eastern studies. Dedicated to H.I.H Prince Takahito Mikasa on the Occasion of His Seventy-Fifth Birthday (Bulletin of the Middle Eastern Culture Center in Japan, 5)*. Wiesbaden, 1991, 247-266.

В. Николов. Календарна интерпретация на култовата сцена от Овчарово. - *Интердисциплинарни изследвания*, 18, 1991, 97-103.

В. Николов, М. Радева. Сондажни проучвания на раннеолитното селище в Добринище, Разложко. - *Археология*, 1992, 1, 1-14.

В. Николов. Раннеолитно жилище от Слатина (София) (Разкопки и проучвания, 25). С приноси от Е. Дочева, И. Гацов, М. Ковачева, Н. Скакун, Л. Нинев, И. Стоилов-Бункера. София: БАН, 1992.

V. Nikolov. Die Untersuchungen der frühneolithischen Siedlung Slatina (Sofia) in den Jahren 1985-1987. - *Studia Praehistorica*, 11-12, 1992, 68-73.

V. Nikolov. Mittelneolithische Keramik aus Karanovo: typologische Charakteristik. - *Balkanica*, 23, 1992, 121-131.

V. Nikolov, K. Grigorova, E. Sirakova. Die Ausgrabungen in der frühneolithischen Siedlung von Sofia-Slatina, Bulgarien, in den Jahren 1985-1988. - *Acta praehistorica et archaeologica*, 24, 1992, 221-233.

V. Nikolov. Die neolithischen Kulturen Karanovo I, II und III im Kontext ihrer Beziehungen zu Anatolien. - *Anatolica*, 19, 1993, 167-171.

V. Nikolov. Spätneolithische Siedlungen in Thracien: das Problem Karanovo IV. - *Saarbrücker Studien und Materialien zur Altertumskunde*, 2, 1993, 157-190.

В. Николов. Полихромно рисуванa орнаментация върху раннеолитни керамични съдове от България. - В: В. Николов (ред.). *Праисторически находки и изследвания. Сборник в памет на проф. Г. И. Георгиев*. София, 1993, 59-68.

В. Николов. Социален и религиозно-митологичен контекст на златото във Варненския некропол. - *Проблеми на изкуството*, 1994, 3, 11-13.

V. Nikolov. Der soziale und religiös-mythologische Kontext des Goldes in der Nekropole bei Varna. - *Годишник на Департамент Археология - НБУ*, 1, 1994, 4-7.

В. Николов. Рисуваната орнаментация върху раннеолитни керамични съдове от Чавдар. - *Годишник на Департамент Археология - НБУ*, 1, 1994, 185-208.

- В. Николов. Бележки за периодизацията и хронологията на неолита в Тракия. - Годишник на Департамент Археология - НБУ, 1, 1994, 255-262.
- В. Николов. Характеристика на неолитната култура по средното течение на р. Янтра. - В: Сборник Ряховец. Страници от историята на Горна Оряховица. В. Търново, 1994, 10-25.
- V. Nikolov. Bemerkungen zur Periodisation des Neolithikums in Thrakien. - A nyíregyházi Jós András Múzeum évkönyve, 36, 1994, 151-158.
- V. Nikolov. Notes on the periodization and chronology of the Neolithic in Thrace. - In: Studia in honorem Alexandri Fol (Thracia, 11). Serdicae, 1995, 63-70.
- В. Николов. Бележки за рисуваната орнаментация на керамичните съдове от Чавдар (група Кремиковци). - Минало, 1995, 2, 11-17.
- V. Nikolov. Bemerkungen zur gemalten Ornamentierung auf den Tongefäßen aus Cavdar (Gruppe Kremikovci). - Acta Musei Napocensis, 32.1, 1995, 53-65.
- В. Николов. Две жилища и керамичните им комплекси от пласта Караново III в селищната могила Караново. - Археология, 1995, 4, 19-26.
- В. Николов. Неолитната култура в българските земи в контекста на Анатолия и Балканите. - Годишник на Департамент Археология - НБУ, 2-3, 1996, 133-144.
- В. Николов. Югозападен вариант на култура Караново I. - Археология, 1996, 2-3, 1-8.
- В. Николов. Проучвания на неолитната култура в българските земи (I). - Археология, 1996, 4, 1-6.
- В. Николов. Сондажни проучвания на праисторическото селище в м. Изгорялата нива край с. Помощица, Поповско през 1995 г. - В: Попово в миналото, 2. София, 1997, 33-37.
- V. Nikolov. Two dwellings and their pottery assemblages from the Karanovo III layer in Tell Karanovo. - Archaeology in Bulgaria, 1997, 1, 15-22.
- V. Nikolov. Periodisierung und Chronologie. - In: S. Hiller, V. Nikolov (Hrsg.). Karanovo. Die Ausgrabungen im Südsektor 1984-1992. I.1 (Text). Salzburg-Sofia, 1997, 49-53.
- V. Nikolov. Die neolithische Keramik. - In: S. Hiller, V. Nikolov (Hrsg.). Karanovo. Die Ausgrabungen im Südsektor 1984 - 1992. Salzburg-Sofia, Berger, 1997, I.1 (Text), 105-146; I.2 (Tafeln), Taf. 1-67.
- V. Nikolov. Periodisierung und Chronologie der südwestlichen Variante der Kultur Karanovo I. - In: M. Lazić (ed.). ANTIΔΩPON Dragoslav Srejović completis LXV annis ab amicis collegis discipulis oblatum. Beograd, 1997, 139-145.
- V. Nikolov. Die Kultszene aus Ovcarovo: ein Versuch für Kalenderinterpretierung. - In: P. Anreiter, Bartosiewicz, E. Jerem, W. Meid (eds.). Man and the animal world. Studies in archaeozoology, archaeology, anthropology and palaeolinguistics in memoriam Sandor Bökönyi (Archaeolingua, 8). Budapest, 1998, 285-305.
- V. Nikolov. The Circumpontic cultural zone during the Neolithic period. - Archaeologia Bulgarica, 1998, 2, 1-9.
- В. Николов. Методически принципи за изследване на неолитни керамични комплекси. - Археология, 1998, 3-4, 1-10.
- V. Nikolov. The Circumpontic cultural zone during the 6th millennium BC. - Documenta Praehistorica, 25, 1998, 81-89.
- V. Nikolov. Das megalithische Yard-Baumaß in den Hausbauten der bulgarischen Tellsiedlungen. - In: D. Ahrens / R. Rottländer (Hrsg.). Internationaler interdisziplinärer Kongreß für Historische Metrologie. St. Katharinen: Scripta Mercaturae, 1998, 115-124.
- В. Николов. Варианти на преход от ранния към късния неолит в Тракия и долината на Струма. - Старини, 1999, 1, 7-18.
- В. Николов. Стратиграфска позиция на неолитните пластове Караново II-III, III и III-IV в праисторически селища от Новозагорско. - В: Археологически и исторически проучвания в Новозагорско. Нова Загора, 1999, 21-29.
- В. Николов. Селищна могила Казанлък: характеристика и културно диференциране на керамичния комплекс. - Казанлък в миналото и днес, 5, 1999, 9-15.
- В. Николов. Наблюдения върху плана на една раннеолитна къща от Слатина. - Годишник на Археологическия музей - Пловдив, 9, 1999, 101-107.
- В. Николов. Разкопки 1998 - 1999. Стратиграфия, архитектурни останки, периодизация и хронология. - В: В. Николов (ред.). Селищна могила Капитан Димитриево. Разкопки 1998-1999. София-Пещера, 1999, 9-24.
- В. Николов. Късненеолитна керамика. - В: В. Николов (ред.). Селищна могила Капитан Димитриево. Разкопки 1998 - 1999. София - Пещера, 1999, 39-53.
- В. Николов. Проучвания на неолитната култура в българските земи (II). - Археология, 1999, 1-2, 1-12.
- В. Николов. Културно-хронологически проблеми на ранния неолит в дн. Западна България. - Старини, 1999, 2, 59-65.
- В. Николов. Още за контактите между Анатолия и Балканите през VI хил. пр. Хр. - В: В. Николов (ред.). Тракия и съседните райони през неолита и халколита (Карановски конференции за праисторията на Балканите, 1). София, 2000, 7-13.
- S. Hiller, V. Nikolov. Karanovo 1947-1957: Das Neolithikum. Forschungsgeschichte und Daten zur Stratigraphie. - In: S. Hiller, V. Nikolov (Hrsg.). Karanovo, III. Beiträge zum Neolithikum in Südosteuropa. Wien: Phoibos, 2000, 7-10.
- V. Nikolov. Neolithische Keramikkomplexe in Thrakien. - In: S. Hiller, V. Nikolov (Hrsg.). Karanovo, III. Beiträge zum Neolithikum in Südosteuropa. Wien: Phoibos, 2000, 11-19.
- V. Nikolov. Kapitan Dimitriev tell sequence and

cultural characteristics (Brief report in the light of the sounding excavations in 1998-1999). - In: L. Nikolova (ed.). *Technology, style and society: contributions to the innovations between the Alps and the Black Sea in prehistory* (BAR International Series, 854). Oxford, 2000, 51-63.

V. Nikolov. Tell Karanovo: cultural and chronological differentiation of the Neolithic layers. - In: *Studia in memoriam Velizari Velkov* (Thracia, 13). Serdicae, 2000, 319-324.

В. Николов. Началото. - В: София - 120 години столица. Юбилейна книга. София, 2000, 118-123.

В. Николов. Българската археология през последното десетилетие на XX век. - *Старини*, 2000, 1, 95-97.

В. Николов. Аспекти от късната праистория на българските земи. - In: E. Grammatikopoulou (ed.). *The Balkans in Prehistory*. Athens: The National Hellenistic Research Foundation, 2001, 31-43.

В. Николов. Неолитни двуетажни къщи в Тракия. - *Археология*, 2001, 1-2, 1-12.

В. Николов. Българската археология през последното десетилетие на XX век. Праистория. - *Археология*, 2001, 3-4, 84-88.

V. Nikolov. Neolithic cult assemblages from the Early Neolithic settlement at Slatina, Sofia. - In: P. Biehl, F. Bertemes (eds.). *The Archaeology of cult and religion*. Budapest, 2001, 133-137.

V. Nikolov. Slatina-Sofia: Data on the early farming cult. - In: F. Draşovean (Hrsg.). *Festschrift für Gheorghe Lazarovici. Zum 60. Geburtstag* (Bibliotheca historica et archaeologica Banatica, 30). Timişoara, 2001, 19-31.

В. Николов. „Маските“ от Варненския некропол. - В: *Палеобалканистика и старобългаристика*. В. Търново, 2001, 453-455.

В. Николов, Д. Карастоянова, М. Гюрова. Селищна могила Капитан Димитриево, Пещерско: проучване на раннохалколитния пласт. - *Археология*, 2002, 1, 5-19.

В. Николов. Изобразителна дейност през халколита в Тракия. - В: Р. Гичева, К. Рабаджиев (ред.). Πύτῳ: Изследвания в чест на проф. Иван Маразов. *Studia in honorem Prof. Ivani Marazov*. София, 2002, 315-325.

В. Николов. Антропоморфна пластика от късно-неолитното селище Любимец. - *Археология*, 2002, 2, 25-32.

M. Lichardus-Itten, J. Lichardus u. V. Nikolov. Einführung zur Erforschung der Jungsteinzeit in Bulgarien. - In: M. Lichardus-Itten, J. Lichardus, V. Nikolov (Hrsg.). *Beiträge zu jungsteinzeitlichen Forschungen in Bulgarien* (Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde, 74). Bonn, 2002, 11-21.

V. Nikolov. Die wichtigsten Siedlungen der Perioden Karanovo I-V. - In: M. Lichardus-Itten, J. Lichardus, V. Nikolov (Hrsg.) *Beiträge zu jungsteinzeitlichen Forschungen in Bulgarien* (Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde, 74). Bonn, 2002, 85-94.

V. Nikolov. Problems of cultural development and chronology of the Early Neolithic in West Bulgaria. - In: M. Lichardus-Itten, J. Lichardus, V. Nikolov (Hrsg.). *Beiträge zu jungsteinzeitlichen Forschungen in Bulgarien* (Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde, 74). Bonn, 2002, 159-163.

V. Nikolov, E. Sirakova. Zwei frühneolithische Wohnhäuser aus Slatina-Sofia. - In: M. Lichardus-Itten, J. Lichardus, V. Nikolov (Hrsg.). *Beiträge zu jungsteinzeitlichen Forschungen in Bulgarien* (Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde, 74). Bonn, 2002, 165-189.

V. Nikolov. Nochmals über die Kontakte zwischen Anatolien und dem Balkan im 6. Jt. v. Ch. - In: R. Aslan, S. Blum, G. Kastl, F. Schweizer, D. Thumm (eds.). *Mauerschau: Festschrift für Manfred Korffmann*, 2. Remshalden-Grunbach, 2002, 673-678.

V. Nikolov. Die bulgarische Archäologie im letzten Jahrzehnt des 20. Jahrhunderts. - In: P. Biehl, A. Gramsch, A. Marciniak (Hrsg.). *Archäologien Europas / Archaeologies of Europe. Geschichte, Methoden und Theorien / History, methods and theories* (Tübinger Archäologische Taschenbücher, 3). Münster & New York, 2002, 303-307.

V. Nikolov. Stratigraphie, Baureste und Periodisierung der Kulturschichten. - In: S. Hiller, V. Nikolov (Hrsg.). *Karanovo, II. Die Ausgrabungen in O19*. Wien: Phoibos, 2002, 7-13.

V. Nikolov. Der Keramikkomplex aus Horizont VII (Schichtenfolge Karanovo II-III). - In: S. Hiller, V. Nikolov (Hrsg.). *Karanovo, II. Die Ausgrabungen in O19*. Wien: Phoibos, 2002, 15-28.

V. Nikolov. Keramikkomplex aus den Horizonten VI-IV (Schichtenfolge Karanovo III). - In: S. Hiller, V. Nikolov (Hrsg.). *Karanovo, II. Die Ausgrabungen in O19*. Wien: Phoibos, 2002, 29-56.

V. Nikolov. Keramikkomplex aus Horizont III (Schichtenfolge Karanovo III-IV). - In: S. Hiller, V. Nikolov (Hrsg.). *Karanovo, II. Die Ausgrabungen in O19*. Wien: Phoibos, 2002, 57-82.

В. Николов. Некоторые аспекты новейших исследований неолита во Фракий. - В: *Проблемы археологии Евразии. К 80-летию Н. Я. Мерперта*. Москва, 2002, 239-245.

В. Николов. За някои елементи на неолитната материална култура в Тракия. - *Годишник на Археологическия музей - Пловдив*, 9/1, 2002, 22-32.

V. Nikolov. The Neolithic and the Chalcolithic Periods in Northern Thrace. - *TÜBA-AR*, 6, 2003, 21-83.

V. Nikolov. Periodization of the Neolithic along the Struma Valley. - In: *In honorem annorum LXX Alexandri Fol* (Thracia, 15). Sofia, 2003, 99-106.

В. Николов, Д. Карастоянова. Рисуваната орнаментация като система за комуникация между поколенията (по материали от ранно- и среднеолитния пласт на тел Казанлък). - *Археология*, 2003, 2, 5-14.

В. Николов. Тракийски ямни светилища в района на Сунгурларе. - В: Д. Димитрова (ред.). *Пътят*.

Сборник научни статии, посветен на живота и творчеството на д-р Георги Китов. София, 2003, 145-155.

V. Nikolov, D. Karastoyanova. Painted pottery ornamentation as a communication system between generations (Based on evidence from the Early and Middle Neolithic layers at Tell Kazanlak). - In: L. Nikolova (ed.). Early symbolic systems for communication in Southeast Europe (BAR International Series, 1139). Oxford, 2003, 173-179.

V. Nikolov. Hacilar und das Mestatal: das Problem der Überseekontakte. - In: In Honorem Mihaili Lazarov (Thracia Pontica, VI.2). Sofia, 2003, 135-140.

V. Nikolov. Anthropomorphe Plastik aus der spätneolithischen Siedlung Ljubimec, Südost-Bulgarien. - In: M. Özdoğan, H. Hauptman, N. Başgelen (eds.). Köyden Kente. Yakındoğu'da İlk Yerleşimler. Ufuk Esin'e Armağan / From village to cities. Early villages in the Near East. Studies presented to Ufuk Esin. Istanbul, 2003, 481-490.

V. Nikolov. Раннеолитно селище Слатина: втори строителен хоризонт (предварително съобщение, част I). - Археология, 2004, 1-2, 5-14.

V. Nikolov. Neolithische zweigeschossige Häuser in Thrakien. - Praehistorische Zeitschrift, 79, 2004, 2, 231-243.

V. Nikolov. Über dem Denotat der Kulttischchen. - In: V. Nikolov, K. Băčvarov (Hrsg.). Von Domica bis Drama. Gedenkschrift für Jan Lichardus. Sofia, 2004, 33-41.

V. Nikolov. Динамика на културните процеси в неолитна Тракия. / V. Nikolov. Dynamics of the cultural processes in Neolithic Thrace. - В: В. Николов, К. Бъчваров, П. Калчев (ред.). Праисторическа Тракия / V. Nikolov, K. Băčvarov, P. Kalchev (eds.). Prehistoric Thrace. София - Стара Загора / Sofia - Stara Zagora, 2004, 13-25.

V. Nikolov. Постигания на академичната археология. Светлини и сенки върху археологическото наследство. - Списание на БАН, 117, 2004, 6, 11-14.

V. Nikolov. Сондажни проучвания на Юрганджийската селищна могила до Коньово, Новозагорско. - Археология, 2004, 3-4, 37-46.

V. Nikolov. Постигания на академичната археология. Светлини и сенки върху археологическото наследство. - Археология, 2004, 3-4, 102-105.

V. Nikolov. Dynamics of the cultural processes in Neolithic Thrace. - In: S. Perić (ed.). The Neolithic in the Middle Morava Valley, N1. The Central Pomoravlje in Neolithization of South East Europe. Belgrade, 2004, 69-74.

V. Nikolov. Музеят като изследователски център. - В: В. Николов (ред.). Национален археологически музей. 100 години от откриването на първата експозиция 18.05.1905 - 18.05.2005 г. София, 2005, 15-19.

V. Nikolov. Die anthropomorphe Gestalt in der Mythologie des Neolithikums. - In: F. Daim, W. Neubauer

(Hrsg.). Zeitreise Heldenberg. Geheimnisvolle Kreisgräben. Horn-Wien, 2005, 217-219.

V. Nikolov. Тел Караново и тел Капитан Димитриево - репери на неолитна Тракия. - В: Културните текстове на миналото. Носители, символи и идеи. Материали от Юбилейната международна научна конференция в чест на 60-годишнината на професор д.и.н. Казимир Попконстантинов, Велико Търново, 29 - 31 октомври 2003. Книга 1. София, 2005, 59-62.

V. Nikolov. Култовите масички от тел Казанлък. - In: K. Рабаджиев (ред.). Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov (Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis Supl. IV). Sofia, 2005, 510-518.

V. Nikolov. Престиж и белези на престиж в неолитното общество. - Археология, 2005, 1-4, 7-17.

V. Nikolov. Първи свидетелства за най-ранното солодобиване в Европа. - Археология, 2005, 1-4, 109-117.

V. Nikolov. Beobachtungen über den Übergang zwischen dem Früh- und dem Spätneolithikum in Thrakien und im Strumatal. - In: B. Brukner (ed.). From Starčevo to Vinča Culture. Zrenjanin, 2006, 43-51.

V. Nikolov. Negative Features in Neolithic Houses. - In: M.-C. Frère Sautot (dir.) Des trous... Structures en creux pré- et protohistoriques (Actes du Coll. de Dijon et Baume-les-Messieurs, 24-26 mars 2006). Montagnac, 2006, V-X.

V. Nikolov. Формиране на тракийската култура в края на ранната бронзова епоха. - Проблеми и изследвания на тракийската култура, 2, 2007, 33-40.

V. Nikolov. Bulgarian-Austrian Excavations at Tell Karanovo. Contributions to the Prehistory of Thrace. - In: F. Lang, C. Reinholdt, J. Weilhartner (Hrsg.). Στέφανος Αριστείδης. Archäologische Forschungen zwischen Nil und Istros. Festschrift für Stefan Hiller zum 65. Geburtstag. Wien, 2007, 191-197.

V. Nikolov. В зората на европейската цивилизация. - В: В. Николов, К. Ников (ред.). Древните цивилизации в българските земи. София, 2007, 5-17, 107-112.

V. Nikolov. Bulgarien, Karten 9-14 (Neolithikum, Äneolithikum). - In: M. Buchvaldek, A. Lippert, L. Kosnar (Hrsg.). Atlas zur Prähistorischen Archäologie Europas. Praha, 2007, 60-64.

V. Nikolov. Problems of the early stages of the Neolithization in the southeast Balkans. - In: M. Spataro, P. Biagi (eds.). A short walk through the Balkans: the first farmers of the Carpathian Basin and adjacent regions. Proceedings of the Conference held at the Institute of Archaeology UCL on June 20th - 22nd, 2005 (Società per la Preistoria e Protostoria della Regione Friuli-Venezia Giulia, 12). Trieste, 2007, 183-188.

V. Nikolov. „Стратиграфска последователност“ или „стратиграфска непрекъснатост“. - В: М. Гюрова (ред.). Праисторически проучвания в България: новите предизвикателства. София, 2008, 258-260.

В. Николов. Най-ранният солдобивен център в Европа / V. Nikolov. The Earliest Salt Extraction Center in Europe. - В: *Новости 2007 / News 2007*. София, 2008, 80-83.

V. Nikolov. Dana Bunar 2. - In: I. Cholakov, K. Chukalev. *Archaeology in Bulgaria, 2006 Season*. - *American Journal of Archaeology*, 112, 2008, 159-161.

V. Nikolov. Tell Provadia-Solnitsata. - In: I. Cholakov, K. Chukalev. *Archaeology in Bulgaria, 2006 Season*. - *American Journal of Archaeology*, 112, 2008, 165-166.

В. Николов. Въведение. - В: В. Николов (ред.). *Праисторически солдобивен център Провадия-Солницата. Разкопки 2005 - 2007 г. София, НАИМ - БАН*, 2008, 7-9.

В. Николов, В. Петрова. Тел Провадия-Солницата: археологически проучвания, стратиграфия и периодизация. - В: В. Николов (ред.). *Праисторически солдобивен център Провадия-Солницата. Разкопки 2005 - 2007 г. София, НАИМ - БАН*, 2008, 35-50.

В. Николов. Постройка 5: архитектура и съоръжения. - В: В. Николов (ред.). *Праисторически солдобивен център Провадия-Солницата. Разкопки 2005 - 2007 г. София, НАИМ - БАН*, 2008, 87-115.

В. Николов. Укрепителна система: аналитично описание, датировка и контекст. - В: В. Николов (ред.). *Праисторически солдобивен център Провадия-Солницата. Разкопки 2005 - 2007 г. София, НАИМ - БАН*, 2008, 277-296.

В. Николов, П. Лещиков. Ограден ров. Дребни находки. - В: В. Николов (ред.). *Праисторически солдобивен център Провадия-Солницата. Разкопки 2005 - 2007 г. София, НАИМ - БАН*, 2008, 309-317.

В. Николов. Обредни структури през неолита в българските земи. - В: Д. Гергова (ред.). *Phosphorion. Studia in honorem Mariae Čičikova*. София, 2008, 28-34.

V. Nikolov. Herausforderungen für die Forschung in Bulgarien: Notwendigkeit von Reformen der Organisation und der Finanzierung. - In: *Forschung in Bulgarien und Rumänien: Probleme und Perspektiven nach dem EU-Beitritt*. Sofia, 2008, 73-80.

В. Николов. Светилище от ранната бронзова епоха на тел Казанлък. - *Археология*, 2008, 1-4, 23-33.

В. Николов. Използване на солта от древността до наши дни. - *Наука*, 2009, 1, 30-33.

V. Nikolov. On the Semantics of the Neolithic Altars. - In: J. Marler, M. R. Dexter (eds.). *Signs of Civilization. Neolithic Symbol System of Southeast Europe*. Novi Sad - Sebastopol, 2009, 141-144.

В. Николов. Среднохалколитна отбранителна система на тел Провадия-Солницата. - В: Б. Петрунова, А. Аладжов, Е. Василева (ред.). *Laurea. In honorem Margaritae Vaklinova*, 1. София, 2009, 7-14.

В. Rangelov, V. Nikolov. The most ancient salt production factory in Europe and the oldest seismic event documented to the region of Provadia. - In: *5th Congress of Balkan Geophysical Society. Geophysics*

at the Cross-Roads. International Conference and Technical Exhibition - Belgrade, Serbia, 10 - 16 May 2009. Belgrade, 2009, N 6491.

В. Николов. Ретроспекция на солта. - В: *Проблеми и предизвикателства на археологическите и културно-историческите проучвания*, 1. *Археология и култура*. Пловдив, 2009, 54-62.

В. Николов. Технология на праисторическото производство на сол в Провадия Солницата. - В: В. Григоров, М. Даскалов, Е. Коматарова-Балинова (ред.). *Eurika. In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovaе*. София, 2009, 1-7.

В. Rangelov, V. Nikolov. Geodesy methods - support to archaeoseismology in Bulgaria. - In: *Modern technologies, education and professional practice in geodesy and related fields (19th international symposium)*. Sofia, 2009, 17-26.

В. Николов. Сакрални комплекси през ранната бронзова епоха в Казанлъшкото поле. - В: И. Гацов (ред.). *Saxa Loquuntur*. Сборник в чест на 65-годишнината на Николай Сираков. София, 2009, 293-300.

В. Николов. Колективна находка от къснонеолитни сърпове в тел Провадия-Солницата. - В: Д. Аладжова, А. Божкова, П. Делев, В. Николов, Х. Прешленов (ред.). *Сборник в памет на професор Велизар Велков*. София, 2009, 15-22.

V. Nikolov. Neue Forschungsthemen in der späten Vorgeschichte: Ljubimec und Provadija (Ostbulgarien). - In: V. Becker, M. Thomas, A. Wolf-Schuler (Hrsg.). *Zeiten - Kulturen - Systeme. Gedenkschrift für Jan Lichardus (Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes, 17)*. Langenweissbach, 2009, 141-149.

В. Николов. Сол и злато: Провадия-Солницата и Варненският халколитен некропол. - *Археология*, 2010, 1-2, 7-17.

V. Nikolov. Tell Provadia-Solnitsata. - In: I. Cholakov, K. Chukalev. *Archaeology in Bulgaria, 2007 - 2009*. - *American Journal of Archaeology*, 114, 2010, 731-733.

V. Nikolov. Salt and gold: Provadia-Solnitsata and the Varna Chalcolithic cemetery. - In: F. J. Abarquero Moras, E. Guerra Doce (coord.). *Los yacimientos de Villafafila (Zamora) en el marco de las explotaciones salineras de la prehistoria europea*. Valladolid, 2010, 37-48.

V. Nikolov. Periodisierung und Kulturdifferenzierung der postfrühneolithischen Schichtungen in neolithischen Siedlungen in Thrakien. - *Studia Praehistorica*, 13, 2010, 97-133.

V. Nikolov. Early Bronze Age sanctuary at Tell Kazanlak. - *Studia Praehistorica*, 13, 2010, 319-337.

V. Nikolov. Salt and gold: Provadia-Solnitsata and the Varna Chalcolithic cemetery. - *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 40, 2010, 4, 487-501.

V. Nikolov. Provadia-Solnitsata (NE Bulgaria): A

- salt-producing center of the 6th and 5th millennia BC. - In: M. Alexianu, O. Weller, R.-G. Curcă (eds.). *Archaeology and anthropology of salt: a diachronic approach* (BAR International Series, 2198). Oxford, 2011, 59-64.
- V. Nikolov. Die interdisziplinäre Erforschung der Spätvorgeschichte auf bulgarischen Boden. - In: V. Nikolov, K. Bacvarov, H. Popov (Hrsg.). *Interdisziplinäre Forschungen zum Kulturerbe auf der Balkanhalbinsel*. Sofia, 2011, 9-18.
- V. Nikolov. A reinterpretation of Neolithic complexes with dug-out features: pit sanctuaries. - In: V. Nikolov, K. Bacvarov, M. Gurova (eds.). *Festschrift for Marion Lichardus-Itten* (Studia Praehistorica, 14). Sofia, 2011, 91-119.
- V. Nikolov. Die Kategorie Zeit in der Spätvorgeschichte des Ostbalkans. - In: D. Goltschnigg (Hrsg.). *Phänomen Zeit. Dimensionen und Strukturen in Kultur und Wissenschaft*. Tübingen, 2011, 47-50.
- В. Николов. Неолитни ямни светилища. - *Археология*, 2011, 1, 7-24.
- В. Николов. Праистория на българските земи. - В: В. Николов, Д. Попов, П. Делев (ред.). *Българска национална история, 1. Българските земи през древността*. В. Търново: Абагар, 2011, 11-307.
- V. Nikolov. Tell Karanovo, Südbulgarien: das grosse Ap sidenhaus. - In: M. Dizdar (ed.). *Panonski prapovijesni osviti. Zbornik radova posvećenih Korneliji Minichreiter uz 65. Obljetnicu života*. Zagreb, 2011, 283-287.
- V. Nikolov. Das vorgeschichtliche Salzgewinnungszentrum Provadia-Solnitsata und seine Rolle für die circumpontischen Kontakte. - In: E. Sava, B. Govedarica, B. Hänsel (Hrsg.). *Der Schwarzmeerraum vom Äneolithikum bis in die Früheisenzeit (5000 - 500 v. Chr.)*. Bd. 2: Globale Entwicklung versus Lokalgeschehen. Rahden/Westf., 2011, 30-40.
- V. Nikolov. Salt, early complex society, urbanization: Provadia-Solnitsata (5500-4200 BC). - In: V. Nikolov, K. Bacvarov (eds.). *Salz und Gold: die Rolle des Salzes im prähistorischen Europa / Salt and Gold: The Role of Salt in Prehistoric Europe*. Provadia-Veliko Tarnovo, 2012, 11-65.
- В. Николов. Сол, ранно комплексно общество, урбанизация: Провадия-Солницата (5500 - 4200 г. пр. Хр.). - *Археология*, 2012, 1, 7-27.
- В. Николов. Природни катаклизми през V хил. пр. Хр. и загиване на първата европейска цивилизация. - *История*, 2012, 4, 346-351.
- В. Николов. Халколитни обредни ямни комплекси. - В: К. Рабаджиев, Х. Попов, М. Дамянов, В. Капарова (ред.). *Сборник в памет на академик Д. П. Димитров*. София, 2013, 17-22.
- В. Николов. Праисторически градски център през V хил. пр. Хр. в контекста на Западното Причерноморие: Провадия-Солницата. - *Археология*, 2013, 1, 7-21.
- В. Николов, В. Петрова. Проучвания на тел Караново в контекста на проблема за продължителността на хиатуса между късния халколит и ранната бронзова епоха. - *Археология*, 2013, 2, 7-24.
- В. Николов. Раннонеолитна обредна яма край Съединение, Сунгурларско. - В: В. Петрова, С. Танева, К. Бояджиев (съст.). *In memoriam Lilyana Pernicheva-Perets* (Годишник на Националния археологически музей, 12). София, 2014, 49-66.
- В. Николов. Провадия-Солницата: «город» V тыс. до н. э. в Западном Причерноморье. - В: *Древние культуры юго-восточной Европы и западной Азии. Сборник к 90-летию со дня рождения и памяти Н. Я. Мерперта*. Москва, 2014, 267-277.
- V. Nikolov. Newly-unearthed types of plastic figurines from the Late Neolithic pit sanctuary at Kapitan Andreevo in Southeast Bulgaria. - In: R. Gleser, F. Stein (Hrsg.). *Äusserer Anstoss und innerer Wandel. Festschrift für Rudolf Echt zum 65. Geburtstag*. Rahden/Westf., 2015, 21-26.
- В. Николов. Социални измерения на солта през късната праистория на Източните Балкани. - *Наука*, 2015, 4, 44-47.
- В. Николов. Сол, „реална“ и „престижна“ икономика в късната праистория на Източните Балкани. - В: *Музеите и устойчивото развитие. Сборник с доклади от четвъртата национална среща, 3 - 5 юни 2015 г. гр. Бургас*. София, 2015, 28-31.
- В. Николов. Животът и смъртта на неолитната къща. - *История*, 2015, 6, 581-590.
- В. Николов, Х. Попов, К. Бъчваров. Практики на Националния археологически институт и музей - БАН в изграждането на научни контакти с Германия. - *Археология*, 2015, 1-2, 143-148.
- V. Nikolov. A fifth millennium BC town in the context of the Western Black Sea coast: Provadia-Solnitsata. - In: V. Nikolov, W. Schier (Hrsg.). *Der Schwarzmeerraum vom Neolithikum bis in die Früheisenzeit (6000 - 600 v. Chr.)*. Kulturelle Interferenzen in der zirkumpontischen Zone und Kontakte mit ihren Nachbargebieten. Humboldt-Kolleg Varna, Bulgarien, 16-20. Mai 2012. *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa*, 30. Rahden/Westf., 2016, 129-140.
- K. McSweeney, K. Bacvarov, V. Nikolov, D. Andreeva, C. Bonsall. Infant burials in Early Bronze Age Bulgaria: A bioarchaeological appraisal of funerary behavior. - In: V. Nikolov, W. Schier (Hrsg.). *Der Schwarzmeerraum vom Neolithikum bis in die Früheisenzeit (6000 - 600 v. Chr.)*. Kulturelle Interferenzen in der zirkumpontischen Zone und Kontakte mit ihren Nachbargebieten. Humboldt-Kolleg Varna, Bulgarien, 16-20. Mai 2012. *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa*, 30. Rahden/Westf., 2016, 391-401.
- V. Nikolov, V. Petrova. Tell Karanovo: the hiatus between the Late Copper and the Early Bronze Age. - In: Z. Tsirtsoni (ed.). *The human face of radiocarbon: reassessing chronology in prehistoric Greece and Bulgaria, 5000-3000 cal BC*. Travaux de la Maison de

l'Orient 69. Lyon, 2016, 127-139.

В. Николов, Д. Такорова, Е. Сиракова. Изгоряла къща в раннеолитното селище Слатина-София. - В: Сборник в памет на Магдалина Станчева (Сердика-Средец-София, 5), София, 2016, 29-35.

В. Николов. Актуални проучвания на праисторическия солодобивен и градски център Провадия-Солницата (2012 - 2015). - Списание на БАН, 129, 2016, 1, 12-17.

V. Nikolov, H. Popov, K. Bacvarov. Praktiken am Nationalen Archäologischen Institut und Museum der BAW beim Aufbau wissenschaftlicher Kontakte mit Deutschland. - In: I. Pajeva, R. Argirova, K. Bacvarov, D. Boteva, N. Burneva (eds.). Bulgarian-German scientific cooperation: past, present, and future. Proceedings of the Humboldt-Kolleg, Sofia, November 26 - 28, 2015. Sofia, Faber, 2016, 94-102.

В. Николов. За ямите, къщите и гробовете в неолитната древност. - В: Проф. д-р Борис Борисов - ученици и приятели. ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ и българската археология, 2. В. Търново, 2016, 117-120.

V. Nikolov. The prehistoric salt-production and urban center of Provadia-Solnitsata, Northeastern Bulgaria. - Méditerranée, 125, 2016.

V. Nikolov. The Chalcolithic stone fortress of Provadia-Solnitsata. - In: S. Terna, B. Govedarica (eds.). Interactions, changes and meanings. Essays in honour of Igor Manzura on the occasion of his 60th birthday. Chişinău, 2016, 169-173.

Публикации в каталози на изложби

V. Nikolov. Die Kunst der späten Kupferzeit in Bulgarien. - In: Das erste Gold der Menschheit. Die älteste Zivilisation in Europa. Freiburg (1985) (второ издание, 1986), 22-28.

I. Ivanov, V. Nikolov. Katalog. - In: Das erste Gold der Menschheit. Die älteste Zivilisation in Europa. Freiburg (1985) (второ издание, 1986), 51-136.

V. Nikolov. Karanovo VI-Periode in Bulgarien. Belege zu Religion, Gesellschaft und Wirtschaft. - In: A. Fol (Hrsg.). Macht, Herrschaft und Gold: das Gräberfeld von Varna (Bulgarien) und die Anfänge einer neuen europäischen Zivilisation. Ausstellung organ. vom Minister für Kultur, Bildung und Wissenschaft der Volksrepublik Bulgarien etc., Moderne Galerie des Saarland-Museums. Saarbrücken 1988, 209-240.

V. Nikolov. Liste der erforschten Siedlungen und Gräberfelder der Karanovo VI-Periode in Bulgarien. - In: A. Fol (Hrsg.). Macht, Herrschaft und Gold: das Gräberfeld von Varna (Bulgarien) und die Anfänge einer neuen europäischen Zivilisation. Ausstellung organ. vom Minister für Kultur, Bildung und Wissenschaft der Volksrepublik Bulgarien etc., Moderne Galerie des Saarland-Museums. Saarbrücken 1988, 267-271.

V. Nikolov. L'art et la mythologie des agriculteurs du chalcolithique final sur les terres bul-gares. - In:

C. Éluère (éd.). Le Premier or de l'humanité en Bulgarie: 5e millénaire: [exposition], 17 janvier - 30 avril 1989, Musée des antiquités nationales. Saint-Germain-en-Laye, 1989, 45-48.

V. Nikolov. Das Flusstal der Struma an der früh-neolithischen Strasse von Anatolien nach Mitteleuropa. - In: M. Höneisen (Hrsg.). Die ersten Bauern: Pfahlbaufunde Europas. Forschungsberichte zur Ausstellung im Schweizerischen Landesmuseum und zum Erlebnispark/Ausstellung Pfahlbauland in Zürich, 28. April bis 30. September 1990. Band 2: Einführung, Balkan und angrenzende Regionen der Schweiz. Zürich, 1990, 63-69.

V. Nikolov. Le terre dei traci dal Neolitico alla tarda età del Bronzo. - In: R. Berti, E. La Porta (eds.). Glorie di Tracia: L'oro più Antico, i tesori, i miti / The glories of Thrace: the most ancient gold, the treasures, the myths. Firenze, 1997, 63-66.

V. Nikolov. Culture matérielle et systèmes religieux, mythologiques et cultuels de la préhistoire tardive sur les terres bulgares. - In: L'or des Thraces. Trésors de Bulgarie. Bruxelles, 2002, 47-51 / V. Nikolov. Materiële cultuur en religieuze, mythologische en cultische systemen in de Bulgaarse gebieden in de late prehistorie. - In: Goud van de Thraciërs. Schatten uit Bulgarije. Bruxelles, 2002, 47-51.

V. Nikolov. Die Kultur der ersten Ackerbauern im heutigen Bulgarien. - In: A. Fol, J. Lichardus, V. Nikolov (Hrsg.). Die Thraker. Das goldene Reich des Orpheus. Ausstellungskatalog Bonn. Bonn-Mainz, 2004, 15-29.

V. Nikolov. Cultura e arte dei primi agricoltori nelle terre Bulgare. - In: Tesori della Bulgaria. Dal Neolitico al Medioevo. Roma, 2006, 15-18.

V. Nikolov. Oggetti di culto del tardo Calcolitico (seconda metà del V millennio a.C.). - In: Tesori della Bulgaria. Dal Neolitico al Medioevo. Roma, 2006, 21-22.

V. Nikolov. Am Anfang der europäischen Zivilisation. - In: E. van der Meijden (Hrsg.). Die alten Zivilisationen Bulgariens. Das Gold der Thraker. Basel, 2007, 11-23.

В. Николов. Без злато може, но без сол не. - В: В. Николов (ред.). Солта е злато. Праисторически солодобивен център Провадия-Солницата. София, 2010, 7-18.

В. Николов. Праисторическо производство на сол в Провадия-Солницата: богатство зад каменни стени. - В: В. Николов (ред.). Солта е злато. Праисторически солодобивен център Провадия-Солницата. София, 2010, 69-86.

Предварителни отчети за археологически разкопки

S. Hiller, V. Nikolov. Tell Karanovo 1988. Vorläufiger Ausgrabungsbericht. Salzburg, 1988.

S. Hiller, V. Nikolov. Tell Karanovo 1989. Vorläufiger Ausgrabungsbericht. Salzburg, 1989.

S. Hiller, V. Nikolov. Tell Karanovo 1990. Vorläufiger

ger Ausgrabungsbericht. Salzburg, 1990.

S. Hiller, V. Nikolov. Tell Karanovo 1991. Vorläufiger Ausgrabungsbericht. Salzburg, 1991.

S. Hiller, V. Nikolov, S. Bökönyi, P. Höglinger, J. Görsdorf, B. Weninger. Tell Karanovo 1992. Vorläufiger Bericht. Salzburg, 1992.

S. Hiller, V. Nikolov. Tell Karanovo 1993-1994. Vorläufiger Bericht. Salzburg, 1994.

S. Hiller, V. Nikolov. Tell Karanovo 1995. Vorläufiger Bericht. Salzburg, 1995.

S. Hiller, V. Nikolov. Tell Karanovo 1996-1997. Vorläufiger Bericht. Salzburg, 1997.

S. Hiller, V. Nikolov. Tell Karanovo 1998-1999. Vorläufiger Bericht. Salzburg, 1999.

S. Hiller, V. Nikolov. Tell Karanovo 2000-2001. Vorläufiger Bericht. Salzburg, 2002.

S. Hiller, V. Nikolov, F. Lang. Tell Karanovo 2002-2004. Vorbericht. Salzburg, 2005.

В. Николов, В. Петрова, Е. Анастасова, Н. Еленски, Д. Андреева, С. Игнатова, П. Лещаков, М. Доткова, Е. Найденова, М. Класнаков. Археологическо проучване на къснелеолитното ямно светилище Любимец-Дана бунар 2. - В: Археологически открития и разкопки през 2006 г. София, 2007, 44-47.

В. Николов, В. Петрова, Н. Христов, Е. Анастасова, П. Лещаков. Археологически проучвания на солодобивен център Провадия-Солницата. - В: Археологически открития и разкопки през 2006 г. София, 2007, 47-51.

В. Николов, К. Ников, Т. Христова. Спасителни археологически проучвания на Обект 28, м. Хауза, Капитан Андреево, общ. Свиленград. - В: Археологически открития и разкопки през 2006 г. София, 2007, 51-53.

В. Николов, Л. Перничева, М. Лихардус-Итен, Ж.-П. Демул, М. Гребска-Кулова, И. Кулов. Археологически проучвания на праисторическото селище Ковачево, община Сандански. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 35-38.

В. Николов, В. Петрова, П. Лещаков, Е. Анастасова, Н. Еленски, С. Игнатова, К. Бояджиев, Д. Такорова, М. Люнчева, М. Доткова. Археологическо проучване на къснелеолитно ямно светилище Любимец-Дана бунар 2. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 57-60.

В. Николов, М. Класнаков. Сондажни археологически проучвания на неолитна селищна могила Борунката до Желязово, Бургаска област. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 60-62.

В. Николов, В. Петрова, Н. Христов, П. Лещаков, Е. Анастасова, П. Стоянова, М. Люнчева. Археологически проучвания на праисторическия солодобивен център „Провадия-Солницата“ при гр. Провадия. - В: Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 63-65.

В. Николов, В. Петрова, К. Бъчваров, Н. Хрис-

тов, П. Лещаков, Е. Анастасова, Д. Такорова, К. Бояджиев, С. Трифонов, М. Люнчева. Праисторически солодобивен център Провадия-Солницата: разкопки през 2008 г. - В: Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 67-70.

В. Николов, В. Петрова, К. Бъчваров, П. Лещаков, Н. Христов, Е. Анастасова, М. Люнчева, С. Трифонов, Д. Такорова, К. Бояджиев, М. Доткова. Археологически проучвания на тел Провадия-Солницата. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 65-68.

В. Николов, В. Петрова, Е. Анастасова, М. Люнчева. Археологически проучвания на тел Караново, Новозагорско. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 97-99.

В. Николов, Д. Андреева, М. Люнчева. Археологически проучвания на тел Крън, Казанлъшко. - В: Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 99-101.

В. Николов, В. Петрова, М. Люнчева, Е. Сиракова, Т. Тодоров, М. Славкова, В. Стоицова, Е. Пурнарова. Аварийно археологическо проучване на къснелеолитното ямно светилище Дана бунар 2 край Любимец. - В: Археологически открития и разкопки през 2010 г. София, 2011, 62-64.

В. Николов, В. Петрова, К. Бъчваров, Н. Христов, М. Люнчева, Е. Анастасова, С. Игнатова, П. Лещаков, С. Трифонов. Археологически проучвания на праисторическия солодобивен комплекс Провадия-Солницата. - В: Археологически открития и разкопки през 2010 г. София, 2011, 71-73.

В. Николов, К. Бъчваров, П. Лещаков, М. Люнчева, Н. Христов, Г. Самичкова, Д. Такорова, К. Бояджиев, Е. Анастасова, С. Трифонов, С. Игнатова, Й. Паринова, Е. Пурнарова, В. Стоицова, Т. Малтер, М. Славкова, В. Данов. Археологически проучвания на праисторическия солодобивен център Провадия-Солницата през 2011 г. - В: Археологически открития и разкопки през 2011 г. София, 2012, 66-68.

В. Николов, В. Петрова. Археологически разкопки на тел Караново през 2011 г. - В: Археологически открития и разкопки през 2011 г. София, 2012, 68-70.

В. Николов, П. Лещаков, М. Люнчева, К. Бъчваров, Н. Христов, С. Трифонов, Й. Паринова, Е. Пурнарова, В. Стоицова, М. Славкова, Т. Малтер, Й. Илиева, Е. Анастасова. Археологически проучвания на Провадия-Солницата през 2012 г. - В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 78-80.

В. Николов, В. Петрова, Т. Христова, П. Лещаков, М. Люнчева, Г. Самичкова, С. Терзийска-Игнатова, К. Бояджиев, Н. Христов. Спасителни археологически разкопки в м. Хауза до Капитан Андреево, Свиленградско през 2012 г. - В: Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 60-62.

В. Николов, Д. Такорова, Е. Сиракова, Т. Дяков. Археологически проучвания на раннелеолитното селище Слатина-София. - В: Археологически от-

крития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 41-44.

В. Николов, В. Петрова, Т. Христова, П. Лещаков. Пра- и протоисторически обреден комплекс в м. Хауза край Капитан Андреево, Свиленградско. Трасе на *Via Diagonalis*. - В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 68-70.

В. Николов, К. Бъчваров, П. Лещаков, Г. Самичкова, Н. Христов, К. Максунини, С. Трифонов, Е. Пурнарова, В. Стоицова, М. Славкова, Й. Илиева, С. Жечева, Р. Спасов, Ш. Мартино. Археологически проучвания на праисторическия солодобивен и градски център Провадия-Солницата през 2013 г. - В: Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 89-91.

В. Николов, Д. Такорова, Е. Сиракова, К. Митов, В. Стоицова, С. Жечева. Археологически проучвания на раннеолитното селище Слатина-София. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 39-41.

В. Николов, К. Бъчваров, Д. Такорова, В. Петрова, Г. Самичкова, Г. Кацаров. Спасително археологическо проучване на неолитното селище в м. Деве боаз при с. Мурсалево, община Кочериново. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 45-47.

В. Николов, К. Бъчваров, Д. Такорова, В. Петрова, Г. Самичкова, Г. Кацаров. Спасително археологическо проучване на площта на строителните дейности за канализационна система на Мурсалево в обхвата на източната част на неолитното селище в м. Деве боаз при с. Мурсалево, община Кочериново. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 48-50.

В. Николов, К. Бъчваров, П. Лещаков, Г. Самичкова, Н. Христов, М. Люнчева, В. Стоицова, Е. Пурнарова, С. Жечева, С. Трифонов, Д. Енверова, Й. Илиева, К. Максунини, М. Славкова. Археологически проучвания на праисторическия солодобивен и градски център Провадия-Солницата. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 88-90.

В. Николов, Д. Такорова, Е. Сиракова, Т. Дяков, К. Митов, В. Стоицова. Археологически проучвания на раннеолитно селище Слатина-София. - В: Археологически открития и разкопки през 2015 г. София, 2016, 62-65.

В. Николов, К. Бъчваров, Г. Кацаров, Г. Самичкова, Н. Еленски, Н. Николова. Спасително археологическо проучване на неолитното селище в м. Деве боаз при Мурсалево, община Кочериново. - В: Археологически открития и разкопки през 2015 г. София, 2016, 72-75.

В. Николов, К. Бъчваров, П. Лещаков, Г. Самичкова, Н. Христов, М. Люнчева, С. Трифонов, В. Стоицова, С. Жечева, Й. Илиева, М. Славкова, К. Мак-

суни, В. Тодоров. Археологически проучвания на праисторическия солодобивен и градски център Провадия-Солницата. - В: Археологически открития и разкопки през 2015 г. София, 2016, 119-121.

Рецензии в научни издания

В. Николов. Проблеми на безкерамичния неолит на Балканите (по повод книгата на St. Tabaczynski. *Neolit srodkowoeuropejski ...*). - Бюлетин на Клуба за НТМ - ИФ, 1, 1976, 14-18.

В. Николов. А. Радунчева. Виница... - Векове, 1976, 3, 84-85.

В. Николов. Истина или фалшификация. - Векове, 1977, 5, 78-79.

В. Николов. Проблеми на буго-днестровската култура (по повод монографията на В. И. Маркевич. *Буго-днестровская культура ...*). - Археология, 1978, 2, 58-61.

В. Николов. E. Hanschmann, Vl. Milojcic. Die deutschen Ausgrabungen auf der Argissa-Magula. - Археология, 1980, 2, 56-57.

В. Николов. A. Raduncheva. Prehistoric Sculpture ... - Векове, 1985, 3, 94.

V. Nikolov. G. Bakalakis, A. Sakellariou. Paradimi ... - *Studia Praehistorica*, 8, 1986, 225-230.

В. Николов. X. Тодорова. Каменно-медната епоха ... - Българска етнография, 1988, 4, 60-63.

В. Николов. S. Stankovic. Zrtvenici i prosopomorfni poklopci ... - Археология, 1990, 1, 61-62.

В. Николов. X. Тодорова, И. Вайсов. Новокаменната епоха ... - Археология, 1995, 2, 45-50.

В. Николов. H. Parzinger. Studien zur Chronologie ... - Археология, 1996, 4, 63-64.

V. Nikolov. C. Lichter. Untersuchungen zu den Bauten ... - *Germania*, 76, 1998, 1, 333-337.

В. Николов. E. Alram-Stern. Die Ägäische Frühzeit ... - Старини, 1999, 1, 111-113.

В. Николов. M. Korkuti. Neolithikum und Chalkolithikum ... - Старини, 1999, 1, 113-115.

В. Николов. Ulrich Veit. Studien zum Problem ... - Старини, 1999, 2, 79-82.

В. Николов. D. Gronenborn. Silexartefakte der ältestbandkeramischen Kultur ... - Старини, 1999, 2, 83-84.

В. Николов. C. Lichter. Untersuchungen zu den Bestattungssitten ... - Археология, 2003, 1, 52-54.

В. Николов. H. Schubert. Die bemalte Keramik ... - Археология, 2003, 1, 55-56.

В. Николов. Neolithic in Turkey. The Cradle of Civilization ... - Археология, 2003, 4, 59-60.

В. Николов. С. Чохаджиев. Неолитни и халколитни култури в басейна на река Струма ... - Археология, 2008, 1-4, 184-189.

В. Николов. R. Krauß. Ovčarovo-Gorata. Eine frühneolithische Siedlung in Nordostbulgarien. ... - Археология, 2015, 1-2, 153-157.

Съставил: Крум Бъчваров

Научни публикации на специалистите от Националния археологически институт и музей на БАН през 2015 г.

D. Agre. Archaeological investigation of the "Lozianska Mogila" Barrow located near the Village of Boyanovo, Municipality of Elkhovo, in South-eastern Bulgaria. - *Praehistorische Zeitschrift*, 2015, 90, 1-2, 141-171.

D. Agre. La Sepulture aristocratique d'un prince Odryse. Le tumulus de Golyamata Mogila. - *Dossiers d'Archéologie*, 2015, 368, 86-91.

S. Alexandrov. Date noi despre cultura ceramicii incrustate în Bulgaria de Nord-Vest. - In: C. Schuster, C. Tulugea, C. Terteci (eds). *Volum dedicate profesorului Petre I. Roman la cea de-a 80-a aniversare (Buridava 22/1, SYMPOSIA THRACOLOGICA, 10)*. Râmnicu Vâlcea, 2015, 291-309.

S. Alexandrov, E. Kaiser. The early barrow graves in West Pontic Area. Cultures? Migrations? Interactions? - In: V. Nikolov, W. Schier (eds). *Der Schwarzmeerraum vom Neolithikum bis in die Früheisenzeit (6000 - 600 v. Chr.). Kulturelle Interferenzen in der Zirkumpontischen Zone und Kontakte mit ihren Nachbargebieten (Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, 29)*. Rahden/Westf., 2015, 351-362.

S. Alexandrova. The black-slipped pottery from Heraclea Sintica (2nd - 4th c. AD). - In: L. Vagalinski, E. Nankov (eds). *Heraclea Sintica: from Hellenistic Polis to Roman Civitas (4th C. BC - 6th C. AD)*. Proceedings of a Conference at Petrich, Bulgaria, September 19-21, 2013 (Papers of the American Research Center in Sofia, 2). Sofia, 2015, 144-155.

D. Antonovic, M. Gurova. MESO 2015. The 9th International conference on the Mesolithic in Europe, Belgrade, Serbia, September 14th - 18th. - *Bulgarian e-Journal of Archaeology*, 2015, 2, 219-223.

G. Atanasov, Z. Dimitrov. About the dating and history of the urn-sarcophagus with relics of St. Dassi from Durostorum (+ 20 November 303 AD). - *Pontica*, 2015, 47, 97-110.

K. Bacvarov. Review of R. Krauß, *Ovčarovo-Gorata: Eine frühneolithische Siedlung in Nordostbulgarien* (2014). - *Archaeologia Austriaca*, 2015, 99, 240-242.

A. Baralis, K. Panayotova. Les colonies grecques aux marges de la Thrace. Le territoire d'Apollonia. - *Dossiers d'Archéologie*, 2015, 368, 78-83.

A. Baralis, K. Panayotova, M. Gyuzelev, T. Bogdanova, A. Riapov, B. Galabova, N. Atanasova-Timeva, D. Nedev. La Mission archéologique franco-bulgare à Apollonia du Pont (Sozopol, Bulgarie): bilan de la campagne 2014. - *Dialogues d'histoire ancienne*, 2014, 40/2, 241-257.

A. Baralis, Tz. Popova. Les paysages ruraux de Thrace. - *Dossiers d'Archéologie*, 2015, 368, 50-56.

K. Boyadzhiev. Battle axes in Chalcolithic cemeteries from Northeastern Bulgaria and the Western Black sea coast. - In: V. Nikolov, W. Schier (eds). *Der Schwarz-*

meerraum vom Neolithikum bis in die Früheisenzeit (6000 - 600 v. Chr.). Kulturelle Interferenzen in der Zirkumpontischen Zone und Kontakte mit ihren Nachbargebieten (Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, 29). Rahden/Westf., 2015, 27-37.

Y. Boyadzhiev. Tell Yunatsite: Development and absolute chronology of the settlements from the beginning of the Chalcolithic to the Early Bronze age. - In: S. Hansen, P. Raczky, A. Anders, A. Reingruber (eds). *Neolithic and Copper Age between the Carpathians and the Aegean Sea. Chronologies and Technologies from the 6th to the 4th Millenium BCE*. International Workshop Budapest 2012 (Archäologie in Eurasien, 31). Habelt-Verlag Bohn, 2015, 381-393.

Y. Boyadzhiev. The radiocarbon dates from the Varna Eneolithic Cemetery and the problem of the absolute chronology of the Eneolithic period in Bulgaria. - In: V. Nikolov, W. Schier (eds). *Der Schwarzmeerraum vom Neolithikum bis in die Früheisenzeit (6000 - 600 v. Chr.). Kulturelle Interferenzen in der Zirkumpontischen Zone und Kontakte mit ihren Nachbargebieten (Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, 29)*. Rahden/Westf., 2015, 175-184.

Y. Boyadzhiev. The transition between Neolithic and Chalcolithic on the territory of Bulgaria. - In: W. Schier, F. Draşovean (eds). *The Neolithic and Eneolithic in Southeast Europe. New approaches to dating and cultural dynamics in the 6th to 4th millennium B.C.* (Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, 28). Rahden/Westf., 2015, 49-68.

A. Bozkova. The Pottery of Ancient Thrace. - In: J. Valeva, E. Nankov, D. Graninger (eds). *A Companion to Ancient Thrace*. Wiley-Blackwell, 2015, 229-242.

A. Bozkova, P. Kiyashkina. Une colonie dorienne sur la Mer Noire - Mésambria du Pont. - *Dossiers d'Archéologie*, 2015, 368, 76-77.

I. D. Cholakov. Handcraft production in the ancient city of Heraclea Sintica (on archaeological data). - In: L. Vagalinski, E. Nankov (eds). *Heraclea Sintica: from Hellenistic Polis to Roman Civitas (4th C. BC - 6th C. AD)*. Proceedings of a Conference at Petrich, Bulgaria, September 19-21, 2013 (Papers of the American Research Center in Sofia, 2). Sofia, 2015, 225-234.

A. Cholakova. Networks of distribution at the margins of the Empire - late antique glass vessels from the Lower Danube region. - In: V. Kassianidou, M. Dikomitou-Eliaidou (eds). *The NARNIA Project: Integrating Approaches to Ancient Material Studies*. Nicosia: The NARNIA Project and the Archaeological Research Unit, University of Cyprus. Nicosia, 2014, 94-104.

A. Cholakova, Th., Rehren, I. C. Freestone. Compositional identification of 6th c. AD glass from the Lower Danube. - *Journal of Archaeological Science: Reports*, 2015. DOI: <http://dx.doi.org/10.1016/j.jasrep.2015.08.009>.

M. Damyanov. The Greek colonists. - In: J. Valeva, E. Nankov, D. Graninger (eds). *A Companion to Ancient Thrace*. Wiley-Blackwell, 2015, 295-307.

- Z. Dimitrov.** Architectural decoration in the Colony of *Ulpia Ratiaria*. - In: L. Vagalinski, N. Sharankov (eds). *Limes XXII. Proceedings of the 22nd International Congress of Roman Frontier Studies Ruse, Bulgaria, September 2012* (Bulletin of the National Archaeological Institute, 42). Sofia, 2015, 563-580.
- Z. Dimitrov.** Latest data from archaeological excavation of *Ratiaria*. Architectural complexes and problems of the studies. - *Studii și comunicări. Arheologie-Istorie*, 2015, 20-21, 105-119.
- Z. Dimitrov.** Resumption of the regular archaeological excavations of *Ratiaria* - new data, problems and prospects of the studies in early Byzantine era. - In: M. Rakocija (ed.). "NIŠ AND BYZANTIUM. Symposium XIII" (The Collection of the Scientific Work from the 13th Symposium in Niš, 3-5 June 2014). Niš, 2015, 185-196.
- Z. Dimitrov.** The construction of *Marcianopolis*: Local and import stone production and the relations with the Western Pontic Colonies in the Principate. - In: G. R. Tsetskhladze, A. Avram, J. Hargrave. *The Danubian Lands between the Black, Aegean and Adriatic Seas (7th Century BC - 10th Century AD). Proceedings of the Fifth International Congress on Black Sea Antiquities (Belgrade - 17-21 September 2013)*. Belgrade, 2015, 489-493.
- Z. Dimitrov.** *Ulpia Ratiaria*: possible temple buildings according to the architectural details on the terrain and lapidarium. - In: *Proceedings of the 2nd International Conference on the Roman Danubian Provinces "Religion and Acculturation in the Danubian Provinces"*, 2, 2015, 497-506.
- Z. Dimitrov, K. Stanev.** Roman quarries in Bulgaria. - *Bulletin Instrumentum*, 2015, 42, 37-41.
- D. Dimitrova.** Le faste des tombeaux de la Tundja et les rituels pour l'au-delà. - *Dossiers d'Archéologie*, 2015, 368, 38-41.
- D. Dimitrova.** Le tumulus Golyama Kosmatka la tombe du roi Seuthes III. - *Dossiers d'Archéologie*, 2015, 368, 48-49.
- D. Dimitrova.** Mormântul regelui Seuthes al III-lea din tumulul Golyama Kosmatka - Fazele de construcție și de utilizare. - In: *Honorem professoris Valerii Sîrbu (Istros, 21)*. Brăila, 2015, 177-228.
- V. Dinchev.** RATIARIA. From Colonia *Ulpia Traiana Ratiaria* to *Anastasiana Ratiaria*. - In: R. Ivanov (ed.). *Thracian, Greek, Roman and Medieval Cities, Residences and Fortresses in Bulgaria*. Sofia, 2015, 173-196.
- V. Dintchev.** The Municipia of the Province of *Moesia Inferior*. - In: L. Vagalinski, N. Sharankov (eds). *Limes XXII. Proceedings of the 22nd International Congress of Roman Frontier Studies Ruse, Bulgaria, September 2012* (Bulletin of the National Archaeological Institute, 42). Sofia, 2015, 581-591.
- S. Doncheva, I. Bunzelov.** Buckles with images of animals and mythological creatures from Medieval Bulgaria. - *Pontica*, 2015, 47, 325-345.
- S. Doncheva, N. Nikolov.** Wax seals in the Early Middle Ages in Bulgaria - storage and use. - *Arheologia Mileniului I p.Chr*, 3, 2015.
- S. Doncheva, B. Totev.** Application of three-dimensional (3-D) design and animation in reconstruction of religious building. - In: *Archaeology of the First Millennium A.D. Nomads and the Autochthonous in the First Millennium A.D. Ploiești*, 4, 2015, 587-600.
- A. Gotzev, V. Petrova.** Emporion *Pistiros* and organization of its layout. - In: *Proceedings of the International Colloquium Residential Centres (Dava, Emporium, Oppidum, Hilfort, Polis) and Cult Places in the Second Iron Age of Europe (Mousaios, 19)*. Buzău, 2015, 149-169.
- G. Grozdanova, H. Popov, M. Kovacheva, M. Kostadonova-Avramova.** The early mediaeval settlement at *Kapitan Andreevo*, SE Bulgaria: relative and absolute chronology. - In: *Archaeology of the First Millennium A.D. Nomads and the Autochthonous in the First Millennium A.D. Ploiești*, 4, 2015, 451-475.
- J.-L. Guadelli, N. Sirakov, K. Boyadzhiev, I. Dimitrova, M. Fontugne, A. Guadelli, M. Kovacheva, I. Krumov, V. Miteva, E. Monesi, G. Muttoni, P. Nikolov, S. Sirakova, S. Taneva, N. Tisnérat-Laborde, D. Yordanova, N. Yordanova, N. Zahariev.** Les plus anciennes manifestations de la présence humaine dans les Balkans. Rapport de la Mission Paléolithique-Bulgarie (MAE), 2015.
- M. Gurova.** Cereal polish: Diagnosis, challenge or confusion. - In: J. Marreiros, N. Bicho, J. F. Gibaja (eds). *International Conference on Use-Wear Analysis: Use-Wear 2012 (2014)*. Cambridge Scholars Publishing, 2015, 90-102.
- T. Hristova.** Relations between the Bulgarian lands and the Northwestern Pontic region during the Late Bronze Age (according to the metal finds data). - In: V. Nikolov, W. Schier (eds). *Der Schwarzmeerraum vom Neolithikum bis in die Früheisenzeit (6000 - 600 v. Chr.). Kulturelle Interferenzen in der Zirkumpontischen Zone und Kontakte mit ihren Nachbargebieten (Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, 29)*. Rahden/Westf., 2015, 155-164.
- R. Ivanov, K. Luka.** *Montana* - praesidium, regio, municipium. - In: R. Ivanov (ed.). *Thracian, Greek, Roman and Medieval Cities, Residences and Fortresses in Bulgaria*. Sofia, 2015, 197-278.
- R. Ivanov, V. Stoickov.** Bricks with stamps discovered in the *Defens Almus*, Lower Moesia. - In: A. Tomas (ed.). *Ad fines Imperii Romani. Studia Thaddaeo Sarnowski septuagenario ab amicis, collegis discipulisque dedicata. Varsaviae*, 2015, 147-151.
- N. Ivanova.** Grinding, crushing, worshipping. A case study of *Olynthus* mills in Late Iron Age Thrace. - In: A. Diler, S. Kaan, U. Aydinoglu (eds). *Olive Oil and Wine Production in Eastern Mediterranean during Antiquity. International Symposium Proceedings*. Izmir, 2015, 141-154.

- I. Jordanov.** Die Siegel des mittelalterlichen Bulgarien (864-971). - In: E. Gruber, C. Lutter, O. Schmitt (eds). Eine Kulturgeschichte der Überlieferung. Mittel- und Südosteuropa im Mittelalter. Wien, 2015.
- I. Jordanov.** Some observation on dating and attribution of Byzantine seals (IV - XIV c.), According Corpus of Byzantine Seals of Bulgaria. - In: H. Ivakin, N. Khrapunov, W. Seibt (eds). Byzantine and Rus' seals. Proceedings of the International Colloquium on Rus' - Byzantine Sigillography Kyiv, Ukraine, 13-16 September 2013. Kyiv, 2015, 125-143.
- G. Kabakchieva.** Neue Angaben über die Oescus in der Spätantike. - *Miscelanea Bulgarica*, 2015, 22, 193-205.
- G. Kabakchieva.** Oescus under Emperor Trajan's rule - from legionary camp to Roman colony. - In: I. Piso, R. Varga (eds). Trajan und seine Städte - Colloquium Cluj-Napoca 29. September - 2. Oktober 2013. Mega Verlag, 2015, 184-195.
- G. Kabakchieva.** The Knidian ware from Bulgaria. - In: A. Panaite, C. Capita, R. Cirjan (eds). *Moesica et Christiana. Studies in Honour of Prof. Alexandru Barnea on his 70th Anniversary*. București, 2015, 111-123.
- G. Kabakchieva, S. Lazarova.** The Late Roman *principia* at the Roman fort Dimum (now Belene, Bulgaria). - In: L. Vagalinski, N. Sharankov (eds). *Limes XXII. Proceedings of the 22nd International Congress of Roman Frontier Studies Ruse, Bulgaria, September 2012* (Bulletin of the National Archaeological Institute, 42). Sofia, 2015, 195-201.
- K. McSweeney, K. Bacvarov, V. Nikolov, D. Andreeva, C. Bonsall.** Infant burials in Early Bronze Age Bulgaria: A bioarchaeological appraisal of funerary behavior. - In: V. Nikolov, W. Schier (eds). *Der Schwarzmeerraum vom Neolithikum bis in die Früheisenzeit (6000 - 600 v. Chr.). Kulturelle Interferenzen in der Zirkumpontischen Zone und Kontakte mit ihren Nachbargebieten* (Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, 29). Rahden/Westf., 2015, 311-321.
- R. Milcheva.** Roman gravestones with portraits from the Middle Struma valley. - In: L. Vagalinski, E. Nankov (eds). *Heraclea Sintica: from Hellenistic Polis to Roman Civitas (4th C. BC - 6th C. AD). Proceedings of a Conference at Petrich, Bulgaria, September 19-21, 2013* (Papers of the American Research Center in Sofia, 2). Sofia, 2015, 292-303.
- G. Nekhrizov.** Dolmens and rock-cut monuments. - In: J. Valeva, E. Nankov, D. Graninger (eds). *A Companion to Ancient Thrace*. Wiley-Blackwell, 2015, 126-143.
- G. Nekhrizov, D. Agre.** Les premiers tombeaux de Thrace. - *Dossiers d'Archéologie*, 2015, 368, 18-21.
- S. Neykova.** Ethic and scientific approaches in the conservation of terracotta masks and figures from the archaeological site of Heraclea Sintica in Bulgaria. - In: L. Vagalinski, E. Nankov (eds). *Heraclea Sintica: from Hellenistic Polis to Roman Civitas (4th C. BC - 6th C. AD). Proceedings of a Conference at Petrich, Bulgaria, September 19-21, 2013* (Papers of the American Research Center in Sofia, 2). Sofia, 2015, 156-167.
- V. Nikolov.** A fifth millennium BC town in the context of the Western Black Sea coast: Provadia-Solnitsata. - In: V. Nikolov, W. Schier (Hrsg.). *Der Schwarzmeerraum vom Neolithikum bis in die Früheisenzeit (6000 - 600 v. Chr.). Kulturelle Interferenzen in der zirkumpontischen Zone und Kontakte mit ihren Nachbargebieten*. Humboldt-Kolleg Varna, Bulgarien, 16-20. Mai 2012 (Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, 30).
- V. Nikolov.** Newly-unearthed types of plastic figurines from the Late Neolithic pit sanctuary at Kapitan Andreevo in Southeast Bulgaria. - In: R. Gleser, F. Stein (eds). *Äusserer Anstoss und innerer Wandel. Festschrift für Rudolf Eicht zum 65. Geburtstag* (Internationale Archäologie - *Studia honoraria*, 37), 2015, 21-26.
- K. Panayotova, M. Damyanov, D. Stoyanova, T. Bogdanova.** Apollonia Pontica: The Archaic temenos and settlement on the Island of St. Kirik. - In: J. M. Alvarez, T. Nogales, I. Roda (eds). *Centre and Periphery in the Ancient World. Proceedings of the 17th International Congress of Classical Archaeology*, 1. Merida, 2014 (2015), 595-598.
- S. Petrova.** The Early Christian basilicas in the urban planning of Parthicopolis. - In: M. Rakocija (ed.). "NIŠ AND BYZANTIUM. Symposium XIII" (The Collection of the Scientific Work from the 13th Symposium in Niš, 3-5 June 2014). Niš, 2015, 161-184.
- S. Petrova, V. Petkov.** Παρθικοπολις - Παρθικοπολις. - In: R. Ivanov (ed.). *Thracian, Greek, Roman and Medieval Cities, Residences and Fortresses in Bulgaria*. Sofia, 2015, 341-492.
- V. Petrova.** Varna culture: an autonomous phenomenon or a local version of the Kodzhadermen-Gumelnitsa-Karanovo VI cultural complex. - In: V. Nikolov, W. Schier (eds). *Der Schwarzmeerraum vom Neolithikum bis in die Früheisenzeit (6000 - 600 v. Chr.). Kulturelle Interferenzen in der Zirkumpontischen Zone und Kontakte mit ihren Nachbargebieten* (Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, 29). Rahden/Westf., 2015, 345-350.
- H. Popov.** Settlements. - In: J. Valeva, E. Nankov, D. Graninger (eds). *A Companion to Ancient Thrace*. Wiley-Blackwell, 2015, 109-125.
- H. Popov, K. Nikov, A. Jockenhöfel.** Ada Tepe (Krumovgrad, Bulgarien) - ein neu entdecktes spätbronzezeitliches Goldbergwerk im balkanisch-ägäischen Kommunikationsnetz. - In: G. Von Bülow (ed.). *Kontaktzone Balkan. Beiträge des internationalen Kolloquiums „Die Donau-Balkan-Region als Kontaktzone zwischen Ost-West und Nord-Süd“ vom 16. - 18. Mai 2012 in Frankfurt a. M. (Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte Band, 20)*, 2015, 45-62.
- H. Preshlenov.** Deultum-Debeltos: archaeological excavation of the street spaces and structures, 2004-13. - In: G. R. Tsatskheladze, A. Avram, J. Hargrave. *The Danubian Lands between the Black, Aegean and Adriatic*

- Seas (7th Century BC - 10th Century AD). Proceedings of the Fifth International Congress on Black Sea Antiquities (Belgrade - 17-21 September 2013). Belgrade, 2015, 393-400.
- H. Preshlenov.** Die frühbyzantinische Verteidigungslinie im Östlichen Haemus. Ergebnisse von den Untersuchungen in Eminska Planina. - In: L. Vagalinski, N. Sharankov (eds). Limes XXII. Proceedings of the 22nd International Congress of Roman Frontier Studies Ruse, Bulgaria, September 2012 (Bulletin of the National Archaeological Institute, 42). Sofia, 2015, 227-232.
- M. Raycheva.** Dea Roma in Thrace. - *Archaeologia Bulgarica*, 2015, 1, 23-34.
- M. Raycheva.** The imperial cult in Perinthos. - *Archaeologia Bulgarica*, 2015, 2, 23-32.
- T. Rehren, P. Leshtakov, P. Penkova.** Reconstructing Chalcolithic copper smelting at Akladi cheiri, Chernomorets, Bulgaria. - In: V. Nikolov, W. Schier (eds). Der Schwarzmeerraum vom Neolithikum bis in die Früheisenzeit (6000 - 600 v. Chr.). Kulturelle Interferenzen in der Zirkumpontischen Zone und Kontakte mit ihren Nachbargebieten (Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, 29). Rahden/Westf., 2015, 197-206.
- M. Robov.** Digital reconstruction of the facade decoration of the St. Demetrius of Thessaloniki Church in Veliko Tarnovo. - In: Proceedings of the UNESCO International Conference on Digital Preservation and Presentation of Cultural and Scientific Heritage (DiPP15), 2015, 34-39.
- V. Slavchev, K. Dimitrov, M. Etze.** Die Komplexe 2, 3 und 15 mit Gesichtsdarstellungen aus dem kupferzeitlichen Gräberfeld von Varna. - In: V. Nikolov, W. Schier (eds). Der Schwarzmeerraum vom Neolithikum bis in die Früheisenzeit (6000 - 600 v. Chr.). Kulturelle Interferenzen in der Zirkumpontischen Zone und Kontakte mit ihren Nachbargebieten (Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, 29). Rahden/Westf., 2015, 400-425.
- S. Stanilov.** Awarische und bulgarische Gürtelbeschläge des VIII. Jahrhunderts in der Sammlung Watewi. - *Archaeologia Bulgarica*, 2015, 1, 53-68.
- E. Todorova.** Policy and trade in the Northern periphery of the Eastern Mediterranean: amphora evidence from present-day Bulgaria (7th - 14th centuries). - In: Proceedings of the 10th International Congress on Medieval Pottery in the Mediterranean, Silves, 22-27 October 2012. Silves, Mértola, 2015, 574-585.
- M. Tonkova.** Adornments. - In: J. Valeva, E. Nankov, D. Graninger (eds). A Companion to Ancient Thrace. Wiley-Blackwell, 2015, 212-228.
- M. Tonkova.** Les artisans traces et l'art du métal. - *Dossiers d'Archéologie*, 2015, 368, 22-25.
- M. Tonkova.** The jewellery of a wealthy Thracian woman from Anchialos and the fashion in Middle and Late Hellenistic jewellery. - In: S. Raux, I. Bertrand, M. Feugère (eds). Actualité de la recherche sur les mobiliers non céramiques de l'Antiquité et du haut Moyen Âge (Monographie Instrumentum, 51/Mémoire, 49). Montagnac, Chauvigny, 2015, 699-716.
- M. Tonkova, A. Bozkova.** Les produits de luxe grecs et leur circulation en Thrace. - *Dossiers d'Archéologie*, 2015, 368, 72-75.
- M. Tonkova, A. Gotsev.** Sanctuaires, cultes et sacrifices en pays thrace. - *Dossiers d'Archéologie*, 2015, 368, 12-17.
- S. Torbatov.** The Transformations of a Roman military site: The case with Mezdra (North-Western Bulgaria). - In: L. Vagalinski, N. Sharankov (eds). Limes XXII. Proceedings of the 22nd International Congress of Roman Frontier Studies Ruse, Bulgaria, September 2012 (Bulletin of the National Archaeological Institute, 42). Sofia, 2015, 151-161.
- L. Vagalinski.** Recent archaeological data about Heraclaea Sintica. - In: L. Vagalinski, E. Nankov (eds). Heraclaea Sintica: from Hellenistic Polis to Roman Civitas (4th C. BC - 6th C. AD). Proceedings of a Conference at Petrich, Bulgaria, September 19-21, 2013 (Papers of the American Research Center in Sofia, 2), Sofia, 2015, 86-125.
- D. Vladimirova-Aladzhova.** Silver minting amidst Rome and Byzantium. - *Scripta Antiqua. Вопросы древней истории, филологии, искусства и материальной культуры*, 2015, 4, 551-553.
- Д. Агре.** Археологически разкопки на укрепен дом в м. Голата нива край с. Синеморец, община Царевово. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 213-215.
- Д. Агре.** Могила № 2 в м. Райкова могила край с. Стройно, община Елхово. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 211-213.
- Д. Агре, Д. Дичев.** Археологически разкопки на укрепен тракийски владетелски дом в м. Татар маша край с. Княжево, община Тополовград. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 205-207.
- Д. Агре, Д. Дичев, Х. Христов.** Археологически разкопки на селищен обект в м. Манастирчето - Св. Илия, край с. Стройно, община Елхово. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 208-211.
- А. Аладжов.** Проучвания на крепостната стена на Ахтопол. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 691-693.
- А. Аладжов, Е. Василева.** Археологическо проучване на Обект № 3, Джерман 1 по трасето на АМ „Струма“ (км 331+800 - км 332+145). - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 756-757.
- А. Аладжов, Е. Василева.** Обект № 8 по трасето на АМ „Струма“ (км 333+110 - км 333+280), с. Джерман, община Дупница, област Кюстендил. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 753-754.
- А. Аладжов, Е. Коматарова-Балинова, С. Стани-**

- лов.** Кръгла каменна площадка в Плиска. Северна периферия. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 592-594.
- Ж. Аладжов.** Нумизматични данни за етническите промени в Тракия и Хемимонт през XI - XII в. - Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 2014, 10, 131-138.
- Ж. Аладжов.** Печат на Алексей Контостефан от Маркели (XII). - *Bulgaria mediaevalis*, 2013 - 2014, 4-5, 87-91.
- Ж. Аладжов.** Преславската Патриаршия-юг, сектор „Улица“, НИАР „Велики Преслав“. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 613-616.
- С. Александров, П. Девлова.** Спасителни археологически проучвания на обект УПИ ХХI-161 по плана на гр. Созопол. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 372-375.
- С. Александров, Г. Иванов.** Спасителни археологически разкопки на обект № 9 по трасето на междусистемна газова връзка България - Сърбия. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 120.
- С. Александров, В. Милчева.** Спасителни археологически разкопки на надгробна могила в м. Вехите лозя, землище на с. Трояново, община Раднево. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 748.
- С. Александров, Т. Христова.** Селище от ранната и средната бронзова епоха до Димово, Видинско (Северозападна България). - *Археология*, 2014, 1-2, 83-93.
- П. Андреева.** Празници в римската провинция Тракия (I - III век) (Дисертации, 8). София, 2015.
- А. Божкова, П. Кияшкина.** Археологическо проучване на обект „Археологически комплекс при Западна порта - северозападен сектор“ в резерват „Старинен Несебър“. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 294-295.
- А. Божкова, П. Кияшкина.** Археологическо проучване на обект в поземлен имот № 9047, кв. 18а по плана на гр. Несебър, ул. „Крайбрежна“ в резерват „Старинен Несебър“. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 297-298.
- А. Божкова, Я. Мутафчиева.** Спасително археологическо проучване на обект № 12, ЛОТ 2, по трасето на АМ „Струма“, км 343+400 - 343+500. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 184-187.
- Б. Божкова.** Римски монети от археологическото проучване на кастела *DIMUM*. - Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 2014, 10, 113-120.
- С. Бонев.** По повод на новонамерена тока с лъв от Преслав. - *Плиска-Преслав*, 2015, 11, 389-394.
- С. Бонев, Р. Георгиева.** Дворцова сграда в югозападната част на Големия царски дворец във В. Преслав. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 616-619.
- Б. Бориславов.** Селище от бронзовата епоха в м. Бадема, с. Изворово, община Харманли. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 135-137.
- Б. Бориславов, Н. Бориславова.** Спасителни археологически проучвания на обект № 4.2, АМ „Марица“ (км 23+835 - км 23+860), с. Великан, община Димитровград, област Хасково. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 172-175.
- И. Борисова-Кацарова, С. Горянова.** Западна порта на Сердика. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 508-511.
- К. Бояджиев.** Издирвания на археологически обекти в района на язовир Искър. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 817-819.
- Я. Бояджиев.** Телль Юнаците и проблема перехода от енеолита к епохе бронзы во Фракии. - В: Р. М. Мунчаев (ред.). Древние культуры Юго-Восточной Европы и Западной Азии. Сборник к 90-летию со дня рождения и памяти Н. Я. Мерперта. Москва, 2014, 203-211.
- Я. Бояджиев, А. Андонова, В. Петров, К. Бояджиев.** Обект „Чавдарова чешма“, Симеоновград. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 70-72.
- Я. Бояджиев, К. Бояджиев, В. Петров.** Селищна могила Юнаците. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 95-98.
- К. Бъчваров, Р. Глезер, Н. Тонков, В. Бекер, Р. Комп, К. Димитров.** Геомагнитно картиране по течението на р. Азмака при с. Сърнево, общ. Раднево, и с. Пшеничево, общ. Стара Загора. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 111-113.
- К. Бъчваров, Н. Тодорова, В. Петрова, Г. Кацаров, Н. Николова, П. Георгиев, А. Цурев.** Спасително проучване на археологическия обект при с. Нова Надежда, община Хасково (по трасето на железопътната линия Пловдив - Свиленград, от км 245+130 до км 245+420). - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 67-69.
- К. Бъчваров, Н. Тодорова, В. Петрова, Г. Кацаров, Н. Николова, П. Георгиев, А. Цурев, К. Максунни.** Спасително проучване на археологическия обект при с. Нова Надежда, община Хасково (по трасето на железопътната линия Пловдив - Свиленград, от км 245+280 до км 245+420). - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 64-66.
- Л. Вагалински.** Античен град Хераклея Синтика. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 465-467.
- Л. Вагалински.** Късноантична северна кула на Деултум (обект 9). - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 377-379.

- Л. Вагалински.** Късноримска сграда в квартал Сарафово на град Бургас. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 336-337.
- И. Вайсов, В. Попов, В. Гергов, Й. Евлогиев, Н. Карастоянова.** Мурсалево-Турската воденица (пълно археологическо проучване). - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 147-149.
- И. Вайсов, К. Чукалев.** Неолитно селище Извор (предварително археологическо проучване). - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 60-63.
- М. Ваклинова, С. Горянова, Ж. Жекова.** Терено археологическо проучване на „Двореца-север“ в НИАР „Велики Преслав“. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 610-613.
- В. Вандова, Ю. Мешков, Р. Спасов, Е. Анастасова, Р. Миткова, Т. Стефанова.** Спасителни археологически разкопки в м. Герена при с. Мурсалево. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 51-53.
- Е. Василева, К. Меламед.** Спасително археологическо проучване на обект № 8 по трасето на „Междусистемна газова връзка България – Сърбия“. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 761-763.
- С. Венелинова, М. Гюрова.** Археологически разкопки на халколитната селищна могила при с. Иваново, Шуменско. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 84-88.
- Д. Владимирова-Аладжова.** Златни монети на император Валентиниан III. - В: Държавата, обществото и историята. София, 2014, 55-59.
- Д. Владимирова-Аладжова.** Монета на Септимий Север от Галатия, открита в Сердика. - Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 2014, 10, 51-56.
- Д. Владимирова-Аладжова.** Печат на император Ираклий (610 - 640) от Сердика. - *Bulgaria mediaevalis*, 2013 - 2014, 4-5, 19-23.
- Й. Гатев.** Разкопките при с. Радилово, община Пещера. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 766-767.
- П. Георгиев.** Дванадесетият възпоменателен надпис на хан Омуртаг. - Добруджа (В чест на доц. д-р Валери Йотов), 2015, 30, 165-178.
- П. Георгиев.** Двама първобългарски надписа от Каспичан. - В: Град на хилядолетия. Научна конференция „Обществено-икономическо значение на обособения се административен център Каспичан в контекста на богатото културно-историческо наследство на региона“. В. Търново, 2015, 31-40.
- П. Георгиев.** Дебелт и валът „Еркесия“ в светлината на писмени, топонимични и археологически данни. - Известия на народния музей в Бургас (В памет на д-р Цоня Дражева), 5, 2015, 145-160.
- П. Георгиев.** Заслугата на Карел Шкорпил за откриването на Плиска и за някои негови интерпретации. - Плиска-Преслав, 2015, 11, 13-19.
- П. Георгиев.** Монашеският печат на княз Борис като исторически източник (към българската политическа и културна история от края на IX в.). - Преславска книжовна школа, 15, 2015, 387-407.
- П. Георгиев.** Новопазарският стан на крал Владислав III през 1444 г. - В: Т. Тодоров (ред.). България в европейската култура, наука, образование, религия, 1. Шумен, 2015, 410-431.
- П. Георгиев.** TZYKOS и TZOKOS - унобългарски прозвища на Крум и Омуртаг. - Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 2014, 10, 273-305.
- П. Георгиев, Р. Василев, Т. Тихов.** Ранно (дървено) укрепление във Вътрешния град на Плиска. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 579-582.
- П. Георгиев, С. Иванов.** „Вътрешното“ землено укрепление на Плиска (краят на VIII - началото на IX в.) (проучвания 2000 - 2006 г.). - Плиска-Преслав, 2015, 11, 49-90.
- П. Георгиева, М. Попова, В. Данов, Русева, Н. Тонков.** Козарева могила - селищна могила и некропол. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 107-110.
- Л. Гетов, К. Рабаджиев, В. Ханджийска, И. Вълчев, М. Райчева.** НАР „Кабиле“. Сектор V - елинистическа агора. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 544-546.
- С. Горянова, В. Тодоров.** Буховски манастир „Света Мария Магдалина“. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 724-726.
- А. Гоцев, П. Георгиев.** Мурсалево-Турската воденица (предварително археологическо проучване). - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 145-146.
- А. Гоцев, П. Георгиев, В. Василев, П. Павлов, П. Минков, М. Генов, Б. Николова.** Спасително археологическо проучване на обект № 7, км. 21+700 - 22+275 по трасето на Междусистемна газова връзка България - Сърбия, землище на с. Петърч, община Костинброд, Софийска област. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 150-153.
- А. Гоцев, В. Петрова.** Емпорион Пистирос. Археологически проучвания в кв. Б 23, Б 24, Б'3 и Б'4. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 196-200.
- В. Григоров.** Керамичен комплекс от Плиска. - Плиска-Преслав, 2015, 11, 115-148.
- В. Григоров, П. Димитров.** Бронзови катинари с форма на куче. Два нови паметника от Плиска и Велики Преслав. - Археология, 2014, 1-2, 94-105.
- В. Григоров, М. Занева, Л. Тодорова.** Археологически проучвания на обект „Дворцов център-изток“ в Плиска. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 598-601.
- В. Григоров, М. Христов, С. Венелинова, М. Занева.** Археологическо проучване на обект № 5 по трасето на междусистемна газова връзка България

- Сърбия. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 505-507.
- Д. Грозданов, Г. Грозданова.** Археологическо проучване на късноантична и средновековна църква в местността Глухите камъни в землището на с. Малко Градище, община Любимец. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 562-563.
- Д. Грозданов, Г. Грозданова.** Резултати от редовно археологическо проучване на обект ранохристиянска базилика № 1 в късноантичната и средновековна крепост на хълма Хисарлъка в гр. Кюстендил. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 498-499.
- Д. Грозданов, М. Даскалов.** Резултати от археологическото проучване на Обект № 3 - късноантично селище, м. Черешарника, гр. Дупница, по трасето на АМ „Струма“ (ЛОТ 2, КМ 326+120 - 326+310. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 495-498.
- М. Гюрова.** Кремневый инвентарь энеолитического теля в городе Карнобат (Болгария). - В: О. В. Лозовская, В. М. Лозовский, Е. Ю. Гирия (ред.). Следы в истории. К 75-летию Вячеслава Евгеньевича Щеллинского. Санкт-Петербург, 2015, 205-216.
- М. Гюрова.** Международна конференция „Динамика на промените между Западна Анатолия и Тракия: от средата на VI хил. до средата на V хил. BC“, 5-6.11.2015 г., Одрин, Турция. - Bulgarian e-Journal of Archaeology, 2015, 2, 225-229.
- М. Гюрова.** Международна конференция „Селища, култура и мобилност в Балканската праистория“, 13-14.03.2015 г., Скопие, Македония. - Bulgarian e-Journal of Archaeology, 2015, 2, 87-89.
- М. Гюрова, С. Иванова, И. Крумов, Н. Спасов, Л. Христова, К. Дожар.** Проучване на пещерата Мишин камък - сезон 2. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 32-34.
- М. Дамянов, К. Панайотова.** Археологическо проучване на крепостната стена на п-в Урдовиза, гр. Китен. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 909-911.
- М. Дамянов, К. Панайотова.** Спасителни археологически проучвания в некропола на Аполония (VI - IV в. пр. Хр.) в кв. „Харманите“, ПИ 67800.502.424, гр. Созопол. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 356-358.
- З. Димитров.** Ордери елементи от епохата на Принципатата в региона на Абритус. Част 1. Дорийски капители. - Известия на Регионален исторически музей - Разград, 1, 2014, 116-151.
- З. Димитров, М. Райчева, Н. Русев.** Спасително археологическо проучване на спасителен обект по трасето на АМ „Струма“ Лот 2, км. 343,780 - 343,840, с. Мурсалево, община Кочериново. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 499-501.
- З. Димитров, И. Топалилов, И. Цветков.** Редовни археологически проучвания на Рациария. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 394-398.
- З. Димитров, Ф. Филипова, И. Цветков, Н. Русев.** Редовно археологическо проучване на Бонония. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 391-394.
- П. Димитров, М. Манолова-Войкова.** Обект „Владетелска църква - Некропол“ в НИАР „Велики Преслав“. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 619-622.
- П. Димитров, М. Манолова-Войкова.** Спасително археологическо проучване на обект „Туристическа алея северно от „Владетелската църква“ в НИАР „Велики Преслав“. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 622-624.
- Я. Димитров.** Два новооткрити обекта от раннобългарското средновековие (VIII - IX в.) в землището на град Каспичан. - В: Град на хилядолетия. Научна конференция „Обществено-икономическо значение на обособилия се административен център Каспичан в контекста на богатото културно-историческо наследство на региона“. Велико Търново, 2015, 84-92.
- Я. Димитров, С. Иванов, Ю. Савев.** Проучване на обект „Дворцов център - Цитадела, НИАР - Плиска“. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 582-585.
- Я. Димитров, М. Инкова.** Към археологическата карта на Външния град на Плиска: Контролни сондажи в района между каменната крепост и Асар дере (проучвания 2005 г.). - Плиска-Преслав, 2015, 11, 91-114.
- Я. Димитров, Е. Коматарова-Балинова, П. Димитров.** Спасително археологическо проучване на обект № 6 по трасето на АМ „Марица“, ЛОТ 1 (км 24 + 220 - км 24 + 460) в землището на с. Великан, община Димитровград. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 772-775.
- Я. Димитров, Х. Стоянова.** Пещ за изпичане на битова керамика в югоизточния сектор на Вътрешния град на Плиска. - Плиска-Преслав, 2015, 11, 149-162.
- Д. Димитрова.** Гробницата на цар Севт III в могила Голяма Косматка. София, 2015.
- Д. Димитрова.** Гробове от бронзовата епоха при Камен, Сливенско. - Археология, 2014, 1-2, 69-82.
- Д. Димитрова.** Касабова могила в землището на село Шейново - сложен археологически комплекс. - Проблеми и изследвания на тракийската култура, 7, 2014, 32-57.
- Д. Димитрова.** Могила Белчови ниви 4 в землището на град Стрелча. - Годишник на Регионален исторически музей, Пазарджик, 6, 2015, 30-43.
- Д. Димитрова.** Нови данни за тракийските погребални обреди през римската епоха в Западна България. - Наука, 2015, 5, 46-51.
- Д. Димитрова, М. Марков.** Дупна могила в земли-

щето на с. Драгоил, община Драгоман. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 251-254.

Я. Димитрова. Керамичен комплекс от късната бронзова и ранната желязна епоха от светилището Бабяк. - Археология, 2014, 1-2, 7-27.

В. Динчев. Археологическо наблюдение по трасето на жп линия Пловдив - Свиленград в участъка Симеоновград - Харманли. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 893-895.

В. Динчев. Спасителните разкопки на обект „Преславец-юг“, с. Преславец, община Харманли. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 550-553.

С. Дончева. Велики Преслав. Административна сграда-юг. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 324-326.

С. Дончева. За един рядък тип токи от територията на средновековна България. - Плиска-Преслав, 2015, 11, 395-400.

С. Дончева. Късносредновековна бронзова матрица с изображение на Архангел Гавраил. - Преславска книжовна школа, 15, 2015, 406-411.

С. Дончева. Матрици и калъпи от българското средновековие (IX - XIV в.). Велико Търново, 2015.

С. Дончева. Оловни медалиони от Разградско. - Известия на Регионален исторически музей - Разград, 1, 2014, 205-219.

С. Дончева. Производствен център за металопластика при с. Златар, община Велики Преслав. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 633-636.

С. Дончева. Производство художественного металла в средневековой Болгарии в X веке (ювелирные центры, традиции и влияния). - Ювелирное искусство и материальная культура: сб.ст. / Государственный Эрмитаж. Санкт-Петербург: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2015, 121-127.

С. Дончева, Н. Николов. Токи с изображения на животни и митични същества от Българското средновековие. - В: Т. Тодоров (ред.). България в европейската култура, наука, образование, религия, 1. Шумен, 2015, 457-478.

Л. Дончева-Петкова, М. Даскалов, М. Христова. Биритуален некропол край с. Топола, Каварненско. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 734-736.

М. Доткова. Редки монети на Филипопол. - Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 2015, 10, 43-49.

К. Дочев. Археологически разкопки на крепостта Трапезица - сектор „Югозапад“. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 642-645.

К. Дочев. Златни перпери на византийската династия Палеолози (XIV в.), открити в средновековния Търнов. - Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, 28-29, 2013 - 2014, 267-275.

К. Дочев. Колективна находка от български и византийски корубести медни монети (60-те г. на XIII в.) от района на р. Росица, община Павликени, област Велико Търново - Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 2014, 10, 183-200.

К. Дочев. Нов тип медни монети на цар Иван Александър (1331 - 1371). - Археология, 2014, 1-2, 106-110.

К. Дочев. Употреба на византийски златни перпери в българската държава през XIV век. - Търновска книжовна школа, 10, 2015, 665-679.

Й. Евлогиев, И. Вайсов, В. Попов. Геолого-геоморфоложки условия на археологически обект от ранния бронз, установен северно от с. Мурсалево, област Благоевград. - Национална конференция „Геонауки 2014“ с международно участие - Сборник с научни съобщения (Геонауки 2014), 2015, 109-110.

П. Зидаров, Г. Ганецовски, К. Димитров, Р. Комп. Магнитно картиране на археологически ландшафт в м. Границето и м. Луканово дърво край с. Градешница, община Криводол. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 858-860.

П. Зидаров, Г. Ганецовски, К. Димитров, Р. Комп, В. Данов. Магнитно картиране на археологически обект в м. Лапчовец край с. Борован. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 861-863.

П. Зидаров, М. Гюрова, Б. Матева, М. Круме. Картиране на кремъчни кариери около селищна могила Чакмака. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 864-867.

П. Зидаров, В. Петрова, К. Димитров, М. Круме. Магнитно картиране на археологически ландшафт в м. Казлача между с. Хаджидимитрово, община Тунджа и с. Чокоба, община Сливен. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 868-870.

М. Златков. Стъклен медальон със сцената „Рождество Христово“ от Созопол. - Известия на Народния музей в Бургас (В памет на д-р Цоня Дражева), 5, 2015, 183-189.

М. Златков, Г. Грозданова. Цар Самуил († 1014) в битка за България. - Наука, 2015, 6, 44-46.

Г. Иванов, А. Бакъмска, В. Генадиева, М. Гребска-Кулова, К. Чукалев, Л. Стайкова, Л. Трайкова, В. Николов. Спасителни археологически проучвания на обект 2 (променено трасе АМ „Струма“, ЛОТ 2) при с. Джерман, община Дупница. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 42-44.

Г. Иванов, М. Дяков. Редовни археологически разкопки на обект от бронзовата епоха в м. Попска могила, община Долни Дъбник. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 118-119.

Г. Иванов, А. Пировска. Обект от ранната желязна епоха при с. Преславец, община Харманли. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 125-128.

Г. Иванов, М. Христов, С. Александров, С. Ива-

- нов, А. Кочева, А. Йорданова.** Издирвания на археологически обекти по трасето на АМ „Струма“, ЛОТ 3.3, км 394+164 - 420+624, на територията на общини Кресна, Струмани и Сандански. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 826-830.
- Г. Иванов, К. Чукалев, Л. Трайкова, Й. Цветанов.** Издирвания на археологически обекти по трасето на АМ „Струма“, ЛОТ 2 (промяна трасето от км 330+000 до км 332+966) на територията на община Дупница - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 820-822.
- М. Иванов, М. Колева.** Спасително археологическо проучване на УПИ I-1974, кв. 225, гр. Поморие. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 300.
- Р. Иванов, Т. Борисова, М. Занева.** Крепостта Боровец при Правец. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 430-432.
- С. Иванов.** Разкопки на Дворцовия площад в Плиска - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 595-598.
- С. Иванов, Т. Тихов.** Разкопки на обект НИАР „Кабюк“. Езически храм. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 608-610.
- Н. Иванова.** Спасително археологическо проучване на могили в землището на с. Кривня, община Провадия. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 257-259.
- М. Инкова, С. Станилов, П. Антонов.** Двор, северно от цитаделата. Сектори „Дървена сграда“ и „Тайни ходници“. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 589-592.
- И. Йорданов.** Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria, Volume 1-3, Sofia, 2003, 2006, 2009. Addenda et Corrigenda (2). - В: Т. Тодоров (ред.). България в европейската култура, наука, образование, религия, 1. Шумен, 2015, 223-306.
- И. Йорданов.** Византийски печати от Югът на Царския Дворец в Преслав. - Историки, 2015, 8, 29-48.
- И. Йорданов.** Доросторум-Доростол-Дръстър, според данните на сфрагистиката (VI - XIV в.). - Добруджа (В чест на доц. д-р Валери Йотов), 2015, 30, 49-103.
- И. Йорданов.** Печат на Адриан турмарх на Преслав (края на IX в.). - Bulgaria mediaevalis, 2013-2014, 4-5, 39-43.
- И. Йорданов.** Печат на Никифор Синадин - патриций и стратег на Преславица (50-те години на XI в.). - Добруджа (В чест на доц. д-р Валери Йотов), 2015, 30, 103-106.
- И. Йорданов.** Печати на византийски военоначалници, участвали в българо-византийската война (976 - 1018). - В: В. Гюзелев, Г. Николов (ред.). Европейският Югоизток през втората половина на X - началото на XI век. История и култура: Международна конференция, София, 6-8 октомври 2014 г. София, 2015, 366-386.
- И. Йорданов.** Печати на епископи от архиепископия България (XI - XII в.). - Bulgaria mediaevalis, 2015, 6, 103-121.
- И. Йорданов.** Печатите на тема Другувития (IX - XI в.). - Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 2014, 10, 223-241.
- И. Йорданов.** Плиска (IX - XI в.), според данните на сфрагистката. - Плиска-Преслав, 2015, 11, 261-227422.
- И. Йорданов.** Пристигането на учениците на Кирил и Методий в Плиска (885 - 886 г.). Византийска дипломатическа офанзива в България (886 - 889 г.). Приносът на сфрагистката. - В: Т. Тодоров (ред.). България в европейската култура, наука, образование, религия, 1. Шумен, 2015, 32-41.
- Г. Кабакчиева.** Археологически разкопки в западния сектор на антична вила „Армира“ при Ивайловград - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 566-568.
- Г. Кабакчиева.** Археологически разкопки на преториума в Улпия Ескус. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 398-401.
- К. Карадимитрова.** Иконография и име - наблюдения върху паметници на култа с изображения на Арес/Марс от Мизия и Тракия. - Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 2014, 10, 255-272.
- Р. Караманова.** In situ мозайки от Стара Загора. - В: Н. Харалампиев (ред.). 40 години катедра „Реставрация“. Сборник с доклади от юбилейна научна конференция. Национална художествена академия. София, 2014, 15-21.
- В. Кацарова.** Археологически проучвания на обект „Светилище на нимфите и Афродита“ при с. Каснаково, община Димитровград - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 556-559.
- В. Кацарова, Х. Попов, М. Иванов.** Спасителни археологически проучвания на Обект № 3, ЛОТ 2, АМ „Марица“ (км 23+630 - км 23+770), землище на с. Великан, община Димитровград. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 767-770.
- В. Кацарова, Н. Тонков.** Археологическо наблюдение и геофизични проучвания на Обект 8 по жп линията Пловдив - Септември, в землището на с. Синитово, община Пазарджик. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 870-872.
- В. Кацарова, Н. Тонков.** Геофизични проучвания на обект „Светилище на нимфите и Афродита“ при с. Каснакова, община Димитровград. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 559-561.
- Н. Кечева.** Верификация на данните от регистрирани археологически обекти в участъка на Компресорна станция Лозенец, община Стралджа. - В:

Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 845-848.

Н. Кечева. Верификация на регистрирани археологически обекти по трасето на ЛОТ 2 на АМ „Струма“, общини Дупница и Кочериново. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 830-832.

Н. Кечева, Ю. Цветкова. Издирвания на археологически обекти в рамките на концесионна площ „Брезник“, находище „Милин камък“, гр. Брезник. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 810-814.

А. Конаклиев, Н. Овчаров, С. Иванов. Ранновизантийска и средновековна крепост Мисионис край Търговище. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 673-675.

Т. Кънчева-Русева, Л. Лещаков. Археологическо проучване на обект при с. Загорци, община Нова Загора. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 132-134.

Л. Лещаков. Типология и хронология на бронзовите върхове за копия от късната бронзова и началото на ранножелязната епоха в Югоизточна Европа. София, 2015.

Л. Лещаков, Т. Джанфезова. Предварителни археологически проучвания на обект № 1 по трасето на междусистемната газова връзка България - Сърбия, с. Мирояне, община София (км 6+105 - 6+805). - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 142-144.

П. Лещаков. Издирвания на археологически обекти в околностите на праисторически солодобивен център Провадия-Солницата. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 803-806.

П. Лещаков, К. Димитров, Р. Кунзе. Издирване на археологически обекти в Росенското и Върлибръжкото рудни полета. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 849-851.

П. Лещаков, М. Иванова, Г. Самичкова, Й. Илиева. Спасителни археологически разкопки на къснохалколитен обект Аврен-Бобата, община Аврен, област Варна. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 91-94.

П. Лещаков, Г. Самичкова, Д. Недев, Й. Илиева, Ц. Славкова. Спасителни археологически разкопки на къснонеолитни и антични структури в УПИ I-1017, кв. 87 -, „Реконструкция на градски стадион, подобект Подземен паркинг север“ гр. Созопол. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 76-78.

И. Лозанов, Н. Тонков. Геофизични проучвания в НАР „Кабиле“. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 547-549.

Г. Майсторски, И. Бабаджанов, П. Георгиев. Средновековен манастирски комплекс в м. Кирика - НИАР „Мадара“. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 730-732.

М. Манов. Надписи с име на тракийския владетел

Мостис. - Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 2014, 10, 251-253.

М. Манов. Скифские цари в Добрудже. - Scripta antiqua. Вопросы древней истории, филологии, искусства и материальной культуры, 2015, 4, 424-436.

К. Меламед, Е. Евтимова. Спасителни разкопки в землището на с. Константиново, община Симеоновград - обект № 15 по жп линията Пловдив - Свиленград от км 251+140 до км 251+540. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 775-778.

Ф. Михайлов, М. Гюрова. Редовно археологическо проучване на некропол от I хил. пр. Хр. между селата Дрен и Делян, община Дупница. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 153-157.

С. Нейкова. Керамични икони от Преслав, IX - X в. Реставрация на керамичната икона на Свети Теодор. София, 2015, 9-10.

С. Нейкова, Д. Чернева. История на културната ценност. Реставрация на керамичната икона на Свети Теодор. София, 2015, 3-7.

Г. Нехризов. Археологическо наблюдение по трасето на жп линията Пловдив - Свиленград в участък Харманли - Любимец. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 896-897.

Г. Нехризов. Обект от ранната бронзова и ранната желязна епоха при с. Бисер, община Харманли. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 123-125.

Г. Нехризов. Ямен комплекс от късната желязна, римската епоха и Средновековието при с. Бисер, община Харманли. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 182-184.

Г. Нехризов, Н. Кечева. Издирване на археологически обекти в Казанлъшката котловина. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 836-837.

Г. Нехризов, З. Кръстева. Есхарите в надгробната могила със зидана гробница при с. Бузовград. - Проблеми и изследвания на тракийската култура, 7, 2014, 58-91.

Г. Нехризов, Ю. Цветкова, Н. Иванова. Скален комплекс Глухите камъни. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 161-165.

К. Ников, Р. Георгиева. Спасително археологическо проучване на обект от ранната бронзова и ранната желязна епоха в м. Ветата Мая, енергиен комплекс „Марица-изток“. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 166-168.

В. Николов. Животът и смъртта на неолитната къща. - История, 2015, 6, 581-590.

В. Николов. Провадия-Солницата: город V тыс. до н. э. в Западном Причерноморье. - В: Р. М. Мунчаев (ред.). Древние культуры Юго-Восточной Евро-

пы и Западной Азии. Сборник к 90-летию со дня рождения и памяти Н. Я. Мерперта. Москва, 2014, 267-277.

В. Николов. Сол, „реална“ и „престижна“ икономика в късната праистория на Източните Балкани. - В: Музеите и устойчивото развитие. Сборник с доклади от четвъртата национална среща, 3-5 юни 2015 г. Бургас, 2015, 28-31.

В. Николов. Социални измерения на солта през късната праистория на Източните Балкани. - Наука, 2015, 4, 44-47.

В. Николов, Д. Такорова, Е. Сиракова, К. Митов, В. Стоицова, С. Жечева. Археологически проучвания на раннеолитното селище Слатина-София. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 39-42.

В. Николов, К. Бъчваров, Д. Такорова, В. Петрова, Г. Самичкова, Г. Кацаров. Спасително археологическо проучване на неолитното селище в м. Деве боаз при с. Мурсалево, Община Кочериново (АМ „Струма“, ЛОТ 2, обект 15 (от км 346+300 до км 346+455)). - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 42-45.

В. Николов, К. Бъчваров, Д. Такорова, В. Петрова, Г. Самичкова, Г. Кацаров. Спасително археологическо проучване на площта на строителните дейности за канализационна система на Мурсалево в обхвата на източната част на неолитното селище в м. Деве боаз при с. Мурсалево, Община Кочериново. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 45-48.

В. Николов, К. Бъчваров, П. Лешаков, Г. Самичкова, Н. Христов, М. Люнчева, В. Стоицова, Е. Пурнарова, С. Жечева, С. Трифонов, Д. Енверова, Й. Илиева, К. Максунини, М. Славкова. Археологически проучвания на праисторическия солодобивен и градски център Провадия-Солницата. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 88-90.

Л. Нинов. Животински останки на открити обекти от бронзовата, ранножелязната и античната епохи. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 575-576.

Л. Нинов. Средновековни некрополи, крепости и селища - археозоологически изследвания. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 789-790.

Н. Овчаров, Д. Коджаманова, З. Димитров. Редовни археологически разкопки на Перперикон. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 660-663.

Н. Овчаров, Б. Петрунова, Ф. Петрунов. Археологически проучвания на крепостта Урвич до с. Кокаляне. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 721-723.

К. Панайотова, Т. Богданова, А. Баралис. Българо-френски археологически проучвания на селищна

структура и некропол от територията на Аполония Понтика в м. Месарите, гр. Созопол. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 352-354.

К. Панайотова, М. Дамянов. Спасителни археологически проучвания в некропола на Аполония в м. Калфата (ПИ 67800.4.303). - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 347-351.

К. Панайотова, П. Девлова-Балъкчиева. Спасителни археологически проучвания в некропола на Аполония (ПИ 67800.4.15). - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 351.

К. Панайотова, М. Дамянов, Т. Богданова. Храм комплекс на о-в Св. Кирик, гр. Созопол. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 344-346.

К. Петкова, П. Лешаков. Спасително археологическо проучване на поземлен имот ПИ 67800.8.159 в м. Буджака, гр. Созопол, област Бургас - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 73-76.

С. Петрова. Антична кариера на Никополис ад Нестум/Местум и нейната социализация - Екозона „Белите скали“. - В: Добри практики. Иновативни технологии и практики в опазването и социализацията на културното наследство. Възможности и технологии за финансиране. Перник, 2015, 80-86.

С. Петрова. Екозона „Белите скали“ - социализация на една антична кариера. - Паметници, реставрация, музеи, 2015, 1-2, 75-85.

С. Петрова, С. Устинов, А. Геренска, В. Мутафов. Раннохристиянска базилика при средновековна църква „Възнесение Господне“, с. Червен брег, община Дупница. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 482-485.

Б. Петрунова, М. Пашова, В. Кирякова. Обект № 20 по трасето на жп линия Пловдив - Свиленград. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 778-781.

Б. Петрунова, Ф. Петрунов. Археологически проучвания в крепостта Лютица. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 663-665.

Б. Петрунова, Ф. Петрунов, Е. Василева. Разкопки във вътрешния град на Калиакра. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 684-686.

К. Попконстантинов, С. Станилов, Я. Димитров. Оловен амулет с надпис от разкопки във Вътрешния град на Плиска. - Плиска-Преслав, 2015, 11, 253-260.

Х. Попов, П. Георгиев, Р. Стойчев. Антични рудници при с. Седефче, община Момчилград. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 563-566.

Ц. Попова, М. Крумова. Археоботаничен анализ

на растителни останки от ритуални огнища в некропола на Апология Понтика - ср. на V - ср. III в. пр. Хр. - Известия на Националния исторически музей - София, 17, 2015, 21-34.

Х. Прешленов. Археологически проучвания в централната градска зона на Деултум. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 379-382.

Д. Рабовянов. Археологически проучвания на обект Средновековен град Трапезица - сектор Южен в гр. Велико Търново. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 648-651.

Д. Рабовянов. Традиции и влияния в крепостното строителство на Първото българско царство в периода X - началото на XI в. - В: В. Гюзелев, Г. Николов (ред.). Европейският Югоизток през втората половина на X - началото на XI век. История и култура: Международна конференция, София, 6-8 октомври 2014 г. София, 2015, 423-431.

Д. Рабовянов, Н. Кънев. Византийски оловен печат от хълма Трапезица. - Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, 28-29, 2015, 145-156.

Д. Рабовянов, К. Тотев. Два нови византийски пръстени-печати от Велико Търново. - Търновска книжовна школа, 10, 2015, 659-664.

М. Робов. Археологически разкопки на средновековна крепост Трапезица - сектор „Югоизточен“. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 645-647.

М. Робов. Градоустройството в югоизточния сектор на Трапезица. - В: П. С. Петков, Г. Богданова (ред.). Културно-историческо наследство: опазване, представяне, дигитализация, 1. Научна конференция, посветена на 145-годишнината от създаването на Българската академия на науките. Велико Търново, 26-27 ноември 2014 г. Сборник с доклади. Велико Търново, 2015, 34-43.

М. Робов. Гражданският комплекс в югоизточния сектор на Трапезица. - Търновска книжовна школа, 10, 2015, 606-619.

Б. Русева. За сребърната лизимаховка на Енос, намерена в Пистирос. - Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 2015, 10, 13-24.

Б. Русева. Серебрянные тетрадрахмы Одессоса Александровского типа с сигнатурой Клеан - прототип сребра Дионисополя с подписью Леонтиску. - Scripta antiqua. Вопросы древней истории, филологии, искусства и материальной культуры, 4, 2015, 418-423.

Т. Сарновски, Е. Генчева, П. Дичек. Римски военен лагер и ранновизантийски град Novaе. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 403-405.

Н. Сираков, Ж.-Л. Гуадели, С. Сиракова, А.-М. Тилие, С. Танева, В. Митева, А. Гуадели, И. Крумов, И. Димитрова, П. Николов, Р. Спасов, П. Пушева, Н. Захариев. Теренни проучвания на палеолита в пещера Козарника, община Димово. - В: Археологически

открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 27-29.

С. Станилов. Малък принос към проучването на художествения метал в Първото царство. - Плиска-Преслав, 2015, 11, 217-222.

С. Стойчев, С. Иванов. Пещи за битова керамика на левия бряг на Асар дере в НИАР „Плиска“ - Външен град. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 463-465.

С. Стоянов. Бележки върху системната адаптивност на инженерната геодезия и полевата археология. - Журнал за исторически и археологически изследвания, 2015, 3, 101-107.

С. Стоянов. Инженерно документиране на обект „Патриаршеска част на Царския дворец“ във Велики Преслав. - В: Т. Тодоров (ред.). България в европейската култура, наука, образование, религия, 1. Шумен, 2015, 447-456.

С. Стоянов. Инженерно-геодезическо заснемане на археологически разкопки. - Известия на Съюза на учените - Варна. Серия Културното наследство на Варна, 2015, 120-129.

Т. Стоянов, М. Николаева, К. Ников, Д. Стоянова, В. Бонев, К. Маджаров, Т. Василева, Х. Узунов. Проучвания на тракийския град в АР „Сборяново“. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 224-228.

Т. Стоянов, М. Тонкова. Изложбата „Епопеята на тракийските царе. Археологически открития в България“ в Лувъра. Каталог. Научна конференция. - Археология, 2015, 1-2, 118-124.

Д. Такорова. Международна конференция „Социални аспекти на храната през праисторията в Източните Балкани и съседните региони“ (Social dimensions of food in the prehistory of the Eastern Balkans and neighbouring areas), Хайделберг, 30 април - 2 май 2015 г. - Археология, 2014, 1-2, 114-115.

Е. Тодорова. Единадесети конгрес на Международната асоциация за изучаване на средновековната и съвременна керамика в Средиземноморието. - Bulgarian e-Journal of Archaeology, 2015, 2, 239-242.

Б. Томова. Наниз от западноевропейски монети и кръстче XVIII - XIX в. - Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 2014, 10, 217-222.

М. Тонева. Обект № 11 по трасето на междусистемната газова връзка България - Сърбия (км 48+200 - км 48+700), с. Чуковезер, община Драгоман, Софийска област. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 140-142.

М. Тонкова. Археологически проучвания на обект от късния неолит и I хил. пр. Хр. при извора Халка бунар, с. Горно Белево, община Братя Даскалови, обл. Стара Загора. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 220-223.

М. Тонкова, М. Василева. Спасително археологическо проучване на обект от елинистическата и римската епоха при с. Златна ливада, община Чирпан (обект 7, ЛОТ 1, АМ „Марица“, км 23+160 - 23+510).

- В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 175-178.
- М. Тонкова, М. Василева.** Ямен комплекс от класическата епоха при село Овчарци, община Раднево. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 169-172.
- М. Тонкова, Р. Георгиева, Л. Лещаков, М. Василева.** Спасително археологическо проучване на обект № 9 по трасето на АМ „Струма“, ЛОТ 2, км 334+300 - км 334+400 в землището на с. Джерман, община Дупница. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 749-752.
- С. Торбатов.** PALATIUM/PALATIOLUM (античното селище при с. Байкал, Плевенско). - Bulgarian e-Journal of Archaeology, 2015, 1, 15-36.
- С. Торбатов, К. Димитров, Б. Иванова.** От Силистра до Тимок (теренен обход на българския участък от римския Долнодунавски лимес). - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 793-795.
- С. Торбатов, Д. Драгоев.** Археологическо наблюдение в обхвата на проект за реконструкция и рехабилитация на ВиК мрежа в гр. Поморие. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 311-313.
- С. Торбатов, Б. Иванова.** Проучване на пласта от античната и късноантичната епоха в укрепената територия на многослойния обект „Калето“ в гр. Мездра. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 423-426.
- С. Торбатов, Б. Иванова, С. Иванов.** Принципите на римския военен лагер Софра. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 433-434.
- С. Торбатов, М. Манолова-Войкова, Б. Иванова, А. Карабашев.** Спасително археологическо проучване в границите на античния град Анхиало (УПИ I, кв. 122). - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 308-310.
- К. Тотев.** Археологически наблюдения на обект „Средновековен град Трапезица“ във Велико Търново по време на реализирането на проект „Изграждане на подпорна стена, художествено осветление и туристическа инфраструктура до историческия резерват Трапезица“. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 656-659.
- К. Тотев.** Още веднъж за Никифоровия златен пръстен-печат от Бургаските минерални бани. - Известия на Народния музей в Бургас (В памет на д-р Цоня Дражева), 5, 2015, 206-208.
- К. Тотев.** Солунска оловна евлогия с нов сюжет. - Добруджа (В чест на доц. д-р Валери Йотов), 2015, 30, 437-442.
- К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караилиев.** Археологически разкопки на обект „Средновековен град Трапезица - сектор Север (Дворцови сгради)“ във Велико Търново. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 639-641.
- К. Тотев, Е. Дерменджиев, П. Караилиев.** Археологически разкопки на обект „Църква и баня, южно от манастира „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 651-653.
- К. Тотев, Н. Кънев.** Новооткрит оловен печат на латинския император Бодуен Втори. - В: Т. Тодоров. (ред.). България в европейската култура, наука, образование, религия, 1. Шумен, 2015, 374-380.
- М. Христов, В. Будакова.** Спасителни археологически проучвания на обект № 4 по трасето на междусистемна газова връзка България - Сърбия, км 13+650 - 13+800, с. Драговищица, община Костинброд. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 502-504.
- Т. Христова, Г. Иванов, Н. Казашки.** Редовни археологически разкопки на некропола на Балей. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 120-122.
- Х. Цанков, В. Григоров, С. Венелинова.** Геофизично проучване на обект „Селище“ в м. Кеневира до гр. Върбица. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 855-857.
- И. Д. Чолаков, А. Андонова.** Издирвания на археологически обекти в рамките на находище „Алдомировски възлищен басейн“, участък Радуловци, община Сливница. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 814-817.
- И. Д. Чолаков, В. Генчева.** Теренно археологическо проучване на обект по трасето на ул. „Камчия“ при кръстовището с ул. „Марица“, гр. Поморие. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 319-321.
- И. Д. Чолаков, Е. Нанков.** Издирвания с геофизично проучване на обект „Античен град Хераклея Синтика с прилежащи некрополи“, землище на с. Рупите, община Петрич. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 857-858.
- И. Д. Чолаков, В. Славчев.** Археологическо проучване на обект № 2 (км 7+250 - 7+290) по трасето на междусистемна газова връзка България - Сърбия, с. Мирояне, Столична община. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 517-520.
- А. Чохаджиев, А. Атанасов, М. Гюрова, Н. Карастоянова.** Археологически разкопки на селищна могила при с. Петко Каравелово, община Полски Тръмбеш. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 82-84.
- К. Чукалев, Ж. Узунов, И. Кулов, Л. Трайкова, Й. Цветанов, В. Николов.** Издирвания на археологически обекти по трасето АМ „Струма“, ЛОТ 3.1, км 359+000 - 379+600 на територията на общини Благоевград и Симитли. - В: Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 823-825.

Съставител: Кръстю Чукалев

This journal publishes papers on archaeological research in Bulgaria as well as articles of general interest in the fields of prehistory, antiquity and medieval archaeology, numismatics, sigillography, and epigraphy. It also features reviews on temporary or permanent archaeological exhibitions, books, and conferences. Papers are published in Bulgarian, with English abstracts.

Author Guidelines

Papers should not exceed 45,000 characters, including notes and references. The citation should follow Harvard referencing style (in-text parenthetical citation). References include: author's surname, space, year of publication, comma, page(s) and/or illustration(s): (e.g. Бонев 1998, 74; Ivanova 1997, 5-14; Игнатов 2000, обр. 4; Hiller 1993, Abb. 8-10). The reference list is placed at the end of the text. It begins with titles in Cyrillic alphabet, followed by those in Roman alphabet. Titles in other alphabets close the list. Transliteration is allowed of titles in rare alphabets into Roman. The titles of each group are listed in ascending alphanumeric order. In case of more than one publication of particular author in particular year and alphabet, small Cyrillic or Roman letters (a, б, в etc. or a, b, c etc.) are attached without space to the year of publication. Titles of periodicals should not be abbreviated. If a monograph has been published in a series, the title of the series and volume number in parentheses immediately follow the monograph's title. If a paper referred to has appeared in a collection of papers or in a volume of series, the title of the latter is preceded by '- B:' for Cyrillic or '- In:' for Roman, and by the name(s) of the editor(s).

Examples:

Childe 1929: V. G. Childe. The Danube in Prehistory. Oxford, 1929.

Georgiev 1965: G. I. Georgiev. The Azmak Mound in Southern Bulgaria. - *Antiquity*, 39, 1965, 6-8.

Velkov 1952: I. Velkov. Der Fels im Kultus der Thraker. - In: G. Moro (Hrsg.). *Beitrage zur alteren europaischen Kulturgeschichte I. Festschrift Rudolf Egger*. Klagensfurt, 1952, 28-36.

Papers should be sent to the Editor by e-mail. Submissions are accepted in MS Word format, Times New Roman, 12 pt. Explanatory texts and remarks are given as footnotes, italicized, 10 pt. A printout of the text and copies of the illustrations are required. Special characters and symbols, if any, are to be highlighted in color in the printout. If the authors have specific expectations on the layout of the illustrations, these have to be noted in the printout.

Illustrations - line drawings or black and white photographs of good quality – should be in reasonable number; printouts are required labeled with Arabic numerals on the backside as well as with an arrow pointing to the top. Captions should be simple and informative, and begin with place of origin of the illustrated finds. Illustrations should be referred to as figs in the paper, in parentheses; referred numerals in a table of illustrations should be italicized: (fig. 6 *1*, 3, 6-9). A linear scale is desirable for graphic illustrations; they should not exceed A4 paper size and should allow downscaling. The maximum size of photographs is 13 by 18 cm. Illustrations should be consistent with page layout (full page or column). Screen illustrations are accepted in JPEG, JPG, TIFF or TIF format, at a resolution no less than 300 dpi for photographs and 600 dpi for vector illustrations.

Abstracts of about one sixth of the papers are required; they should be most informative and include title and author. No citation is allowed in the abstract but references to illustrations are desirable.

The editors will consider only papers presented according to the guidelines.